891.99
Ծ-24

28616.

Բերելիս.

Ա-ից-որոշ Աշխրանք: 25ռ.

Գիրքը դուրս չի տրվում

— ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ», ԹԻՒ 34 —

891.99
Ծ-44

ԾԵՐԵՆՑ

ՄՍՈՒՓՎԱԾ Է 1961 Թ.

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՌՇՏՈՒՆԻ

ՎԷՊ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ

Ա 28169

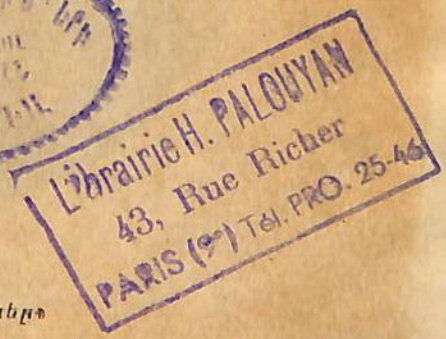

ԳԱՀԻՐԷ
Տպարան «Յուսաբեր»
1941

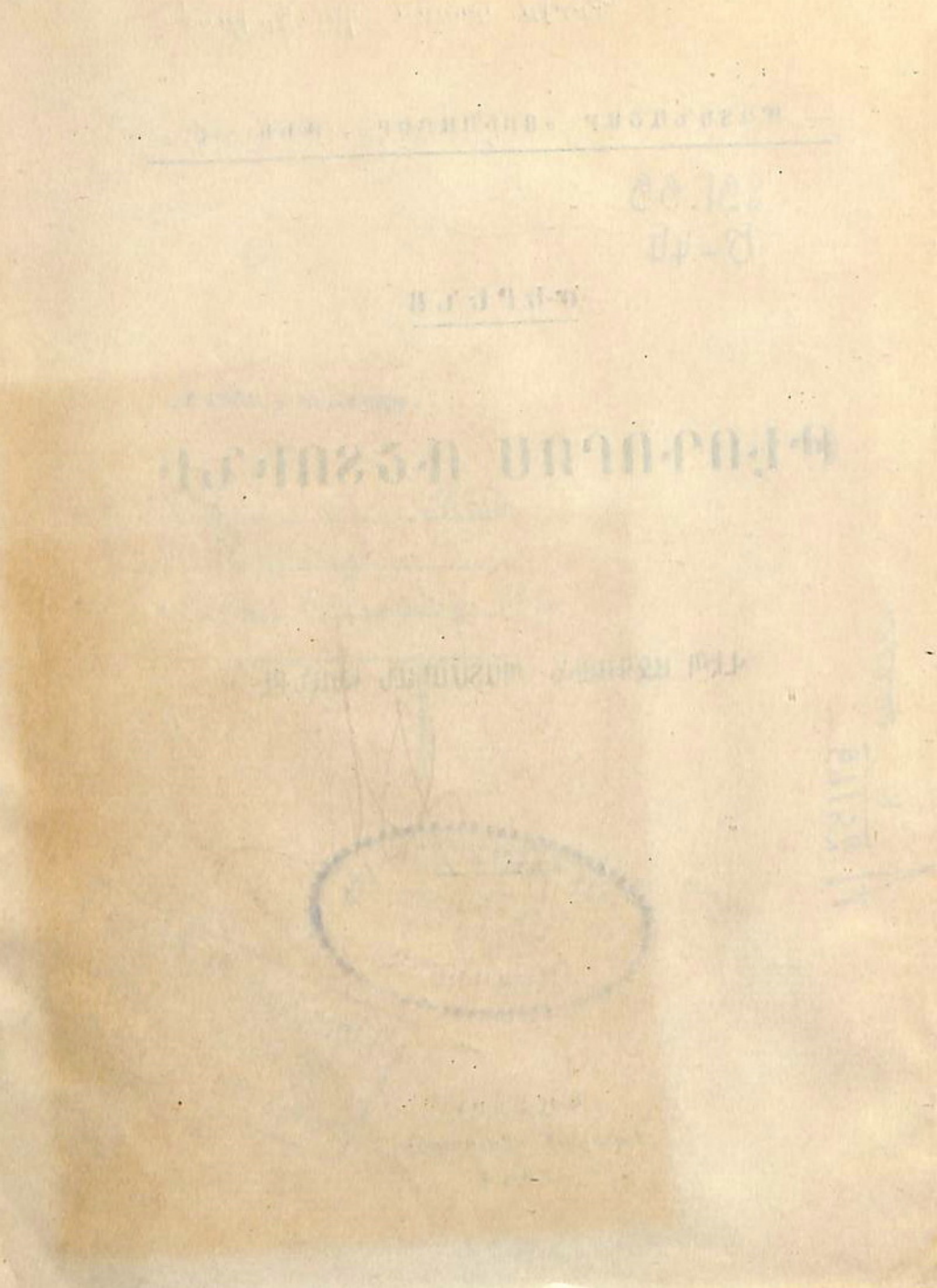

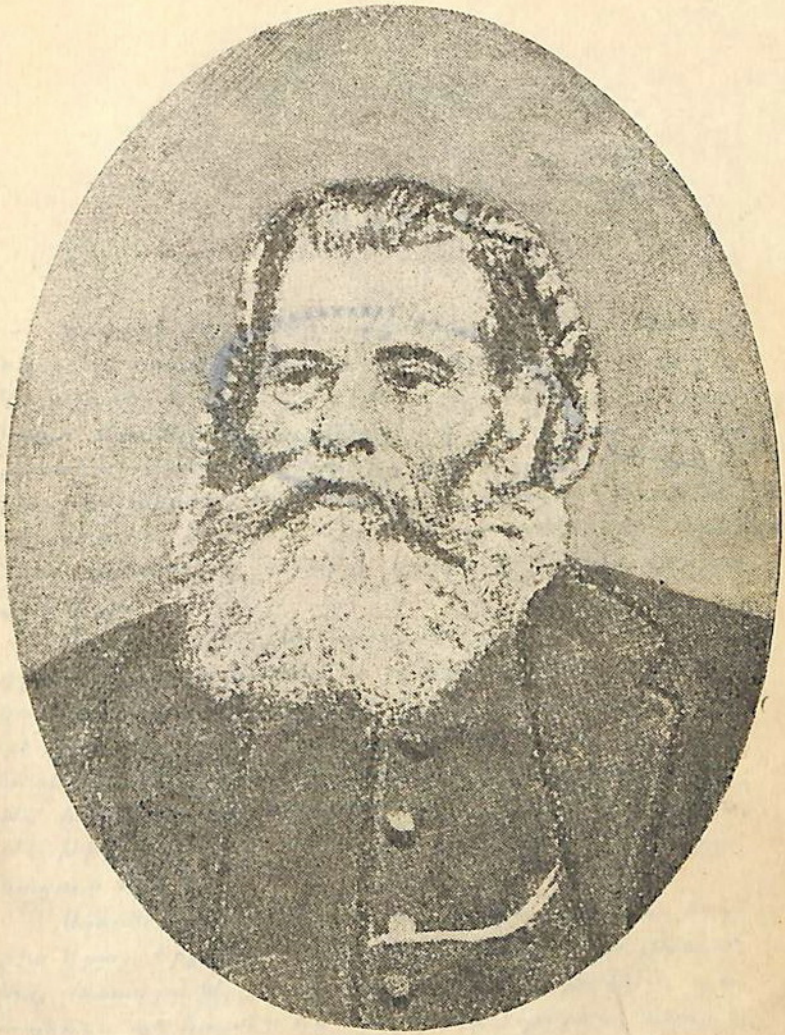

Ծ Ե Մ Ե Ն Ց

(Տոքթ. Յովսէփ Շիշմանեան)

ԳԼՈՒԽ Ա.

Փոքրիկ խումբ մը — ասոր առաջներկու ձիաւորներ — չատպով Բագրեւանդայ արեւելեան կողմը՝ Կոգովիտի հիւսիսը կը գիմէր։ Ժամանակը երեկոյանալու մօտ էր, և յայտնապէս կ'երեւար, որ խումբը բաւական հեռուէն կուգար. այդ կը ցուցնէին խումբին մէջ տիրող լռութիւնը, որ յոգնածութեան հետեւանք էր, արեւէն այրած կերպարանքները, ամենուն զգեստները ծածկող փոշին և ձիերէն թողած քրտինքը։

Պատանի մը, չքեղ հագուած, գեղեցիկ նժոյգի մը վրայ՝ կ'երթար առջեւէն. փութկոտութեան ու գեղեցկութեան հետ՝ տխրութիւն և հոգնկատութիւն էին իր դէմքին վրայ։ Չէր խօսեր, չէր նայեր չուրջը։ Իրեն հետեւող ձիաւորները թէ՛ իրենց ապառապինութեամբ, թէ՛ խրախճան և զինուորական կերպով յայտնի կ'ընէին, թէ թիկնապահներն էին այդ պատանիին, որ իշխանազուն մըն էր։

Աչեան չամանգպտը և մուխը միասին իջան երկրին վրայ, երբ մեր խումբին գլխաւորը, որ յիանամեայ մեծագլուխ, գյուղապետաց մարգ մըն էր և պատանիին աջ կողմէն կը ձիավարէր, դարձաւ անոր և հատաւ, բայց կամաց ձայնով ըսաւ.

— Ահա վարդանաբերդը, լսեցիր կը անանուն, իշխան, քաւորդ մը միայն ճանապարհ ունինք։ Կ'երեւի, թէ չատ յոգնեցար։

— Յոգնութիւնը հոգ չէ, Զաւէն, պատասխանեց երիտասարդը, կը վախնամ թէ մայրս մտատանջութեան մէջ է հիմա։

Դարձեալ լռութիւն տիրեց. միայն ձիերուս սմբակներուն ձայնը կը լսուէր. ձիւնաւար մը փսխորկուլով դիմաց անելեւուածաս, և իսկապէս, փոքրիկ լիճի մը քովէն պատահ ընելով և ժայռեր ի վեր բարձրանալով, մեծ դրան մը առջեւ կանգնեցաս. ձիերը ակռան վրայէն և գետինը ծեծել. դռնեկը ձանչելով բացուեցաւ, Վարպանտարերդի գաւիթը վայրկենապէս ջահերով լուսաւորուեցաւ, և պատանին հազիւ ձիէն իջած՝ երիտասարդ սեւազգեստ կին մը երեւցաւ, որ գանլիճի առնպաւխին գլուխը կեցած՝ իրեն կը նայէր։ Ի՞նչ կար անոր անթացատրելի նայուածքին մէջ։ Այնչափ մթայն կարելի է ըսել, որ զգայուն մօր մը ամբողջ սէրը, յոյսը այդ նայուածքին մէջ էին, թէպէտ ամառուան մը հեռաւորութիւնն միայն բաժնած էր մայրը զաւկէն։

Մայր և որդի իրար գիմեցին. համբոյր, դրկառնաւթիւն, «մայր», «սիրելի», «սիրեցեալ», քանի մը կտիլ արցունք զաւարթ երեսներու վրայ, և անա այդ քնքուշ երիտասարդ մայրը՝ իր զաւկին ձեռքէն բռնած՝ ներս մտաւ, անցաւ գանլիճը, տարաւ գայն իր սենեակը և նստեցուց քովը. հարցումներ իրարու կը յաջորդէին, հազիւ կիսկատար պատասխաններու ժամանակ ձգելով։ Ամէն բանի վրայ կը խօսուէր. ճանապարհին վրայ՝ թէ վտանգ կա՞ր, Ոչառնեաց Տիկինը ի՞նչպէս էր, Ոտանին հաւնե՞ր էր որդին, վանաց ծովը և Վարպանտարերդի լիճը ի՞նչ տարբերութիւն ունէին իրարմէ... Վերջապէս յայտնի էր, թէ մայր մը կար գորովասիրտ, և որդի մը՝ որ իր մայրը կը պաշտէր։ Բայց յանկարծ մայրը, կարծես

խոր քունէ արթնցած, թոզուց դաւկին ձեռքը։

— Սակայն դուն, արքեակս Իբիքոր, անշուշտ անօթի ես։ Ձայն չես հաներ, իսկ ես — մո՛յ ինձ — քեզմով միայն յամրացած՝ բոլորովին մոռցայ հարցընել... ազջկա՛նք, հրամանդ նամիչաներուն, շուտ կերակուր բերէք։

— Իրաւ, սիրելի մայրիկ, ուխ, մեծիս սէրի ժամ կայ, որ ոչ հաց և ոչ ջուր մտած է բերանս, բայց քեզ տեսնելուս մոռցայ անօթութիւն և ծոյնութիւն։

— Ո՜հ, բացագանչեց մայրը, տեսնելով ազատ փոչին ու քրտինքը, շուտ ջուր բերէք, գլեաս բերէք...

Եւ երբ ապսխին մը կնիքը բանած՝ ուրիշ մը ջուր կը լեցնէր, ինք Տիկին մայրը՝ ձեռնտմման թեւերը ասխտած՝ փոքրիկ ձեռքերով դաւկին դլուխը կը լուար։ Երբ վերջացուց, ծայրերը ակնխիլ բանած զննջակով մը սրբեց սրզուցն մազերը, առաւ նոր սիրուն դլուխը ձեռքերուն մէջ և համբոյր մը դրաւ ճակատին. իսկ ան համբուրեց մայրենի ձեռքը դգուանքով և չնորհակալ սրտով։

Երիտասարդը կ'ընթրէր եւ միամտաբար կը պատասխանէր մոր հարցումներուն։

— Ինչուէնեաց Ասատը չի բաղդատուիր մեր պզտիկ դղեակին և լիճին հետ. հոն հոն մեծութիւն, ընդարձակութիւն կը տիրէ, հոս վոյելչութիւն մը կայ, որ կը դրաւէ. հոն Սեզա Տիկին՝ իբրև ընդարձակ դաւառի մը իշխանուհի՝ կը հրամայէ, կը սասան, կը պատժէ, կը փոխէ, միշտ զբաղած, հազիւ թէ կանոնաւոր ժամանակ ունենալով ճաշելու և ընթրելու. հոս Բիւրեղ Տիկին լոկ մինչեւ նոյն դարձքերն սէրի սահմանափակ դաւառի մը մէջ կը կառավարէ մայրաքար։

— Դո՛ն, արդեակ, լաւ ըսէր, թէ հոն ընդարձակ գաւառ մը կայ կառավարելու, և ես կը խոստովանիմ, որ Մեզայի ըրածը կարող չեմ ընել։ Երբ մենք պզտիկ և տարեկից էինք, ան արդէն իր հասակով, իր համարձակութեամբ, դրժամտութեամբ և հանդգնեն բնաւորութեամբ մեծին և փոքրին վրայ տեսակ մը իշխանութիւն կը վարէր իր հօրենի տան մէջ. առանց Մեզայի խորհուրդ հարցնելու՝ բան մը չէր կատարուեր հոն. իսկ ես, որ իր փոքր քոյրը կը կարծուէի, կը պարմանայի այդ Ամատունեաց Օրիորդին վրայ, որ չատ անգամ՝ առնոցի ծպտեալ՝ եղբայրներուն հետ արան կ'երթար, ժայռերու, ախոփաններու վրայ կը ճիավարէր ուղիղ յանդուգն, քան ամէն երիտասարդ. և որ զարմանալին է՝ այդպիսի արան մը տակն Թէոդորոս, իրեն հանդիսելով և առանց տեսը իմանալու, անոր հետ սիրով կռպտուելէր էր. ուստի օր մը յանկարծ Ամատունեաց դղեակը երթալով և անոր եղբայրներուն հետ տեսութենէ վերջ՝ «Միսակը» հարցնելու հիմը էր։ Եղբայրները չմոռնար էին պատասխանի համար, մինչ «Միսակ» դարձնալ երեւցեր էր Աչտատնեաց իշխանազունին, ծանր և լուրջ, և ամէն նիւթի վրայ ցոյց տուեր իր սրամտութիւնը։ Թէոդորոս, որ 15–16 տարու տղայ մը տեսնել կը կարծէր իր առջև, յափշտակուած էր դառապայ հանճարէն, թույց վերջը, իմանալով թէ Ամատունեաց Օրիորդն է այդ Միսակը և չատ դիտնալով իր հօր՝ Վահրամ Աչտատնեցին խստութիւնը հայրենասիրութեան պահպանութեան մասին, զգտնէր թնդրեր էր Մեզայէ, որ այդ համարձակութիւնները չափաւորէ. և քիչ վերջը ծնողաց հատանութեամբ ամուսնութիւնը կատարուեցաւ։ Ուստի մի՛ զարմանար և մի՛ բազդատեր մեր հակառակ բնա-

սրտաբեխնները, ինչպես քու հանգարտ, խաղաղասէր հոգիդ, Աստուած յաւուրս հոգին, անկարելի էր բազդատել բառն և խիստ Թէոդորոսի հետ։

— Բայց ասկի՞ց է, որ եթէ Աչառնեակց ընդարձակ գաւառը գոհ է իր Տիկնոջ կառավարութենէն, մեր Կոգովաի գաւառը ասելի գոհ ու երջանիկ է իր սիրասիրին կառավարութենէն։

— Այդ նոյնպէս չատ դիւրին է բացատրել. Մեր գաւ պարտաւոր է իր Թէոդորոսի պատերազմասէր բնաւորութեան և պաշտօնին պէտքերը հոգալ, զօրք և դրամ հասցնել, ո՛վ դիտէ՝ երբեմն արտաքոյ կարգի հարկեր դնել երկրին վրայ, երբ մենք՝ մանաւանդ հօրդ մահուընէն վերջ՝ կը տեսնենք թէ ի՛նչ խնամոզութեամբ կ՚ապրինք... ես կը ճանչնամ Մեգայի բնաւորութիւնը, չատ առատաձեռն է...

— Ո՛չ, մայր իմ, այդ մասին կը սխալիս, Աբչաուենաց Աստանը չատ ասելի խնամոզութիւն կայ, քան թէ հոս. Տիկինը մեր հազարապետ մը ունի իր տան վերակացու՝ Յուսիկ անուն, մարդ մը՝ որ եթէ ագահութիւն բառը չըլլար աչխարհիս վրայ, կարող էր առնչել. ամէն ոք կը գանգատի անոր դէմ, Տիկինն ինք առաջինը. բայց ի՛նչ օգուտ, ան իր ընելիքը կը չարունակէ անխռով։

— Սեգա ի՞նչպէս կը համբերէ այդ մարդուն, ասելուն իչխանը...

— Ո՛չ, Սեգա ինքն այդ մարդը պաշտօնի կարգեր է. և թէպէտ ամէն օր հետը կը վիճի, բայց կը չարունակէ պահել և կ՚ըսէ, թէ իր ամենահարկաւոր մարդը Յուսիկն է։

— Կ՚երեւայ, թէ Սեգա ինքզինքը կը դատախաչակէ, բառ Բիւրեղ ծիծաղելով։ Բայց դուն ի՞նչպէս

ժամանակդ կ'անցընէիր, Վարդը ի՞նչպէս ապասէր, ես փոքր ատոյ ճանչցած եմ զինք։

— Շատ տակաւին և կարմիր պատանի մըն է. իր միջավայրն գուարճութիւնը սրան է, երբեմն իրեն կ'ընկերանայի։

— Ընկէր կ'ուզես՝ ախամո՞յ։

— Բնական է, մայրիկ, ես այնպէս չեմ խորհիր, թէ մարդս միայն լեռները չափելու համար է առեղծուած. ան ունի նաև անհետաքրքրական մաս մը, և նիւթականին հետ այն ալ պէտք է յագեցնել։

— Հիմա որ ընթրեցիր, ժամ է երթաս հանդչիս։

— Բայց, մայրիկ, քայլերս երկուքն ալ քնացա՞ծ են, յո՞ւռ են, ապո՞ղջ են։

— Երկուքն ալ յուռ և հանգիստ են։

— Փեռխա Կոմսարակա՞ն ոնբ է։

— Թուռ վատպուրական երթալէդ երկու երեք օր վերջը գնաց Շիլրակ. ան, դիտես, առանց քեզի չի կրնար ապրիլ։ Կ'երեւի թէ Բազրեւանդ իրեն համար անապատ է, երբ դուն չկաս։ Հասկնալի է, որ վազը կամ միւս օր գայ։

— Ես ալ պինքը չատ կը սիրեմ, բայց կը փափաքէի, որ պիս քիչ մը հանգիստ թողուր իր պիտոմարգութիւնովը և քարոզութիւնովը, որ միշտ կը տեսնէ «Մամիկոնեանց և Կամսարականաց սերունդի մը այսպէս կը վայելէ ըլլալ կամ այդպէս չի վայելեր»։

— Շատ բարի, արդեակ իմ, բանը մայրը մտածելով, կարծեմ թէ երեք օր ալսա կրնաս ըլլալ մօրեղբօրդ ձեռքէն. գժրախտութիւն մը եթէ կայ, հոն է, որ մայրդ քեզ ալսա պիտի չթողու, երբ ամառուան մը հեռատեսութեամբ այնչափ կարօտցեր է։

— Այդ դժբախտութիւնը դուն չես պիտես, սիրելի մայր, որ իմ երջանկութիւնս է։

Այս ըսելով՝ Գրիգոր մօրը ձեռքը համբոյրներով կը ծածկէր, և երկուքն ալ կը պատրաստուէին ելլելու, երբ ամբոցին մեծ դրան զարկը երեք անգամ բախեց։ Գրեթէ կէս գիշեր էր. մայր ու ազգ իրարու երես նայեցան, և իրենց նայուածքը հարցական մըն էր, թէ ո՛վ կրնար ըլլալ անժամանակ եկողը։

Նոյն հարցումը այդ միջոցին արուեցաւ վարը՝ պահապանաց և զօրականաց աննեմիներուն մէջ։ Զաւէն՝ անձնապահպանութեամբ, որ կօչիկները հանած և նըստած տեղը մրափելով՝ իր մարմնզութիւնը կը կատարէր, ցատքեց, չակուճցաւ, և իր երկու խոր ու փայլուն աչքերը դէպի դուռը սկսան նայիլ։ Ամէնքը ուշ կը դնէին դուռին մեծ դրան պահապաններուն, որոնք եկողին կամ եկողներուն հետ կը խօսէին։ Զաւէն արագութեամբ սուրը գլխուն վրայէն յարիչտակելով՝ դուռը եղաւ և դէպի մեծ դուռը դիմեց։

— Բացէ՛ք, բացէ՛ք, իշխանն է, Հայոց զօրավարը, Թէոդորոս Ռշտունին, կ՚ըսէր դուռէն ձայն մը։

— Այս պահուն ամրոցին դուռը չի բացուիր, կը պատասխանէր դռնապանը, ո՛վ կ՚ուզէ թող գայ։

— Տէ՛, դուք հայ չէ՞ք, Հայոց զօրավարը դիշերով դո՞ւրս կը ձգէք։

Այս վիճաբանութեան վրայ էին, երբ Զաւէն դռնապանին քովը եկաւ, կամաց ձայնով քանի մը խօսք բաւ և մթութեան մէջ անհետ եղաւ։ Նոյն միջոցին դուռան ալ լուծքիւն տիրեց։

Զաւէն չորքան մը ըրաւ բերդի քարաժայռին մէկ կողմը, փոքրիկ դռնակի մը քով գնաց և ա-

մենայն զգուշութեամբ բացաւ. հոն պատապան մը դնելով՝ ինք անշշուկ դաւթս եկաւ և իջաւ վար նայելու համար, թէ ինչ մարդիկ էին եկողները. տեսաւ քանի մը ձիաւորներ, որ կեցեր կը դանգատէին, թէ Հայոց զօրավարը անձամբ հասնելով՝ դռները փակ պիտի գտնէր, և թէ այն անձանօթը պատճառ եղած էր զիրենք վարգանաբերդ բերելու։ Այս խօսքերը լսելով, Զաւէն առանց դանդաղելու դարձաւ մտաւ իր փոքրիկ դաւառէն ներս և ամուր մը գոցելով զայն՝ դնաց դանդատներին քով և հրամայեց դըռները բանալ անյապաղ։

— Բարի՛վ, բարի՛վ ձեր գալուստը, եղբա՛րք, ըսաւ Զաւէն, մի՛ զարմանաք, եթէ զգուշութեամբ կը չարժինք այսպիսի ժամանակ. եթէ դուք իլ մեր տեղը ըլլայիք, կարծեմ այսպէս պիտի չարժէիք։

— Ճշմարիտ է, եղբայր, ըսաձ, բայց մենք Հայոց զօրավարին անունը ձեզ տուինք. ան համբան չեզեց՝ գիչերը հոս օթևանելու համար, և այդ հրաւիրոնօք կամաւրական Սուրէն իչխանի մը, որ մեզի ընկերացաւ, պատասխանեց զօրականաց մէկը, որ սմենէն նշանաւորն էր իր ընկերներուն մէջ սրեւէն ուսցած իր երեսովը, փայլուն աչքերովը և վրան սահմին հասատութեամբը։

Զաւէն չուտ մը մարդ զրկեց ներս՝ իմացնելու Թէոդորոսի գալուստը Սուրէնի հետ։ Արդէն Տիկինը և Գրիգոր, պատուհաններէն մարիկ բնելով և լսելով այս խօսակցութիւնը, հրամայած էին սպասաւորներուն լուսաւորել գահլիճը, երբ ձիերու վրնջիւնը և ամրակներու ձայնը, զէնքերու չկռիւնը և ջահերուն պայծառ լոյսին փայլը անսովոր և յանկարծական կնդանութիւն տուին վարգանաբերդի դաւթին կեանքին մէջ։

Պալատին ներքին դուռը բացուեցաւ, ապաստարանը, ջանալ ձեռքերին, և Գրիգոր առջևէն՝ իջան հիւրերը դիմաւորելու. և ահա ինք Հայոց զօրավարը և քաջն Սուրէն կամաւորական անդուխներէն վեր կ'ելնէին։

— Արքեակ Գրիգոր, բարի է գալուստդ, ըսաւ Սուրէն և պատանին համբուրեց, քեզ այս երեկոյ անանկու չայս չունէի։ Ահա այս գիշեր ձեզ երեւելի հիւր մը ընդունելութիւն պիտի ընես։

— Ուշաւնեաց Տէրը մեր փոքրկութիւնը կը պատուէ, ինքն է առնողը, ինքը՝ որ չայս և ապաւէն է ամբողջ Հայ Ազգին։

— Այս և ապաւէն Աստուած ինքն է միայն, արքեակ իշխանազուն, ըսաւ Թէոդորոս, իր խոր և մեծ հայեացքը պատանիին վրայ դարձնելով։

Այսպէս մտան մեծ դահլիճը այս երեք անձերը, ետեւնին ուննենալով ապաստարանի և թիկնապահները։ Վառարանը փայտերու բոցերով կը ճարճատէր և կանթեղներու լոյսը կը զօրացնէր։ Աչնան գիշերները բաւական ցուրտ են Հայաստանի այդ կողմերը, և Թէոդորոս սխորժ ախքով նայեցաւ բոցին ու մօտեցաւ վայրկեան մը վառարանին։

Երբ Հայոց զօրավարը թողուց վառարանը և դարձաւ՝ Սուրէն ու Գրիգոր անհետացած էին. ակնարկ մը ձգեց թիկնապահներուն, և անոնցմէ մէկը դուռը բացաւ ու ապաւարան առաւ զօրավարի գլխէն։ Թէոդորոս Ուշաւնեաց Տէրը միջահասակ և հազիւ չիսուն տարու մարդ մըն է երեւար այն ատեն. իր լայն ճակատը, յօնքերու զօրեղ կամարը, ծանր և անխռով նայուածքը, արծուի քիթը, լայն կուրծքը, ամբողջ կերպարանքին հզօր համաչափութիւնը, ապա

նաև իր հոգիին և վճռակամ խոստովանութիւնը առաջին ակնարկին յայտնի կ'ընէին նշանաւոր մարդը, որ հրամայելու համար առելծուած էր:

Անոնք, որ կը ճանչնային պինդը, պիտի իր արդարասիրտ ոգին, իր քաջասրտութիւնը, իր անզրպաւելի հաստատամտութիւնը, իր հաւատարմութիւնը հայրենի կրօնքին և՝ որ ամենէն նագաւառական էր մեծ և պզտիկ նախարարաց մէջ՝ իր գութը անապատ և չքնաղական մոգովրդեան հանդէպ, զգացուած՝ որ ճշմարիտ հայրենասիրութիւն է:

Շատ անգամ, երբ կը խօսէր բարձակից նախարարաց հետ, կը յիշեցնէր, թէ իրենց պարտաւորութիւնը մոգովրդին հայր և պաշտպան ըլլալն էր, այլ ոչ զայն հարստահարելը. թէ Աստուած հոչիւ պիտի պահանջէր այն անիրաւութիւնց, որ հասարակ օտարին՝ կը գործադրէին գանազան պատանեկութեան մէջ: Եւ իշխաններէն, որ Աստուածէ չատ հեռու կը գանէին՝ իրենց անզգամութեանց առնէ մը գնելու համար, Թէոդորոսի երկիւղն արդարութեամբ կը կատարէին իրենց վիճակը: Թէոդորոս յաւ կը հակնար, թէ հայ ազգին թշուառութիւնը առանց կատարի զօրաւոր ազգային կառավարութեան մը չէր յաջողիր և նախարարաց անառնման իշխանութիւնն. մէկ մէկ վտքրիկ բռնաւորներ էին անոնք երկրին մէջ և տարակ սոյս խռովիչ՝ օտարին:

Միևչ ինք, հանճարի աչք մարդ, կը ջանար հասմոզել նախարարաց երեւելիներէն՝ միաժամ, պաշտպանութիւն մը կազմել՝ օտարին բռնաւորներէն հայրենիքը ազատելու և արդարութիւնը խոպանացնելու համար, կային այնպիսի խռովարար, կարճատես կամ չարակամ մարդիկ, որ վախնալու կուտային այդ միաբանութեան կապէն, պատճառ բռնելով երկրին

տարածութիւնը, լեռներու անջրպետները։ Այդպիսի լեռներուն թէոդորա իրաւամբ կը հարցնէր, թէ հապա ի՞նչպէս այդ ընդարձակ տարածութեան մէջ, այդ լեռներու բարձրութիւնէն հայ լեզուն և հայ կրօնքը կրցեր էին ճամբայ գտնել և միացնել ժողովուրդի առանձին մասերը՝ կազմելու համար հայ ազգը։ Այդ մարդը, որ Առաքելոց հզօր գահին անկումը դուշակած էր, վաղուի տեսած էր, թէ ինչ ասիճանի հասած էին ապականութիւնը և փտութիւնը հոն՝ Տիգրան մայրաքաղաքին մէջ։ այդ մարդը, որ նոյնը գիտած էր Կաւատոնդուպոլիս՝ բիւզանդական խարդախ և թուլասիրէ կառավարութեան մօտ, — հիմա կը տեսնէր Աբարիոյ անապատներէն բարբարոս ամբոխ մը, որ՝ իբրև լավայի գետ մը՝ կը հոսէր, կը տարածուէր յարձրադարան Դամասկոս, Եմիսա, Երուսաղէմ, Հալէպ, Անտիոք, Մեմֆիս, Ալեքսանդրիա, Տիգրան, չխնայելով ոչ մէկ բանի, և այժմ հոսած ու ապառնալիք կուտակուած էր Հայաստանի սահմանապլուխը։ Դառնացած կը խարխըշածէր, և իր ամբողջ մտածումն ու ջանքն էր՝ հեռացնել պատուհասը հայրենիքի վրայէն։ Այս վիճակին դարման տանելու համար սպարապետը դացեր էր Կարին, տեսնուելու յաջող սպարապետին հետ և՝ կռուի վտանգ դնելով անոր առջև ու ցոյց տալով սպագայի անագին վտանգները՝ ջանացեր էր համոզել զայն, թէ պէտք է չարժիլ և չարժման մէջ դնել ամէն զօրութիւն։ Ու ինքն ալ անգործ չմնալով, կը չրջէր գաւառէ գաւառ, կը յորդորէր ամէնքը և կը զօրացնէր հայկական գունդը։

Այս պատճառով անցեր էր նաև Շիրակ, որ այն ժամանակ կամաւորականաց կը պատկանէր. մինչ Աւարրէն, իրեն ընկերացած զօրքին մեծ մասը Վարդանա-

կերտ թողլով, փոքր խումբի մը հետ, կամաւորական իշխանին խնամքին յանձնուելով, վարդապետին հսկայ էր հանգստանալու։

Հազիւ թէ Թէոդորոս սպասաւորը վար դրեր էր, սպասաւորները կապոյտ մը պիչերային պահած բերին, ուր երբ Հայոց զօրավարը, հագուստը փոխած և սամոյրը վրան առած, կ'ուզէր տարածուիլ բազմոցին վրայ հանգչելու, ներս մտաւ Սաբէն՝ քրոջը և Գրիգորի հետ։ Մամիկոնեան Տիկինը կուզար բաբի գոլուշտ մաղթելու Հայոց զօրավարին։ Թէոդորոս քաղաքավար և քաղցր կերպով շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն եղած հիւրընկալութեան համար, մանաւանդ որ «ինք կը յիշէր, թէ ինչ սիրտ բարեկամութիւն կը կապէր Մամիկոնեան Տիկինը իր հնոջը հետ»։

— Շատ ուրախ եմ, Տէր, պատասխանեց Տիկինը, որ Գրիգոր, քիչ առաջ վերադառնալով Քըչտուենայ Աստանէն, ինձ բարի լուրեր տուաւ ձեր Տիկնոջ և զաւակաց մասին։

— Նո՞ր կուգաս Աստանէն, որդեակ Գրիգոր, և ամէնքը ողջ առո՞ղջ էին։

— Այո՛, Տէր իմ, պատասխանեց Գրիգոր։

— Երկիրը ի՞նչ վիճակի մէջ տեսար, որդեակ։

— Այնքան երջանիկ, որքան ոչ մէկ տեղ Հայաստանի մէջ։

— Ինչպէս կոգամ գուշակ։ Երկու երկը ոնդամ այս տարուան մէջ անցայ ամէն և միշտ, ինչպէս սովորութիւնս է, գիւղերը գիչերեցի. ամէն տեղ երջանկութիւն տեսայ և Մամիկոնեան Տիկնոջ գովեստն ու օրհնութիւնը լսեցի այդ բարի և պատուական չինականներու բերնէն։ Քիչ քիչ ինձ համար համոզում կը գտնայ, թէ մենք՝ ժողովուրդը երջանիկ

ընելու համար՝ կանանց պէտք է յանձնենք երկրին կառավարութիւնը, իսկ մենք լոկ պատերազմով պէտք է զբաղինք, միայն եթէ այն եւս կարենանք յաջողութեամբ գլուխ հանել։

Այս վերջին խօսքերը բառնան այնպիսի տրտունջ եզանակով մը, որ նոյնիսկ Աւրբէնը սկսաւ մտածել, թէ ի՛նչ պատասխան պէտք էր տալ։ Բարեբախտաբար երկու սպասաւորներ փայլուն պղինձէ սեղան մը բերին՝ արծաթեայ սկուտակներով բեռնաւորուած, որ գոնապան համտպանները կը պահանջէին։

Տիկինը քաշուեցաւ իր սենեակները, և միայն Աւրբէնը սեղանակից եղաւ իշխանին։ Այս վերջինը՝ սակաւախօս ու չափաւոր՝ ընթրիքը չուտով վերջացուց և, երբ գիշեր մազթելով Աւրբէնին ու Փիլգորին իրեն համար պատրաստուած անկողինը մտաւ, զբաղած երկրին պաշտպանութեան խորհուրդներով, մինչեւ որ քունը հասաւ՝ հանգիստ տալու իր մարմին և մտքին։ Նոյն վիճակին մէջ էր Փիլգար. բայց իր միտքը երկրի պաշտպանութեամբ չէր զբաղեր. Իշխանեանց Օրիորդին քաղցր պատկերն էր, որ կը յուզէր զինքը։

ՀԱՅԿ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Ֆ. Ի. ՍԵՒԱԿԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԳԼՈՒԽ Բ.

Սուբլէն Կոմաարական քառասուն տարեկան մէծ մարդն էր՝ թիկնաւէտ, ղէնքերու մէջ յաջողակ, ձեռքով ու մարթով կորովի։ Կոմաարական պատմին ամենէն փառքի եղբայրն էր, անզաւակ և կինը կորսընցուցած, զոր չատ կը սիրէր։ Գրեթէ լքած էր հայրենի տունը՝ Շիրակ և իր քրոջ Բիւրեղի հանգէպ մնծ սէր ունենալով, անոր հետ կը բնակէր Կոզովիտ։ Բայց քանի Գրիգոր կը մեծնար, օրէ օր կ'ուժէր և մօրեղբօր սէրը անոր հանդէպ։ Գրիգոր քնաւորութեամբ հանդարտ էր և խելացի իր հօրը՝ Դաւիթ Մամիկոնեանի պէս, որ ակար և հիւանդոտ ըլլալով՝ չունէր հայ նախարարներուն չատուկ սէրը զէնքի գործածութեան, որս, պատերազմ, մարտնաւթով, պերճութեան և անառակութեան. իր մտաւոր կարողութիւնները մչակելով՝ ան մնծ հակում ունէր զէնքի ուսումն ու գիտութիւններու։ Նոյնը հազորդեր էր ան և իր զաւակին։

Վարդանանթերդ հայկէն և յունաթէն զրոց հատուտ մատենադարան մը ունէր, և Մամիկոնեան իշխանին միակ ուրախութիւնն էր և մխիթարութիւնը՝ տեսնել իր Գրիգորը ժամանակի գիտութեանց մէջ տարիքէն առաջ վարժ և չատ ջաղէմ։ Իր պատուոյ միչտ լեցուն էր գիտնական վարպետներով և աչխարհական համբաւոյ տղոցմով։ Գրիգոր ուչի ուչով մարդ կ'ըլլէր ամէն խոստացութիւն, որ նոր էր իրեն

համար և միաբը կը զօրացնէր։ Եթէ ծնողքը պոհ էին իրենց զաւակին մասնաւոր զորպացումէն, նոյնը կարելի չէ ըսել Աւբէնի մասին, որ երբ Դաւիթ հոն չէր՝ կը մանէր Գրիգորի անհնակը, կը յափշտակէր անոր աչքերէն գիրքերը և «Մամիկոնեան պատանիի մը համար բաւական է՝ ինչ որ գիտես, քիչ մըն ալ աւելի մարզական նայինք» ըսելով՝ սահմանափակութեամբ, նիզակախաղութեամբ և ձիավարութեամբ կը զբաղեցնէր զայն, առանց սէր դնելու իր քրոջ դիտողութեանց։ Շատ անգամ հետը տրտի տանելով՝ լճակներ, ձորեր հետը կը քալեցնէր, և երեկոյին, երբ Գրիգոր տունը կը դառնար՝ յոգնութենէ գրեթէ անկարող չարժելու, Աւբէն կ'բսէր անոր ծնողաց. «Ահա այսպէս վարպանները և վահանները կը զարգանան և կը հասնին, այլ ոչ գիրքերու առջեւ ժամեր անցընելով»։ Հակ Դաւիթ, որ կը տեսնէր, թէ ապան օր աւուր կը զօրանար այդ մարմնակերտութեամբ, ժպտելով կ'բսէր, «Աւբէն և նա առանձին մարդ չենք. նա կարող միաբ եմ միայն, ան կարող մարմին. Աստուած տայ, որ Գրիգոր երկուքն ալ ըլլայ»։

Աւբէն զօրաւոր կազմուածքի և անխոնջ մարմնակերտ էր. նեղկան՝ օրը և ժամը՝ կը մտածէր սովորաբար. ոչ Թէոդորոսի պէս ազգին չափազանց մեծ սիրահարն էր և ոչ Գրիգորի պէս՝ Հայաստանեաց Օրիորդին, ուստի անկողին և քուն մտնելը մեկ եղաւ։ Երբ արշալոյսին հետ արթնցաւ և գնաց գտնէր, տեսաւ, որ Թէոդորոս արդէն չկար։ Ապաստարան մը Թուղթ մը տուաւ իրեն, որ դեռ չլուացած՝ առաւհանգակ մը բերած էր Թէոդորոսի. և արտհետեւ զօրավարը հրամայած էր, որ ինչ ատեն ալ լուր մը հասնէր՝ անմիջապէս հաղորդէին զայն իրեն, թեկ-

Նոպաները մահր էին անհնակը և իրեն տուեր նամակը։ Թէոդորոս, կարդալով զայն, փութով հագաւեր էր և հնձելր ձին, ձգելով նամակը Սուբէնի ապատաւորներէն մէկուն, որ տիրոջը տայ։ Սուբէն կարդաց դրութիւնը. «Առաւ Շահնէնի աս Թէոդորոս Ռչտունի։ Գիտաւթիւն լիցի, Հայոց զօրավար, որ յաշտց բանակը կը մտնէ մէկ կողմէ, իսկ արարը երկաւ գունդի բաժնուած՝ մէկը Երասխը անցեր է ի Նախիջևան, միւսը Արտազ մահր է»։

Վայրկեան մը մտածեց Սուբէն և գնաց գիւտաւները հագաւ. երբ Գրիգորի անհնակը կ'երթար, դէմը ելաւ քոյրը, որ քաղցր ժպիտով թևերը տարածեց՝ թող չտալու, որ առաջ անցնի։

— Ո՛չ, ըսաւ, Գրիգորը թող հանգչի։

— Բայց գուն չես գիտեր, որ Թէոդորոս մեկներ է արդէն։

— Ինչպէս չեմ գիտեր, ես տեսայ անոր երթալը. բայց իմ գաւակս Հայոց զօրավար չէ, պէտք է որ քնանայ և այս տարիքին մէջ զօրանայ։

— Ահա՛ կանանց ամենէն լաւը, գոչեց Սուբէն, երէկ ձեզի թողէին այդ պատն, գինքը ձգնաւոր, վարդապետ, չատ չատ թուրմերէ կաթողիկոս մը պիտի ընէիք... Գիտե՞ս ինչ ժամանակի մէջ ենք, գիտե՞ս թէ վաղը ի՞նչ կրնայ հասնիլ գլուխնիս. ո՛չ, գուն միայն այն կը մտածես, թէ Գրիգոր աչքէդ չհեռանայ, անհանգիստ չըլլայ, իր ամէն կամքը կատարուի։ Բայց ես կը մտածեմ, որ Գրիգոր իր խելքով, իր գիտաւթեամբ ոչ միայն Վարդանանցին դէմ, մօրը պէս Կոգովիտ և Բագրեւանդ կառավարէ և մօրը պէս այդչափով գոհ ընէ ամէնքը, նաև Թէոդորոս Ռչտունին, այլ կ'ուզեմ, որ ան ըլլայ աւելին՝ քան այս Ռչտունեաց տէրը, թէ հոգւով և թէ մարմնով։ կ'ուզեմ...

— Գիտեմ քու բոլոր ընկերները, կատարելապէս իրաւունք ունիս. բայց դուն այնչափ բարձր կը խօսիս, որ Գրիգոր կրնայ արթննալ. ակո՛ւր, իմ սիրելի եղբայրս, և ինչ որ պիտի խօսիս՝ իմ անհնակ խօսէ։

Այս ըսելով՝ ան բռնեց եղբօր ձեռքէն, տարաւ պատի իր անհնակը և նստեցուց, իսկ ինք՝ դիմացը կանգնելով և ձեռքերը կուրծքին վրայ ծալելով՝

— Հիմա ըսէ՝ ինչ որ կ'ուզես, ամբողջ ուշքիս է, ըսաւ՝ ժպիտը միշտ չրթունքներուն վրայ։

— Ժպտելու ժամանակ չէ, քոյր իմ, պատասխանեց Սուրէն, ձեռքի նամակը ցուցնելով և կարդալով անոր վերջին խօսքերը։

— Եթէ յունաց բանակը Բազրեւանդ կը մտնէ, նկատեց Տիկինը, կը նշանակէ՝ թէ մեր պաշտպանութիւնն կ'ուրթայ. եթէ Թէոդորոս կը չսպանի և այդպէս կանուխ կը մեռնի, կը նշանակէ՝ թէ Նախիջեւանայ կողմը մեր պաշտպանութիւնն կ'ուրթայ. և այս բանին համար պէտք է որ ժպտի՞ն ալ արդիւնքի։

— Անո՛ր կանանց ամենէն լաւը, կրկնեց Սուրէն։ Այդ խօսքերով կարծեցիր թէ ինձ պատասխա՞ն տուիր։ Այսպիսի վիճակի մէջ բանակա՞ն է ըսել, թէ Թէոդորոս դնաց արարաց դէմ, իսկ մենք պէտք է ոտքերնիս ձեռքերնիս տարածենք և անդոգ, անպիտան, անչարժ մնանք։ Երբ Թէոդորոս «այս թուղթը Սուրէնին տուէք» կ'ըսէ, այն կը նշանակայ, որ Սուրէն պէտք է չարժի՝ առնէ Մամիկոնենց գունակը և դիմէ հոն, ուր արաբը կ'արշաւէ, թուղթը ըլլալու համար այդ սոսկալի թշնամիին դէմ, որուն առջեւ ոչ բանական ամրութիւն կայ և ոչ արհեստ ուրիշ խոչընդոտ աչխարհիս վրայ։

— Բայց այդ Մամիկոնեանց չառաւելը դեռ առանձինը աստիկան պատանի մըն է, համբէ նոր եկեր է եւ կէս դիշերն անցած հոգիս անկողին մտեր. իր աստիճին մէջ օրէնք չէ, որ այդ կատարի պատանց պէս հոգին ուզ մարմինը վտանգի դնէ եւ իր նոր ատեն ծուխը մարէ:

— Շատ կ'ուզէի, որ այս խօսքերը անդամ մը թէոդորոսի պրուցէիր...

— Ի՞նչ գազանիք կամ ամօթ կայ անոնց մէջ, որ չկարենայի պրուցել. կարծեմ՝ վարդ երէկ իրիկուն հօրը հետ մէկտեղ չէր, և չեմ խորհիր, թէ վարը զօրակոչուց հետ ընդրկեց, ուր հայրը բանի առաւ զայն մօրը գրկէն՝ արտասուց դէմ պատերազմելու կամ խուսմբ չինելու համար:

Երբ Սուբէն արտեզուխեամբ բերանը բացաւ պատասխանելու, Ինքնիշ՝ առանց ժամանակ տալու՝ «անո՛ր կանանց ամենէն լաւը» գոչեց ծիծաղելով եւ նոյն րոպէին թեթեւ ոտոռձան մը լանլով սենեակին մէջ՝ նոյն գործառ ուրիշ ազգիկ ազջիկ մը գրաւ Սուբէնի գիրկը. իսկ Սուբէն, այդ սիրուն երեսին մէջ սեղմելով և համբոյրներով ծածկելով՝

— Սիրե՛ն, աննման Արփենի, կ'բսէր, անո՛ր կանանց ամենէն լաւը դուն ես. երբ մեծնաս՝ մայրիկէդ աւելի խելօք պիտի ըլլաս. ջանա՛, որ քու զաւակներդ խուլսմորթ, յոյլ, դանդազ չըլլան...

— Ա՛չ, ա՛չ, այդպիսի զրպարտութիւն պահիս համար չեմ ընդունիր:

Եւ գրան մէջ սեղմելով որդին՝

— Լաւ ժամանակին կը հասնիս, Գրիգոր, քանիիդ պատասխան տաւր և հասկցուր իրեն, թէ ոչ խուլսմորթ, ոչ յոյլ և ոչ ալ դանդազ ես:

— Իմ փափաքս ալ այն է, որ Գրիգոր ցոյց տայ ինձ, թէ ինք ըսածներուս ընդհակառակ՝ ժիր, գործունեայ եռանդուն է և դիտէ ժամանակին տանիլ իր վէնքերը, ազգի, կրօնքի և հայրենի իրաւանաց համար պատերազմիլ:

— Եթէ տատնք վտանգի մէջ են, ո՞ր մարդը կրնայ՝ առանց վտանգի ընդմէջ ճակատին կրելու՝ փախուստ տալ այդ պարտաւորութենէն, ըսաւ Գրիգոր ծանրաթեամբ և առանց անցնելով՝ դիմեց առաւ Արմենին, որ իր փափկութեան թևերը եղբօր վիզը փաթթելով՝ ուրախութեան համբոյրներով և արիւնի յորմար խօսքերով կը պատասխանէր անոր փափաքանքներուն:

Ինքնին, լանկաւոյն ակնարկ մը նետելով այդ տեսարանին, դուրս ելաւ, որպէսզի ոչ եղբայրը, ոչ ալ զաւակները տեսնեն իր արտասուքը:

Կաթիլ մը արտասուք չատ անգամ այնչափ զգայնիք կը պարունակէ, որ անձնատուռատան և յիմար մարդ մը ոչ կը զգայ և ոչ ալ կրնայ հասկնալ. իսկ խոհուն մարդուն համար ան մտածութեան նիւթ մըն է: Այդ կինը՝ երիտասարդ, գեղեցիկ, քաղցր և զգայուն, որ իր եղբօր հետ ատեն առան կը կառչէր և կ'ուզէր հետացնել ամէն վտանգ որքան ալ ըլլին, կը տեսնէր այդ ատեն մէջ ոչ միայն պաշտպանը, յոյսը, իր զաւակներուն և երկրին, այլեւ կենդանի յիշատակը անոր հօր, յիշատակը անցեալ երջանիկ օրերու, որ չեն դառնար, երբ անգամ մը հեռանան, մինչ մարդս իր երեւակայութեան մէջ կ'ուզէ վերազարձնել զանոնք, մեռածը կենդանացնել: Կաթիլ մը արտասուքը այդ փափաքներուն վկան էր: Իսկ Սուրէն, որ թէեւ սուր այլ ունէր, բայց այդ արցունքներէն մէկ մասը միայն կը

անանէր, կրկնաց ինքն իրեն՝ ինչ որ սովոր էր ըսել կնոջ մասին. «Ահա՛ կանանց ամենէն լաւը»։

Նոյն միջոցին Գրիգորի միւս քոյրն ալ, Նապոնիկ, եկաւ եղբօրը տեսնելու. գրեթէ հասած աղջիկ մը՝ գեղեցիկ, գոզարիկ, գեղձան մազերով, նուազեալ աչքերով, դէմքին քաղցր տխրութիւն մը տարածուած։ Հաճելի էր տեսնել պատանին, որ գիւղերիս երիտասարդութեան չէր հասած և նոր մը ժպիտով կը նայէր իր քոյրերուն ու կը գուրգուրար անոնց վրայ։

Ամբողջ ընտանիքը իջաւ նախասէն։ Սեղանը լաւ էր, վասնզի չէր ուզեր տխրեցնել քոյրը. Գրիգոր երբեմն կը խօսէր, մինչ Արփենիկ միշտ նեխի կը գտնէր խօսելու և հարցնելու։ Սեղանատունէն վար կ'երեւար գիւղիկ փոքրիկ լիճը՝ արծաթէ սկաւառակի մը պէս. մակոյկ մը, լճակին կապուած, կարծես կը հրաւիրէր պտոյտ ընելու. բայց ոչ ոք այդ մասին մտածելու չունէր. Սուրէնն առաջինը կանգնեցաւ, և իրեն հետեւեցան միւսները, Արփենի ամենէն վերջ. միայն ան էր, որ չէր գիտեր, թէ սպասնալից փոթորիկ կար օդին մէջ։

Մեր մայր, դիտէր, որ զաւակն իրմէ պիտի բաժնուէր, և այս անգամ ինք չէր՝ որ կ'ուզտրկէր զայն, այլ ահեղ զգացումն հարկը. մանուկ պատանեկութեան չքնդն էր, որ իր գրկէն կը կորզէր իր միակ յոյսը։ Կորագլուխ, անձայն զոհի պէս պիտոյն ան որդեայն ապաւինութիւնը. այլեւս արտասուք չկար աչքերուն, վասնզի սիրտն էր՝ որ կուլար. երբ տանդուխին գլուխը որդեայն ձեռքերն ու երեսը համբուրեց և՝ աչքերը գոց՝ զայն երկար իր գրկին մէջ պահեց, ոչ ոք կրնար որոշել՝ ազօքի էր այդ թէ գրկախառնութիւն։

Քանի չափ հնծնալ ապառազէնները Գրիգորին կը ապաէին. ան ալ հնծաւ ու, առանց գլուխը դարձնելու, կլաւ բերդին դռնէն Սաբէնի կառէն։

— Ջաւէ՛ն, Ջաւէ՛ն, կանչից ներզնական ձայն մը վերէն։

Մեզի ծանօթ անձնապահապետը վերապարձաւ և ահաներով, որ Տիկինը չի խօսիր, իջաւ ձիէն ու առնդանիներէն վեր եկաւ։

— Ջաւէ՛ն, քեզի նեղաբթիւն տուի, բայց մօր մը տարտ սրտին նման է. աւելորդ է քեզի յանձնել, բայց խնդրեմ հակէ՛ զաւկիս վրայ, ըսաւ Տիկինը։

— Ո՛հ իշխանուհի, առանց իշխանիկին, հաւատա՛, Ջաւէն աչերուդ չ'երեւար։

— Աստուած հետերնիդ բլլայ... Այդքան միայն կրցաւ ըսել խեղճ կինը և գլուխը դարձուց դէպի դաշտը. ա՛լ կարող չէր։ Ուղղուեցաւ դէպի հեծելցին և հոն իր վիրաւից մայրենի սիրտը տարածեց Սահզ-ծողին՝ միակ մխիթարիչը ցաւերուն։

Ծեր դիւռաբը չկրցաւ դիմանալ մօր մը այս առապանքին. գլուխը չարժելով ու աչքերը արբեալ՝ հնծաւ ձին, մարակից ու անհատացաւ փոշիի ամպի մը մէջ։ Շուտով ան միացաւ խուժերին, որ լռաբթեամբ իր ընթացքը կը չարունակէր, մինչև հասաւ վարդանակերտ։

Սաբէն, որ մինչև այն ժամանակ բերանը չէր բացած, հետաւէն ցուցուց Գրիգորին ձեր զօրավար մը, որ աւանին հոգապահներուն գաւառը կեցած՝ պիտնք կը պիտէր։

— Տէ՛ր, ըսաւ, այդ ձերը Թէոդորոսի տեղապահը և մեծ բարեկամն է. Աստ Շահունին է, որ երբեք չէ պիացեր, թէ ինչ է երկիւղը. մահը արհամարհելը իրեն համար բնաւթիւն է դարձեր. վախ-

առնն անցած է, բայց պատերազմի մէջ երիտասարդ է, լաւ կը կռուի. խորհրդարանի մը, առաքի մը համար ընդունակ է իր գլուխը սպաննելու կարծեմ, իր ծիծաղը ոչ աք տեսած է. երբ մտածումնաք, և պինքը գժտան տեսնես, մի՛ զարմանար. բայց Թէոդորաէ՝ ան ոչ աք համարումի արժանի կը սեպէ, և չնորհ է եթէ չ'արհամարհեր։

Եւ իրաք, երբ մտածէր, ձեր զօրավարը հագիւ յօնքերու թեթև չարժումով բարև մը առնու և չխոնջ արձանի իր գիրքը։ Իսկ Առաքէն, որպէսզի կարելի ըլլայ պինք խօսեցնել, ցոյց տալով անոր Թէոդորոսի առած նամակը, հարցուց, թէ ա՛ր էր Հայոց զօրավարը։

— Այս նամակը քեզի ո՞վ տուաւ, կամաւորական, ըսաւ գժտան ձերը։

— Այս առաւօտ տուին ինձի իշխանին կողմէ։

— Դուք քնացած էիք, երբ ան հոս էր, ըսաւ ձերը խոտուքեամբ և կարծես ինքնիրեն խօսելով։ Ա՛յս է անս մեր իշխանաց և իշխանազանց սովորութիւնը. ամենէն լաւերը քուն կ'ըլլան, երբ գործելու ժամանակ է, իսկ վատերը մեզ չնորհ կ'ընեն, եթէ մտանիչ չըլլան և պշնամին չտեսնուին։

— Կարելի՞ է, Ատամ իշխան, մեզ խոցոտես, թէ արո՛ք են պշնամին առաջնորդողները։

Փոխանակ այդ հարցումին պատասխանելու՝ ձերուենն բաւ.

— Հայոց զօրավարը, որ այս թուղթը քեզի թողեր է, ըսել ուզեր է, որ երեսս պինքը յաւնոց բռնակը գտնես. ա՛խ, գնա՛, մի՛ դանդաղիր. ա՛ռ, ինձ ալ պատուիրեց զօրքը պատրաստի ունենալ։

Ու դուրսնալով զօրքը, որ սպասողն կանգնած կը սպասէր, կռնակը դարձուց խօսակիցին։

Սուրբն խորհեցաւ, թէ յաւուց բռնակի մասին անգիտաբիւն հարցնելը անտակի և ահելորդ հետաքրքրաբիւն պիտի թուէր այդ ծերունիին և պատճառ պիտի ըլլար յանդիմանաբիւն խելու անկ. ուսաի, առանց խօսելու և զժուարութ զգալով ծիծաղը, դառաւ ձին ու առաջ անցաւ։ Իսկ Գրիգոր, հազիւ քիչ մը հեռացած, քրքիջ մը բարձրացուց։

Երբ մօտեցան վազարշակերտին, երեւցաւ յաւնոց բռնակը։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Սաբէն կամաուրականը և քեռորդին մտան յաջորդ բանակը, որ ատրպատական էր վազարշակերտի շրջջը։ Թէպէտ Բիւզանդիոնի կայսերք կը պահէին հռոմէական անունը, և սրտաբին վայրը գեռ կ'երևար, բայց ամէն ինչ և զինուորական ամէն կարգ ու կանոն թուլցած ատրուած էին. հռոմէական սրծիւն էր, որ թիւերը կը սպրպէր լեգէոններուն դիմաց, բայց թշնամիի առաջին դիմադրութեան և հարուածին կը սլանար ի փախուստ, և այդ լեգէոնները միշտ աւելի վտանգ էին ներքին խռովութիւններ հանելու, քան թէ թշնամիին դէմ պատերազմելու։

Եթէ զինուորին քով վատութիւն և անկարգութիւն սովորական էին դարձած, զօրավարներն ալ, չատ անգամ չնորհներով անուանուած, այլ ոչ իրենց արժանիքներուն համար, դառը, անձնասիրասէր և ապերախտ պարագաներ էին, որոնք հրամայել միայն գիտէին խղճմտութեան ժամանակ և անկարող էին առաջնորդելու պատերազմի մէջ։ Այսպիսի անձ մըն էր Պրոկոպիոս, որ հռոմէական կոչուած այս բանակին սպարապետն էր և որ Թէոդորոսի խանդաղատքով ու յորդորանքով հազիւ կրցեր էր շարժիլ և մեծ դանդաղութեամբ հասնիլ Կարինէն Բագրեւանդ։

Սաբէն և Գրիգոր, մանելով բանակը, ուղղուեցան սպարապետին վրանը, որուն մուտքին առջև

չարաճած էին Հայոց զօրավարին թիկնապահները։ Երբ Սուրէն ուզեց անցնիլ, յանն արարողապետը խնդրեց, թէ արգելք կար նէրս մտնելու վրանը, ուրկէ բարձր և զայրագին ձայներ կը լսուէին։

Թէոդորոս, փորձ պատեհագտնել, առաջին ակնարկին տեսաւ, որ այդ բանակը՝ թէև բազմաթիւ՝ օգտակար պիտի չըլլար երկրին իր անչարժութեամբ, մանաւանդ որ առջևը կար յանդուգն ու կատաղի թշնամի մը, որ մինչև այն օրը յաջողներ էր իր բոլոր արշաւանքներուն մէջ և այդ յաջողութեան հետևանքով այնքան ինքնավստահ էր, որ կը համարձակէր թշնամի մեծ բանակի մը առջև երկաքի բաժնել իր զօրութիւնը։ Ուստի Թէոդորոս կը յորդորէր Պրակոպիոսը՝ արագ յարձակմամբ հասնիլ Արտագ, խորտակել արտաքոյ մեծ գունդը, ապա կտրել Երասխը անցած գունդին նահանջի ճամբան և բնաջինջ ընել զայն։ Այս պարզ առաջարկութեան յուհատ զօրավարը գոռոզութեամբ պատասխանեց.

— Ես, կայսերական բանակին մեծ ապարապետս, կարօտ չեմ որևէ մարդու և մանաւանդ հոյ իշխանի մը խրատներուն. քու պարտքդ ինձ հնազանդիլ է և ոչ խորհուրդ տալ։ Իսկ քու երկրիդ կորուստը բնաւ հոգս չէ։

— Ըսածիդ մէջ կան ծանր խօսքեր, բայց հարկ չեմ համարիր պատասխանել անոնց դիմաց։ Սակայն, որովհետև ես պաշտօն ունիմ կայսրէն կառավարելու այս երկիրը ու հակելու անոր ապահովութեան և այժմ կը տեսնեմ վտանգը, որ թէ երկրին կը սպառնայ և թէ այս բանակին, կը խնդրեմ, որ՝ եթէ իմ խորհուրդներս քեզ արհամարհելի կը թուին գոնէ այնպիսի թշնամի մը չարհամարհես, որ քիչ ժամանակի մէջ և մեր աչքերուն առջև ոչ միայն Ասորիքն ու

եգիպտոսը չափազանց կայսրէն, այլ դեռ երկի հաժ-
կամ հարուածով մը պարսից ինքնակալութիւնը տեղն
ի վեր ապարեց։

— Ձիս կայսրը մեզ համար չուզարկեց հոս, որ
մորմիս քեզմէ թշնամիին բրածները և իմ պարտա-
ւորութիւնները. պէտք է գիտնաս, որ մինչև հիմա
չաս համբերելդ քու չազակրատութեանդդ, ուսմի
լաւ և հնազանդ աղջիկ էս։

— Ես գիտեմ յարգել կայսեր հրամանները և իր
ապարանիները, բայց Թէոդորա ամբի եղնելով և
առնելով արամատութիւնը, թոյլ տեսեր եմ և կը ճանչ-
նամ այնպիսիները, որ տան մէջ գիտեն հրամայել և արա-
տալ իրենց չափէն վեր, իսկ պատերազմի ասպարէ-
զին մէջ՝ թշնամիին առջև վատանալ և փախչիլ։ Կը
փափաքիմ, յաշնաց զօրավար, որ այս վերջին խոս-
ակին չարժանանաս։

Երբ այս խօսքերը ըսելով՝ Թէոդորա գլուխ
կ'ելնէր վրանէն, Պրոկոպիոս կատարեալ համբ անոր
եսեւէն նետաց ասպարապետական գաւազանը, հայհո-
յանք ու նախատինք ժայթքելով հայ իշխանին.
բայց այս վերջինը գլուխն իսկ չդարձուց և գնաց
գալով՝ գիմաց Հայկական գունդին, որ իրեն կը
սպասէր.

— Երթանք, ազա՛ք, հայրենիքի թշնամիին դէմ։
Եւ մէնքը, չատպաս հնազանդով, գիմացին դէպի
վարդանակերտ։ Ամրողջ ճամբու ընթացքին ոչ ոք,
ոչ իսկ Սուրէն, համարձակեցաւ խօսք մը խօսիլ Թէո-
դորայի հետ։

Թէպէտ գիշերը վրայ հասած էր, բայց անխոնջ
զօրավարը քաշեց իր փոքրիկ բանակը Սարեակ կոչ-
ուած բլուրներուն վրայ և հոն՝ կիրճերուն բերանը
պարանոցուած կը սպասէր թշնամիին։ Աչնան գիշերները

ցաւըս էին այդ սոսկալու բարձրութեան վրայ, սակայն ո՞վ կը համարձակէր գանգատիլ, երբ ինքթէոգարոս դիշերը առանց կրակի կ՚անցընէր, որպէսզի իր նեղկայութիւնը իմաց չտայ թշնամիին: Հոն երեք օր երեք գիշեր կեցած կը սպասէր ոչ միայն թշնամիին գալուն, այլ նաև փրկարար մէկ չարժմանը յաւնաց սպարապետին, որ եթէ յապաղանար և ընթացքը փոխէր՝ թերեւս կարենար հարուածել թշնամիին: Բայց թշնամին երեւցաւ, իսկ յոյները անչարժ մնացին:

Թէպէտ այս նոր թշնամիին անունը մնծ էր, և մինչև այդ սանն իր կատարելութեան աչքն խոթակուր էր ամէն դիմադրութիւն, բայց Աչառունաց իշխանին անատան կ՚ուզէր չափը առնել անոր զօրութիւնն: Ուստի, երբ թշնամին հայելու ներկայութեան անառիկակ դիմից դէպի կիրճին բնդառնը հասդաւդը կիրճին երկու բարձրանց վրայէն սոսկալի նետաձգութեամբ չփոթից զայն, ապա սպառազէն խառնեցաւ, դէպ թափելով ժայռերու նետէն և սթափելու ժամանակ չտալով թշնամիին, ակսան աչ ու ձախ հարուածել ու անխնայ կոտորած մը սուին տուին:

Ակիկ նաև հայ զօդդը, վարպետակերտի մօտ երասխը անցնելով, օգնութեան վազեց այն եղբարց, որ թշնամի սուրչ մէկ գնդին կատաղութեան զոհ կ՚երթային:

Կը չտապէր Թէոդորոս և դալ ու գոգար չէր տար իր զօրքին, որպէսզի հասնի թշնամիին, բայց ան արդէն առանձնական արագութեամբ կատարելէր գործը. ամէն անդ նախիջևանէն մինչև Գողթն գտաւ գլուղ, ուսան և անպատասպար քաղաք ուներակ էին եղած, մարդոց դէպ դէպ դիակներ և սր-

հան ճանապարհ արշաւողներուն հետքերն էին։ Լեռներու և բերդերու մէջ ապրուստնուն մարդիկ կ'իջնէին գաւնդագունդ՝ ոմք ի բերան՝ փնտռելու իրենց սիրելիները, որ կամ արդ հարկադ եղած էին, կամ՝ որ ուելի առակալի էր՝ գերաբնակուած զգած։ Տուն, ամարանոց, եկեղեցի, ամէն բան կը մնար, ամէն բան արիւն կը հառէր։ Ծեր պատերազմողներ, որ կը կարծէին, թէ պատերազմի թշուառութենց մէջ իրենց համար այլեւս նոր բան չկայ, առակաւոր կը դիտէին այդ անգթութենց ու պղծութենց հետքերը և դլուխնին չարժելով՝ երեսնին անդին կը դարձնէին։ Աւաղ Շահունի, որ պատմից հետ և ուրիշներ դէմ պատերազմած էր սարիններով, որ քուչուդ և կովկասեան ժողովուրդներու դէմ կռուած էր գունուելով Ամրոս Բագրատունիի բոլոր պատերազմներուն մէջ, և չատ բան կրնար պատմել՝ եթէ ուզեր խօսիլ, ան ևս, երբ եղածները կը տեսնէր, երեսը թթուեցնելով «ո՜հ» մը կ'արձակէր։

Թէոդորոս, որ ամէն ջանք կ'ընէր օգնելու խեղճ ժողովուրդին, Սուբէն կամաւորականը փնտռելով՝ մէկ կողմ տուաւ գայն։

— Սուբէն իչխան, դուն չուտա մը տա Դաւթի որդին և գնա, բաւ, վտանգի տակ գիտէ՝ եթէ այդ անպիտան յոյները յաղթուին, որ չատ հաւանական է, այս բոլոր չարիքներն ու անզգամութիւնները կրնան կազմիա և Բագրեւանդ գործել։ Գնա՛ չուտալ, քոյրդ մնայ մի՛ խոզուր։ Ես ալ կուգայի, բայց պէտք է ջանամ հասնիլ Թշնամիին. Թերեւս դերիները կարենամ ծանիլ իր մարդիներէն։

Սուբէն ու Գրիգոր իրենց խումբով բանտուեցան գօրավարին՝ երթալու Կոգովիա, որ իրօք այն վիճակին մէջն էր, զոր երեւակայած էր Թէոդորոս։

Ամբոխը, թէոդորոսի հարուածէն վերջ, զօրացած ուրիշ դաւադրութեամբ, ապիլի զգուշանալեմամբ և խոհեմութեամբ առաջ քալեցին և, իրենց յառաջապահներէն իմանալով յաջնաց անհոգ վիճակը, չսպասեցին որ թշնամին իրենց վրայ յարձակի, այլ ամենայն կատաղութեամբ յարձակեցան Պրոկոպիոսի բանակին վրայ, որ արդէն իմացած անոնց պատրաստութիւնը Հայոց գունդէն և բանակին վաքրութիւնը՝ ինչպէս հեռուէն, այնպէս ալ մօտէն արհամարհելը էր պիրենք։ Կռիւը երկար չտևեց. վոխաուն հազարնոց յոյն զօրքը՝ առաջ հազար արաբներու առջև քանի մը ժամ դիմադրութենէ վերջ՝ չարաչար խորտակուած կը փախչէր, իր ամբողջ բանակը կապուտ-կղզապուա թողլով յաղթողին, որ ապահով սիտած ամէն տեղ՝ կ'ասպարէր, կը քանդէր, ո՛ւր որ ուզը հանդիպէր։

Արշաւողներու մեծ խումբ մը, անակն անակնկալ պատահելով երկիրը, որ յաջնոց այս մեծ կռուելէն զարհուրելի էր, գիմից կազմուելու և պրկելով ու գերելով, ինչ որ գիւրաշարժ գտաւ, յարձակեցաւ վարդանակերտ ասանին վրայ, որ կասպրի դիմադրութիւն ցոյց տուաւ, և թշնամին յաջառնաւելով՝ ներսը պաշարումը։ Նոյն միջոցին փոքրիկ գունդ մը, որ հեռուէն տեսած էր վարդանակերտի գեղեցիկ չէնքը և անոր չորս կողմը պատրաստուած, մեծ հարստութիւն և գանձ յուսալով, գիմից զօրավարին, որ Ալի անուանով Շէյխ մըն էր, յայտնելով, թէ երկրին միրոյ ամրոցը հեռու չէ, և անշուշտ լաւ աւար մը կը սպասէր իրենց, եթէ յաջողէին մտնել։ Շէյխ Ալի, տեսած իր գունդը, եկաւ պնդեց ներսը և երբ տեսաւ պարիսպներուն բարձրութիւնն ու ամրութիւնը և երկաթապատ դռնները,

գլուխը չարժեց ի նշան յաւտահատութեան։ Բայց սատանայական աչքերով երիտասարդ մը նոյն տեղն իրեն մօտենալով՝

— Ծուռտատիկս պէտք չկայ, Տէր իմ, ըսաւ, եթէ ամէնքս ալ այս գիշեր անդադար աշխատինք, կրնանք այդ լերդը առնել։

— Ի՞նչպէս, հարցուց Շէյխը։

— Եթէ բարձրէն գրաւել անկարելի է, գետնատակէն կը փորենք այս պարիսպներուն տակը, և Աստուած կը յաջողէ։

— Լաւ է այս խորհուրդը, ըսաւ Շէյխը, վարժուհամեայ մարդ մը, որու վրայ մեծ համարում ունէին իր զօրականները. բանակի առաջին սպաներէն մէկն էր ան։

Բայի, բրիչի պատրաստութիւններ տեսնուելուն, և գիշերը սկսան խրամը փորել ու խորը իջնել. մարդիկ չարունակ կը փոխուէին և մրջիւններու պէս կ'աշխատէին. մէկ մասը հող կը կրէր, միւսը հողէ կամարը ցիցերով կ'ապահովէր. այսպէս առաջ կ'երթային և պարիսպին կը մօտենային։ Բներդին պահապանները ոչինչ կը կասկածէին. իրենց մէջ փորձառու մարդ չկար, վասնզի Տիկինը պատերազմի համար բոլոր անձերը ղրկած էր որդւոյն հետ, իսկ ճեռացածները, պարիսպներուն բարձրութեան վստահած, հանգիստ նստած կը սպասէին։

Մահարի գործը կը յառաջանար. բախան ալ կ'օգնէր ճիւաղներուն. ոչ ժայռ, ոչ ուրիշ արգելք մը կը հանդիպէր անոնց։ Աւետեանն դէմ անոնք անցած էին պարիսպը և սկսած բարձրանալ. պաշտպաններն ղրպեղնելու համար՝ զօրաց խումբը յարձակում ձեռնարկեց. սանդուխներ մօտեցուց պարիսպներուն, նետաձգութիւն ըրաւ, փորձեց անմատչելի

ծայրերէ վեր երթալ եւայլն։ Պահապանները, թէպէտ
թեւաւոր փիլ, բայց պաշտպանութեան համար իրենք
զիրենք բանտարկեալ տեսնելով՝ սէգի դատաստանին,
քան թէ երկիւղ կը զգային այս անասունէն, ուստի
միամիտ կեցած էին պարիսպներու աշտարակներուն
մէջ, երբ յանկարծ ձայն մը լսուեցաւ, թէ ինծամին
բերդին մէջն է։ Սարսափը պաշարեց ամէնքը, երբ
անասուն բերդի գետինին մէջ արտորգի սանձարձակ
խուժմը մը, որ քանի կ'երթար կ'աւելնար։ Պահա-
պանները վար թափեցան պարիսպներէն, և կատաղի
գիւղ սկսաւ ոտքին բերանը, ուսկից տղայով գետա
կը մայթէին պաշարազները. մէկ ինկածին տեղը
վայրկենապար երկուք կը բռնանէին։ Պահապաններու
յուսահատ գիւղը բառական չէր՝ ազատելու ներքին
պատառը, որ չատ ամրացած չէր։ Կանանց և ազատ
վաճառականը, կառավարներու ճիչն ու ազաղակը, գի-
նուց չաւաչը և մնանողներու հառաչանքը լսողին
սրտաբուղ կը պատճառէին։ Վերջապէս յարձակողները
յաջողեցան մեծ բերդին դուռը բանալ, և տակէ հաց
տ'լ չգտա գիմադրելու. ամբողջ արտորգի
խուժմը կատաղաբար կը դիմէր ներս։ Մ'վ պիտի
պաշտպանէր անոնց գէմ խեղճ կիները և ազգքները.
քանի մը գինեալ ազատաւորներ, գաները և պատա-
հանները ամրացուցած կամ կարասիներով, գիմա-
դրեցին վերջին և անցյս ճիգ մը թափեցին. քա-
նի մը կիներ, յուսահատութենէ և երկիւղէ չիմարա-
ցած, ինչ որ ձեռքերնին կը հանդիպէր՝ վերի բարձր
պատուհաններէն կը նետէին յարձակողներուն վրայ,
որ տապարներով և մուրճերով կը ջանային գուռ ու
պատուհան կտրել և անոգին ձայներով երկաթէ վան-
դակներ կը ճարճատեցնէին։

Միայն Բիւրեզ Տիկինն էր, որ ինքզինքը չէր

կարանցաւած. այլայլած դէմքով ան մնաւ իր աղջկանց սենեակը, ուր Նազենիկը՝ ծունկի եկած՝ գոլալով կ'աղօթէր իր քրոջ անկողնին քով, մինչ անհագիստ ու անխռով կը քնանար Մայրը, որուն աչքերը արցունքի փոխարէն արիւնով լեցուած էին, առանց խօսելու գրկեց մէկը և միւսին ձեռքէն բռնելով՝ կայծակի արագութեամբ վազեց առանձնարանը ի վար, իջաւ պարտէզին դահլէճը վար, մինչեւ լիճին եղերքը. հոն երկարան դրաւ փոքրիկ մակոյկին մէջ, նաեւ նոյնպէս իր չփոթած աղջիկը և ինքն ալ մտնելով՝ «փա՛ռք քեզ, Աստուած իմ», ազատակոց և թի մը ձեռքն առած՝ բացուելաւ ցամաքէն. ուրախաւթեան ժպիտ մը եկաւ երեսին և երկու ձեռքով աղջկան փաթթուելով՝

— Ահա՛ ապահովանք, Նազենիկս, մեր պատիւը անարատ կրնանք հոս, այս լիճին մէջ թաղել, ըսաւ:

Այդ քնքուշ և միամիտ աղջիկը՝

— Հոս չե՞ն կրնար հասնիլ, ուրեմն, այդ անբարոյականները, մայրիկ, կը հարցնէր:

Իսկ փոքրիկը, զարմացած և չվիրաւած, իր սեւ, սուր աչքերէն քունը թօթափելով՝

— Ա՛ւր կ'երթանք, մայրիկ, դուն գիտե՞ս թիավարել, կ'ըսէր:

— Այո՛, զաւակս, այսօր պիտի թիավարեմ, պատասխանեց և թիերը անցընելով՝ ակաւ ամենայն զօրաւթեամբ հեռանալ, ուղղուելով դէպի լճակին միակ փոքրիկ կղզին, աչքերը միշտ ամբոյին յառած:

Ներճ կինը այդ լճակը փոքր կը գտնէր, բայց իր յուսահատութեան մէջ դեռ թոյլ յոյս մը կը պահէր, թէ գոնանեւէն ոչ ոք գինքը պիտի չտեսնէր: Սակայն այդ յոյսն ալ ոչնչացաւ, երբ հագիւ

կղզիին և բերդին մէջտեղը հասած՝ տեսաւ անոնցմէ մէկ քանին, որ իրարու հետ կը խօսէին. թէպէտ լեզուներն չէր հասկնար, բայց իրենց շարժուձեւերէն կ'իմանար, որ իր վրայ կը խօսէին և իրեն հասնելու հետ կը վիճաբանէին:

Յուսահատութիւնը արտաքոյ կարգի զօրութիւն մը տուած էր իրեն. զարմանալի յաջողութեամբ կը թիավարէր և միեւնոյն ատեն կը դիտէր հետապնդողները, որ հազուադէպ հասնելով՝ կը նետուէին ջուրը իր հետեւէն. ոմանք չուտ մը հետ կը պահուէին, բայց անոնց խափչիկ մը ձուկի պէս կը լողար. ու երբ Տիկինը կղզիին ափունքը գտաւ, այդ գոգաւոր կէս ճամբան անցած էր արդէն. ուստի անչափ՝ փոքրիկին ձեռքէն բռնաց ու գիրկն առաւ զայն:

— Դուն այստեղ պահուէ, քեզ մէկը չտեսնէ, մինչեւ որ մենք գանք, ըսաւ:

Երախան չվախցած՝ մօր խօսքը մոխիկ ըրաւ և ձորխառին մէջ ծածկուեցաւ:

Այն ատեն Տիկինը ձեռքերը երկինք տարածեց, լուռ ու կարճ ազօթք մը ըրաւ, ապա գօտին քաշկռեց, Նապոլեոնիկին գօտիին անցուց և իրեն կապեց. ու մակոյկին մէջի պզտիկ խարիսխին չուանը նոյնպէս իր մէջքին կապելով՝ անխարխափ սկսաւ նոյել խափչիկին, որ տակաւ կը մօտենար, մինչ անոր ընկերները ամէնքն ալ յուսահատ ետ դարձեր էին: Երբ Տիկինը տեսաւ, որ չնչին տարածութիւն մը միայն մնացած էր իր և խափչիկին մէջ, թափուռ ձայնով՝

— «Տէ՛ր, մի՛ համարիր զայս ինձ մեղս», ըսաւ և գրկելով ու գգուելով իր Նապոլեոնիկը՝ նետուեցաւ լիճին մէջ:

Թչուա՜ռ կին, չտեսաւ նետ մը, որ նոյն միջոցին

ալացաւ և զարկաւ խոհիչիկը, չլսեց ձայն մը, որ դոչեց.

— Ա՛յ, Տիկին... մի՛...

Լիճին խաղաղ ջուրերը ճեղքուեցան կզիին քով և վայրկեան մը ետքը ծածկեցին այդ համեստութեան գոհը և գեղեցկութեան հրեշտակը: Փիչ անդին սոսկալի յիշոց մը լսուեցաւ, ջուրը փարմիր ներկուեցաւ, և խոհիչիկին մարմինը իջաւ լիճին յատակը:

Եղերքը թափառող հալածիչները տեսան այդ կնոջ և իր ազջկան ջուր նետուիլը: քանի մը անգամ իրենց տեսմարթ ընկերոջ անունը գոչեցին ուերբ պատասխան չտուին, ժամանակ չկորսնցնելու և բերդին ուժերէն չզրկուելու համար՝ փութով հեռացան:

Այն ատեն լիճի եղեգնուտին կողմէն ջուրը չարժեցաւ. հետա ուրիշ մէկն էր, որ կը լողար, բայց այնպէս՝ որ հազիւ քիթը դուրս էր ջուրէն. թեւերը չէին չարժեր, այլ ոտքերը միայն: Գողի պէս լողացող այս մարդը անդադրում մօտեցաւ կզիին, առանց երեւելու, միչտ եղէգներէն իրեն վարագոյր պահելով՝ եկաւ ցամաք ուր հոն, ոչ թէ քալելով, այլ գրեթէ սողալով, կարծես բան մը կը փնտռէր. և վերջապէս գտաւ փնտռածը: Ափիճին՝ նետած, երկու թեւերով ծունկերը գրկած և խոհերուն մէջ կէս մը կորսուած՝ կը մտածէր, անշուշտ ինքնիրեն «մայրիկը ուշացաւ» կ'ըսէր, երբ հոտ և իրեն չատ ծանօթ ձայն մը ըսաւ կամաց.

— Ափիճի՛ն, սիրուն Ափիճի՛ն, հոս ի՞նչ կ'ընես:

— Ջուէն հայրիկ, դո՞ւն ես, մայրիկին կը սպասեմ, ըսաւ ազջիկը տեղէն ցատքելով:

— Մայրիկը գիս զրկեց քեզ տանելու, եկուր երթանք:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Մի ոգի տխրութեան խորին և աներեր
Բնակեալ յայս տեղիս կը տանի քո քայլերը.
Աբծագանգք աճցելոյն՝ ոչինչ այլ չի լսուիր,
Ցիշատակ քեզ գրաւէ, ներկայն չի նշմարուիր—
Ջերմ զանգակ հեռաձիգ խառնակոչ կը հնչեն
Մայր ծառոց գագաթունք հողմավար կ'արտասուեն,
Ձիք մի ծայն բնութեան՝ իրը մեռեալ նա թուի,
Եւ ի մէջ դամբանաց՝ ե՜ս լոկ կամ կենդանի։

ՇԷՔՍՊԻՐ.

Աբրահամի չատ կը սիրէր Զաւէն հայրիկի գրկին մէջ ձիով ճանապարհորդել, ուստի նոյն հաճելի եղաւ իրեն այս երթը, բայց իրեն համար երկու ծանր խնդիրներ կային, որ պէտք էր լուծուէին, ուստի հարցուց.

— Մայրիկը, նազանիկը ո՞ւր դացին, գիտե՞ս։

— Գիտեմ, որդեակ, պատասխանեց ձեր պիւռոն բը. բայց իր ձայնը այնչափ արտասուալից էր, որ՝

— Հայրիկ, դուն կուլա՞ս, ըսաւ պզտիկը եւ գլուխը վեր առաւ. Զաւէնի երեսը տեսնելու, սակայն մօրուքը միայն տեսաւ։

— Չէ, որդեակ, ի՛նչ կայ լալու, հարբուխ եղած եմ քիչ մը, այն է։

— Թրջեցար՝ անկից է. մայրիկը կ'ըսէ, թէ երբ

մեկը թրջի՝ հարբուխ կ'բլլայ, ես ալ հարբուխ պիտի ըլլամ, այնպէս չէ՞, հայրիկ, զգեստներս բոլորովին թաց են։

Մեզը այս հարցաքննութենէն, ուր մայրիկին խօսքերը մէկ մէկ վկայութիւն էին, այնպէս յուզուած էր, որ կը չփոթէր պատասխան տալ և կը սպասէր, որ Արիմնի խօսքը փոխէր։ Եւ իրօք, ժամանակը եկած էր, ուր Արիմնի երկրորդ հարցումը ըլլար։

— Հայրիկ, նախառաջ ե՞րբ պիտի ընենք, ես անօթի եմ։

— Հիմա, քանի մը վայրկեանէն, ըսաւ ծեր պինուարը և չաւրջը կը նայէր, մտածելով, թէ ո՛ւր էր, վառնպի միաքը ամբողջովին այն սոսկալի ազգերգութիւնն էր, որ գարձած էր աչքին առջև. ու յիշելով, որ գոնե քառորդ ժամ պէտք էր գիւղ հասնելու, վազեցուց ձին, ինչ որ մեծ ուրախութիւն պատճառեց Արիմնիին։ Ահա գիւղ մը երեւցաւ, բայց ձայն ձուն չկար. չուն մը իսկ չէր հաչեր։

— Տէ՛ր Աստուած, կ'ըսէր ծեր պինուարը ինքնիրեն, միթէ թշնամիին առքը հո՞ս ալ հասեր է. բայց ոչ, խոտ ալ կայ, կանուչ ալ կայ։

Վերջապէս իջաւ ձիէն, պռոյտ ըրաւ, ձայնեց, գոչեց՝ պատասխան առաւ չեզաւ. երբ միաքէն կ'անցընէր դուռ մը խորտակել և քանի մը ոտք ալ ուռաւ, նկատեց պուտաւ կին մը, որ նստած դրան առջև, արեւուն մէջ, իլը ձեռքը կը մանէր և այնպէս խորասուզուած էր իր մտածութեանց մէջ, որ ո՛չ ոտքի ձայն, ո՛չ պէնքի չռռաց գինք չթաթխեցուցին։

— Բարի լոյս, մայրիկ, ըսաւ Զաւէն իր բնական ձայնով, բայց պատասխան չառացաւ։ Որովհետեւ Զաւէն իր տեսակին մէջ գիտուական փիլիսոփայու-

թենէ զուրկ չէր և գիտէր, թէ ընդհանրապէս մարդիկ՝ մանաւանդ կանայք՝ կը սիրեն իրենց տարիքը պզտիկցնել, ուստի ձայնեց.

— Բարի լոյս գոյ վրագ, քուրիկ:

Դարձեալ պատասխան չկար: Զինուորը առաջ անցաւ, ու երբ իր սառուերը պատուհին վրայ ինկաւ, ան անխռով վեր առաւ գլուխը և չափելով դիմացինը՝

— Ի՞նչ կ'ուզես, ապուռակէն ի՞նչ լուր, ըսաւ:

— Այս տղուն համար քիչ մը ուտելիք կ'ուզեմ, քուրիկ:

— Մո՞ւռ են, թէ կորան գոյին:

Զաւէն հասկցաւ, որ կինը խուլ էր, ուստի չըբխռնչքները անոր ականջին մօտեցնելով՝ «քիչ մը ուտելիք այս երախային համար» գոչեց այնպիսի ձայնով, որ կուռի ժամանակ միայն կը գործածէր:

— Իմացայ, իմացայ, ականջս ծանր է, բայց խուլ չեմ... ի՞նչ սիրուն ալիւնակ ունին... ըսաւ պառաւը, Արիւնին նայելով, և գնաց:

Արիւնի իջաւ Զաւէնի գիրկէն ու սկսաւ պառիլ, մինչ Զաւէն կանգնած կը մտածէր. վերջապէս Արիւնին, որ նեղս գուբս կ'երթար, մօտեցաւ անոր և հարցուց.

— Զաւէն հայրիկ, այդ կինը չկաւ, մուգա՞ւ ուտելիք բերել, ես շատ անօթի եմ:

Զաւէն կարծես չլսեց. այն տեղ Արիւնին, անոր սրունքներէն քաշելով՝ Զաւէն հայրի՛կ, Զաւէն հայրի՛կ, կանչեց: Ու երբ սկսաւ, որ ան չ'իմանար, չըբխռնչքները ուռեցուց և պիտի սկսէր լալ, եթէ Զաւէն՝ քունէ արթնցածի պէս՝ վինքը չգրկէր:

— Ի՞նչ է, սիրուն Արիւնիս, ի՞նչ է, իմ հրեշտակս, մի՛ լար:

— Վախցայ, որ դուն ալ այդ պառաւին պէս պիտի չլանա։

— Մի՛ վախնար, ես կը լամ. երթանք տեսնենք պառաւը ի՛նչ կ'ընէ, ի՛նչ կը բերէ քեզի։

Երբ մօտեցան դրան, տեսան, որ պառաւը կուզար՝ բերելով մաքուր սեղանի մը վրայ սեր, մածուն, պանիր, խազող ու լուսաւ։ Բարեբախտաբար երախաները ապուռապետական պատուէր չէին բերեր իրենց հետ անդին աշխարհէն. Արփինէ, որ սորված էր արթմէթ սկաւառակներու մէջ ուտել, առանց ուշադրութիւն դարձնելու հոդէ ամանեղուն՝ սեղանը ժակով կ'ուտէր, և Ջաւէն՝ թէպէտ պառնացած հոպիով՝ մեծ մխիթարութիւն կը զգար, նայելով այդ անմեղ հրեշտակին, որ չէր զգար իր արբանեակը։ Իսկ ինք, Ջաւէն, հակառակ որ կէս դիչերուընէ ի վեր չարունակ կը ճանապարհորդէր, բնաւ սխորժակ չունէր. բայց որովհետեւ Արփինէի վինք կրկին ու կրկին կը հրաւիրէր, որ ուտէ, քանի մը պատառ ուտաւ և բաժակ մը գինի խմեց։

Շփոթած էր ծեր գինուորը. երբ երախան կըշտացաւ՝ մայրիկը կը հարցնէր։ Պառաւն ալ տապատակի մասին տեղեկութիւններ կ'ուզէր. ու Ջաւէն, կարճ կապելու համար, հրաժարական բարեւ մը տըւաւ անոր, հեծաւ ձին և քանի մը ժամուան մէջ հասաւ Կազգաւան։ Արփինէի չխնացաւ այս ճանապարհորդութիւնը, վասնզի մեծ մասը քնացաւ. ու երբ հասան, ան աչքերը բանալով՝ տեսաւ կիներ և աղջիկներ, որ վինք գիրկէ գիրկ կը յափշտակէին. մէկը իր խաժակ աչքերը կը գովէր, միւսը թաւչերը կը համբուրէր, վերջապէս երախաներն ալ իրեն հետ սկսան խազալ, և աղջիկը լաւ զրաղած էր այս կէս գիւղացի և կէս քաղաքացի տան մէջ, որ Ջաւէնինն էր։

Զաւէնի կինը, որ չատ խելացի էր և լաւ կը ճանչնար իր երկան բնաւորութիւնը, ակիզբը բան չհարցուց, իսկ երբ առանձին մնացին, սկսաւ հարցնել, թէ ի՛նչ էր իր գանգատի պատճառը, բա՞յց էր արտբներու կոմսին կոգովիոի ապատակումը, վանդ կա՞ր իրօք Մամիկոնեան Տիկնոջ համար։ Այն ատեն Զաւէն պատմեց համառօտ, թէ ինք՝ Սուրէնի և Գրիգորի հետ գտաւելով Թէոդորոսէ, դիմեր էր դէպի Վարդանաբերդ, իբրև մատնոց ամրոցի վիճակին մասին. ու նկատելով որ Գրիգոր և չատեր յոգնած էին, որոշեր էր ժամ առաջ ամրոց հասնիլ. իրիկուընէ յոյսեներ էր իր այդ մտադրութիւնը և դիշերը ճամբայ ելեր էր։ Հասնելով Վարդանաբերդի մօտ՝ հեռուէն տեսեր էր խուռն բազմութիւն և զէնքերու փայլ. վատնդ մը ներթափանցեր էր լիճին ճամբան և այդ պատուն տեսեր էր կին մը և ազջիկ մը, որ մակոյկի մէջ դէպի կղզին կը դիմէին. ճանչնալով Տիկին Բիւրիռը և Նազանիկը, փութացեր էր զանոնք ազատելու և որդէն նետատար ըրեր էր խափչիկը, երբ յանկարծ մայր ու ազջիկ նետուեր էին ջուրը և անհետացեր։ Սակէ հաք ինք, ազատելով միայն Արիւնին, կուգար անոնց ետեն ի սիրտ։

Հեզճ դինուորը կը պատմէր և կ'ուլար. բարի կինը մտիկ ընելով՝ ջուրի պէս արցունք կը թափէր. երկուքն ալ միասին կը յիշէին Տիկնոջ ազնիւ սիրտը, իր առաքինի վարմունքը, հիւ հոգին։ Անար ընծանեան էին՝ որ կը պարզարէին իրենց տունը. Զաւէն կը յիշէր այն օրերը, երբ ան Մամիկոնեան տան տարեգլուխ էր և իր քաղցրութեամբ սիրելի դարձած մեծին ու փոքրին։

— Իսկ դուն հիմա ի՞նչ պիտի ընես, հարցուց կինը։

— Ես այս գիշեր կ'երթամ. այդ ճրագները կհոտու մինաք չունին. ամբողին բոցը տեսայ. կ'աշխատիմ գտնել իշխանիկը, իմացնել մեր ու քրոջ մասին և իբրև մխիթարութիւն՝ Արփենիի ազատիլը: Ինչ որ երեսատարդ, կը պատկէր մայրը... երբ կ'երթայինք վերջին անգամ՝ «Գրիգորս քիզ կը յանձնեմ, Զաւէն հայրիկ»...

Եւ հեկեկանքը խեղդեց կորովի ձերուհիին ձայնը:

Իսկ դուրսը՝ պարտէզին մէջ մեծ ուրախութիւն կար. մեծ և պզտիկ, ազատ և աղջկանք Արփենիի տունը կը կատարէին. պարտէզին ծայրը, երասխի ափերուն նայող բարձրաւանդակին վրայ, գեղջկական կռնատպակ հոմանդի մը տակ սեղան կը յարդարէին. տան տիկինը զբաղած էր կերակուրներու պատրաստութեամբ, իսկ Զաւէն, յոգնած և տխուր, խոր քունէ արթնցաւ զօրացած՝ երբ արդէն կէս գիշերը մօտ էր: Ընթրիքի ժամանակ Արփենի յայտնեց, թէ սմբոցէն լաւ էր այս տունը, ուստի կ'ուզէր, որ Զաւէն հոս բերէ մայրիկը: Երբ ընթրիքը վերջացաւ, և պզտիկները քնացան, ծեր զինուորը ձին հեծաւ ու երթալ դառնալու վարգանաբերդ:

Աչնան ազօտ լուսին մը ակար լոյսով կը լուսաւորէր Կողովիտի լիճը. բերդի հրվանդին ճնցաղորդ բոցը երկարորդ լոյս մը ձգած էր ջուրին վրայ, ուստի Զաւէն մեծ զգուշութեամբ սկսաւ մօտենալ: Ամենուրեք ձայն չկար՝ երկար ժամանակ ուշ գնելէ հաք իջաւ ձիէն, թողուց որ արածի, և ինք պառկեցաւ ու հասաւ բերդի մուտքին. տեսաւ գռները բնկած. Մամիկոնեանց պալատը կիսակործան և հրոյ ճարակ. տեսաւ գիակներու կիսախանձ կոյտ՝ ընդարձակ և ծառազարդ գաւիթին մէջ ձգուած, և

այդ գեղեցիկ բերդը կատարեալ գերեզման դարձած։ Եւս պարիսպներէն դուրս և դիմաց լիճին հարաւային կողմը, նայելու, թէ ինչ կայ. հազիւ թէ քանի մը քայլ առաւ, դիակ մըն ալ հոն պատահեցաւ. անցաւ առաջ՝ ուրիշ մը, ուրիշ մըն ալ, և այսպէս տասը-տասներկու հատ համրեց։ Լուռանի լոյսը չատ ազօտ էր՝ զանոնք ճանչնալ կարենալու համար։ Զաւէն չարուճակեց քալել և յանկարծ աքլուս ձայն մը լսելով՝ վազեց դէպի այն կողմը։ «Ա՛հ, քիչ մը ջուր, ի սէր Աստուծոյ, քիչ մը ջուր», կ՚ըսէր հոգին վրայ պառկած մեկը։ Զաւէն գարձաւ, մոտաբերդը, վազեց դռնապաններու աչառարկին տակի սենեակը, ուր փոքրիկ ապխուր մը կար, և քովը հազէ հատարակ ամաններ կը գտնուէին. լցնելով անոնցմէ մեկը՝ բերաւ վիրաւորին և քիչ մը առաւ, որ խմէ։ Երբ մարդը ոգի առաւ, այն ատեն՝

— Որդեակ, դուն ո՞վ ես, հարցուց Զաւէն։

— Թէոդորոսի որդի Տրդատն եմ, ըսաւ վիրաւորը։

— Դուն իչխաններուն հե՞տ էիր, երբ եկանք։

— Մենք կէսօրին այստեղ հասանք։ Երբ բերդին մուտքն ու բոլը տեսանք, նոր գարձանք և սկրատանք փախչիլ, բայց երկու հարիւրէ աւելի ձիաւորներու խառնուրդ մը, որ չրջակայքը աւերելու գալ էր և կը գառնար, մեր ճամբան արգիլեց. յանդիմառաջ բան կռուելդանք, ու ես վիրաւոր ինկայ, չգիտեմ միւսները ինչ եղան։

— Տէ՛ր Աստուած, Տէ՛ր Աստուած, այս ինչ պատուհաս է մեր վրայ, կ՚ըսէր ծեր զինուորը։

Ցետոյ երբ մեռեալներուն քով գնաց՝ տեսնելու համար, թէ արդեօք անոնց մէջ ալ ողջեր կա՞ն, բայց ամէնքն ալ դիակներ գարձած էին, ու Զաւէն

Գրկին նկաւ վիրաւորին քով, վէրքը պատեց, ձիուն վրայ դրաւ զայն և ուղղուեցաւ մօտակայ վանք մը, որ լերանց կատարին վրայ չինուած և ժժուարաւ գտնուելիք տեղ մըն էր, ուստի Զաւէն կը յուսար, թէ բարբարոսներու ոտքերը հոն չեն հասած. և իրօք այնպէս ալ գտաւ վանքը, ինչպէս կը յուսար։ Կրօնաւորները սիրով ընդունեցին նեղեալները, սփոփեցին, խնամեցին վիրաւորը և յաջորդ առաւօտ իջան անապատէն՝ թողլու համար իրենց քրիստոնեայ եղբարց մարմինները։ Իսկ Զաւէն, փնտռելով ու չգտնելով ոչ Գրիգորի և ոչ ալ Սաւբէնի մարմինները, փառք կուտար Աստուծոյ և կ'ըսէր. «Օր մը անշուշտ յանկարծ կուգայ, ու ես իմ ձեռքովս իրեն կը յանձնեմ քաւրիկը»։

Անկից իջաւ լճափ։ Լիճը խաղաղ կը ծիծաղէր՝ անտարբեր մարդկային ողբոմելի յուզումներուն հանդէպ։ Զաւէն լողալով գնաց մակոյկին քովը նաւատ, նայն տեղը՝ ուր Սիմնին առջի օր նաւած կը սպասէր իր մայրիկին։ Զաւրը վերատին իր վճիռ կերպարանքը առած էր։ Զաւէն նայեցաւ և տեսաւ իրեն տակ մայր ու ապրիկ քով քովի. մտաւ և ուժանց դժուարութեան հանեց գիրենք ցամաք։ Ու ըսաւ ինքն իրեն. «Այս կղզին՝ անխօս վկայ սքանչելի մօր և հրեչտակային զաւկին պարկեշտութեան՝ թող իրենց գերեզմանը ըլլայ. ապագային աւազակներէն և արիւնարբու ճիւաղներէն թերեւս միայն այստեղ ապահովութիւն գտնուի, մինչեւ որ իշխանիկը երեւան գայ»։ Մտաւ մակոյկը, գնաց բերաւ ամէն պէտք եղածը, գերեզման փորեց ասկի ծառի մը տակ, ուր երբ հանգստանան ամէն կարգ կատարուած էր, ինք մեռելաթաղ, ինք ապաստուր, ինք հայր և եղբայր և ամէն բան՝ յորգուստ արցունք

քով ազդից գիրկդմանը, ինք եւս զարմանալով, թէ ծեր գիտաւորի իր այդ աչքերը, որ միայն հազ գիտէին թօթափել, այնքան արցունք ունէին, որքան ունեցած չէին իր ամբողջ կեանքի ընթացքին։

Սրբելով արցունքը, Զաւէն ժողվից Աստուծոյ պաշտօնեանը բերդին առջեւ ու այրից մակոյկը, որպէսզի ոչ ոք կարենայ մերձենալ կղզիին։ Ապա՝ «ամենայն ինչ կատարեալ է», բառ և գլուխը կուրծքին՝ յաջորդարար աչքին առջեւ բերելով այդ բերդին մէջ տեղի ունեցած և այլեւս անցեալին մէջ թաղուած կռուներն ու արիւնահեղութիւնները. սուրերը և տրամաբանութիւնները, ինչպէս նաեւ չարքը երկար տարիներու, որ ինք անցուցեր էր այնտեղ, և դառնութեամբ խորհելով, թէ քանիցս ժամը բառնալ եղած էր՝ անհետ, անյիշատակ ընելու այդ ամէնը, դարձեալ կաղզուռնի ճամբան բռնեց, մռնգալով անգամ իր նժոյգը, որ իր ետեւէն կը քալէր լուկ և ախուր, կարծես չհամարձակելով ընդմիջել տիրոջ խորհրդածութիւնները։

Վերջապէս Զաւէն իր մտածմունքէն արթնցաւ, որովհետեւ ձորակները չէին ուզեր իրեն հնազանդիլ. ամառի չոգնութիւն մը տակաւ էր պինդը. հեծաւ ձին, գլուխը սկսաւ պտոյտ գալ, այնպէս որ՝ նիզ չզգուշանար՝ պիտի իյնար ձիէն. արդէն բոլորովին աթափած՝ յիշեց, որ բերանը բան չէր դրած. արեւը մարը մանելու մօտ էր, ուստի չտատպեց և հասաւ այն գիւղը, ուր առջի օր խուլ պառաւը հիւրընկալեր էր զինքը։

Դարձեալ առանձին էր պառաւը, իր դրան առջեւ նստած. դարձեալ գիւղը ամայի էր։ Թէպէտ Զաւէն հազի պատառ մը միայն ուզեց, բայց բարի պառաւը հացն ու պանիրը և կաւժով գինին մէկտեղ

դրաւ առջևը։ Ան երբ տեսաւ, թէ տխրժպիտով կ'ուտէր՝

— Ես մտած աչքերէդ իմացայ, բաւ, որ դուն չատ անօթի ես. մեր պիւզացիք ամէնքը լեռները վախան, ուտպակներէն կը վախնան։

— Իսկ դուն չե՞ս վախնար, որ այսպէս միմակ կը նստիս հոդ, հարցուց Զաւէն՝ քիչ մը խօսելով, քիչ մը նշանացի։

— Իմ վախնալուս տե՞ղ մնացեր է՝ որ վախնամ։ Ապաստակը հրիտասարդ կ'ուզէ, ինձի պէս պառաւներուն միտս չի տանցներ։

— Դուն այդպէս կը կարծես, բայց հիմակուան նարելուկ ուտպակները քեզի նմաններուդ սուրէ անցուցեր են։

— Է՛հ, ի՛նչ ընեմ, բաւ պառաւը արհամարհոտ ձեռք ուսերը ցնցելով, թո՛ղ ապրինեն, հազար տարի ապրելու չեմ, արդէն հարիւրին մօտ եմ։ Թոռներ, ազաքներ, հարսներ ունիմ։ Դուք փոխէք լեռը, բան, ես պիտի մնամ, տունս մէջ խաղաղ կը մնամ։

Այս փիլիսոփայութիւնն պատասխան չտուաւ Զաւէն, ուտած լանց, հացը կերաւ լճացուց և գինին կուժը մինչեւ վերջին կաթիլը քամեց։

— Արդի՛, բաւ պառաւը, մի՛ ծալուիր, դուն բան չես կերեր այսօր, երէկ այն երախան լաւ կ'ուբաւ, կա՛ց, հիմա... Ու վազեց գնաց, ժամանակ չձգելով Զաւէնին, որ արդիւէ. քանի մը վայրկեաններ նկաւ դարձեալ ուտելիք և գինի բերելով։ Երբ Զաւէն սկաւ ուտել՝ պառաւն ալ սկաւ հին պառաւներ ընել, որոնք Զաւէնի յիշատակներէն չատ անդին էին։

— Արդի՛, կ'ըսէր, դուն այն օրերը գիտե՞ս, երբ Սաբէն պարիկը ամբողջ Հայաստան կը կոխկռտէր,

յետոյ երբ Վարդան Մամիկոնեան այդ Սուբէնը բռնկանոց, յետոյ երբ պարսից թագաւորը եկաւ, յետոյ երբ մենք ամէնքս լեռները փախանք...

— Ես այդ յետոներուն յետինն անգամ չդիտեմ:

— Դիտե՞ս, հա՛... կ'ըսէր պառաւը անոր քերնին չարժուէ՝ ներուն հետեւելով:

— Ո՛չ, ո՛չ, ամենեւին չդիտեմ:

— Բայց գիտե՞ս հոռոմի մեծ թագաւորը, որ երբ եկաւ, կաթողիկոսը ուղարկաւ Լուսաւորիչը:

Զաւէն հասկցաւ, որ Հերակլի և Եզրի մասին էր խօսքը, և գլխով նշան ըրաւ, թէ՝ այո՛ գիտէ:

Ես պառաւը չարունակելով՝

— Հա՛, Աստուած ողորմի հօրդ հոգուն, այն տարին հոռոմը մէկ կողմէն, պարսիկը միւսէն՝ այս մեր լեռ ու ձորը կոխեցին, տուն տեղ չմնաց, ամէն քան քանդուեցաւ. մենք երկու ամսուս մէկ ձմեռ լեռներուս գլուխն անցուցինք. ինչ օրեր էին... հիմա ինչ պիտի ըլլայ: Այսօր ալ այդ հոռոմներն էին որ եկան. վեհաուշած հաւ գարձեր էին, վրայ գլուխ չկար, անօթի, ծարաւ...

— Այսօ՞ր, հարցուց Զաւէն:

— Հա՛, քիչ մը հաց տուի, ճամբեցի. նաքը մէկ մեծերնին եկաւ՝ երեսուն քառասուն հոգւով. ուռած, փքուած մարդ էր, քիթէն ինկողը հազար կտոր կ'ըլլար. կ'երեւի թէ մեր գիւղին չհասնիցաւ, ետ դնաց Կազդուանի ճամբէն. երթայ բարով:

Զաւէն, որ արդէն կշտացեր էր, և քունն սկսեր էր ծանրանալ աչքերուն վրայ, երբ լսեց թէ յոյները, որ անշուշտ արաբաց ճիրաններէն փախած տակաւնին էին՝ լեռները փրկուածին գտած, հիմա պանապան ճամբաներով կ'երթային Կարին, ու եթէ

չատնային և իրենք գիրենք բաւական զօրաւոր զգային՝ ընդդէմդակ էին ամէն անզգամութեան, թուրթխէնը մէկդի թողուց, պատաւէն «մնաս բարով» ըսաւ, հեծաւ ձին և փութոյ կազդուան։ Գիշերուան երրորդ ժամուն հասաւ ուռնը, որ տակն ալ վրայ էր։ Եկեղեցիին առջեւ քանի մը հոգի ժողվուած կը խօսէին, թէ ի՛նչ կարելի էր ընել յուսոյ պահանջներու դէմ։ Երբ Զաւէն ձիուն դրախը քաշեց, գինքը ճանչնալով՝ մօտեցան, և դեռ ինք բերանը չբացած՝ սկսան գանգատիլ և վիճակը պարզել։

— Հարիւր չիսան երկու հարիւրի չափ վախըստական յոյն գինուորներ ուռնը մտան. զօրավարմըն ալ կար հետերնին. ցրուեցան ամէն տուն. մենք իրենց խեղճութեան ողորմեցանք, տապտակներու դէմ կուռնալէ կուզան ըսինք, խաչապաշտ են ըսինք, պէտք-եղած հիւրընկալութիւնն ըրինք, բայց չկըրցանք գոհ ընել, սկսան հագուստ յափշտակել, գինք պահանջել, գինիի կարասներ պարպել և կանանց վրայ աչք ձգել... մնձերնին իմաս քոռ տուեց. Զաւէն եղբայր, չատ կարելի է, որ ան ալ իր ուռնակներէն պակաս չմնայ։

— Քալենք, մեզի երթանք, այն տաեն կը տեսնենք ու կը մտածենք։

Եւ Զաւէն այդ գրկիցներուն հետ գիմաց գէպի իր տունը։ Գեռ գրան չհասած՝ կը լսէին յուսնական անասուն երգերու ձայներ, որ Զաւէն բաւական կը հասկնար. երգողները կատարի տակ ընկողմանած յոյն գինուորներ էին. տանից անոնց վրայ ուռչագրութիւն գարձնելու՝ Զաւէն ներս մտաւ։ Գինք գիմաւորողները եզան իր երեք որգիները, որոնց ու մնէն մեծը քսանըհինգ տարու երիտասարդ մըն էր՝ կարմիր և ծանրագլուխ։ Հօր ու որգւոց միջև հե-

տեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ կամաց ձայնով.

— Ի՞նչ տեսակ մարդ է, Ներսէս, այդ յոյն մեծաւորը, հարցուց Զաւէն։

— Ի՛նչ գիտնամ, հայր, իրր քառասուն տարուբ, քաղցրալեզու, քաղաքավար մարդ մը կ'երեւայ. ոչխար մը մորթել տուաւ այն ձեւով, որ կարծես զբոյտը պիտի վճարէ. մեծ կը խօսի, ինքզինքը այնպէս կը ցուցնէ, թէ կայսեր չատ ծանօթ մէկն է։ Հարցուց, թէ այս տունը որո՛ւնն է, թէ Արփենի որո՛ւ ազջիկն է. վարպետաբերդի, Մամիկոնեանց իշխանուհւոյն և Դրիզոր իշխանի մասին նոյնպէս տեղեկութիւններ ուզեց։ Հրամայեց, որ իր պիտուանքները պէտք եղածը արուի, վճարումը խոստացաւ չուտով հասցնել կայսերական գանձէն։

— Պրոկոպիո՞ս է այդ մարդուն անունը, հարցուց դժանուխեանը Զաւէն։

— Ա՛յ, հայր, Թուման է։

— Մարդ, ազջիկները ո՞ւր են։

— Ամէնքը ներսն են, չերեւցան օտարներուն։

— Հիմա քովը ո՞վ կայ։

— Տէրտէրը միայն մնաց, միւսները ամէնքն ալ գացին։

— Մտնենք ներս, բարեկամներ, և տեսնենք ցանկան բանակին այդ կոտրտուքները, ըսաւ Զաւէն գրացիներուն։

ԳԼՈՒԽ Ե։

Թաւմա ընկոզմանած էր վառարանին քով և ուշ չտրաբթիւն անգամ չըրաւ մանուկներուն, որոնք յարգանքով ողջունելին պինքը. երկաւ յոյն վինուորներ կանգնած էին դրան քով։ Կաղզուանի սուպրէկը նստած էր վարը, փոքրկացած՝ յոյն զօրավարին ներկայութենան։ Զաւէն այս վիճակը տեսնելով՝ հրաւիրեց քահանան վառարանին մօտ անցնիլ, և նկատելով անոր դանդաղութիւնը՝ օգնեց անոր, թեւէն բռնելով բերաւ նստեցուց և ինքն ալ նստաւ քովը։ Բիւզանդացին տեսաւ այս բոլոր չարժուձեները և հասկցաւ, որ եղածը պատասխան մըն էր իր արտմարհոտ վերաբերութեան քահանայի հանդէպ. բայց չկրնար։

Զաւէն, որ բաւական յուզուած էր, սկսաւ հանդարտ կերպով խօսիլ զօրավարին ժողովրդեան պահանջներու մասին և յոյս յայտնեց, թէ «իրեն պէս բարձր զօրավար մը նման անկարգութեանց հանդէպ ներողամիտ չէր կրնար ըլլալ»։ Զաւէնի այս վերջին խօսքերը, ուր ակնյայտ էր կծու երգիծանքը, այն տառիճան զրգռեցին յոյնին բարկութիւնը, որ ան չակռեցաւ նստաւ և խիստ ակնարկ մը ձգելով Զաւէնի՝ հարցուց.

— Դուն՝ որ երեւոյթով վինուորի կը նմանիս, որո՞ւ քով ծառայած ես մինչև հիմա։

— Կ'երեւայ թէ ես չկրցայ հասկցնել ուզածս. ես խնդրեցի, որ հրամայէք այդ գինուորներուն՝ առանձին պահանջներ չընելու, իսկ դուք ինծի կը հարցընէք, թէ որո՛ւ քով գինուորած եմ. այդ հարցումը ինծի անըմբռնելի է, ուստի համարձակութիւն կ'առնեմ ձեզ հարցնելու, թէ ի՛նչ կը նշանակէ ան:

— Դուն հասարակ չինական՝ կը համարձակիս ինծի՝ հոռոմ իշխանի՝ հարցո՞ւմ ընել:

— Ի՞նչ յանցանք կայ այդմով, մարդ միշտ իրաւունք ունի չգիտցածը հարցնելու: Դուք ինծի կը հարցնէք, թէ որո՛ւ քով ծառայեր եմ, ես ալ՝ հասարակ չինական՝ համարձակութիւն առի ձեզ հարցընելու, թէ ի՛նչ մաքով կ'ընէք այդ հարցումը. եթէ չար նպատակ ունենայի, կրնայի հարցնել՝ արդեօք դո՞ւք էիք արաբաց դէմ այդ մեծ յաղթութիւնը չահողը, թէ Պրոկոպիոս:

— Դեռ կը համարձակիս նախատի՞լ ալ, անա՛րգ չինական, բաւ թուեմս և երես առերը առնելու:

— Հանդարտ տեղդ նստէ, հոռոմ իշխան, բաւ Զաւէն ծանր և արհամարհոտ ձայնով և ամենափոքր չարժուեմ իսկ չընելով. երբ հոռոմ իշխան կ'բանայ, պէտք է գիտնաս, որ մարքիս մէջ այդ քու անարգ չինականներէդ աւելի անարգ բան մը կը հասկնամ. քու այդ սուրէդ վախցող մարդ չկայ այստեղ, ու ես գրաւ կուգամ, որ այդ խեղճ սուրը տարբնակէ ի վեր պատեհանէն երբէ չէ և ժանգոտած է: Իսկ եթէ այս խեղճ չինականին սուրը յանկարծ պատեհանէն ելլէ, Լուսաւորի՛չը վկայ, առանց քանի մը հոգի առնելու տեղը չի դառնար:

Այն անչարժութիւնը, այն հանդարտ ձայնը, այն արհամարհոտ կերպը, որ նկատեց յոյն զօրավարը Զաւէնին քով, բաւական եղան, որ ան իր կեց-

ած քը փոխէ և ինքզինքը սանձէ. ուստի կիրքը թողուց և արհամարհոտ ձեւ մը առնելով՝ նստաւ։

— Չո՛, այդպէս խելօք նստինք և մտրգաւ պէս խօսինք. դուք մեր հիւրն էք, իսկ մեր հայրենական սովորութիւնն է՝ հիւրը պատուել. բայց եթէ հիւրը սպասկութիւն ընէ, գնա թոլորովին այն ժամուն նակնեռաւն չհասանք, որ անպատիժ թողունք այդ. ուստի հիմա քիչ բարեկամաբար կ'իմացնեմ, որ եթէ փոքրիկ բռնութիւն մը ըլլայ ուսանիս մէջ, թոլոր յոյները ջարդել կտանամ, և որպէսզի վերջը ես չանգստանար չհամարուիմ՝ անա քու սպիտակ կը հրամայեմ։ Տէ՛ր հայր, գնա չուտով եկեղեցին, ամէն անդ իմաց տուր, որ պէնքերնին պատրաստ կենան, առաջին անիրաւութեան՝ եկեղեցիները իմաց տան, և կաշնակները զարնուած վայրկեանէն ամէն ոք իրաւունք ունենայ գտած յոյնը սպանելու։ Տէ՛, իմացար, գնա՛։

Քահանան թիւսատրած տեղն էլաւ երթալու, երբ Թուման, որ լուռ մտիկ կ'ընէր, մէկէն փոխելով ձայնը և կերպը՝ քաղցրութեամբ բռաւ քահանային.

— Դուն՝ որ Քրիստոսի և աւետարանի սչակերտ ես՝ կրնա՞ս այդպիսի անգութ պատուէր մը քարոզել։

— Աւազակներու պաշտպանութիւն ո՞ւր քարոզից Քրիստոս, հռոմ իչխան, պատասխանեց Զաւէն։ Ես թագաւորիս քաղաքը, կարին, Տրապիզոն կախաղաններ անուշ և աւազակներ կախուած. ձեր հռոմի Քրիստոսը աւազակներու ներում չի քարոզեր, և կ'ուզէք որ մեր հայոց Քրիստո՞սը քարոզէ։ Հրաման տուր քու մարդոցդ, որ անիրաւութիւն չընեն, յափշտակութիւն չընեն, կանանց պատուին չբռնեն, այդ անասուն երգերը դադրեցնեն. ու երբ

մէկը չհնազանդի հրամանիդ, և դուն պատժես զինքը, այն ժամանակ կը հասկնամ, թէ քու մարդիկդ զինուոր են և ոչ ուրիշ. իսկ եթէ դուն լուռ կեանաս, գանգատներու ականջդ գոցես, այդ պարագային գոլին գոլակից կ'ըլլաս և ինձ իրաւունք կուտաս, որ քեզ և քու կինիներուդ հասցնեմ ամէն չարիք՝ որ կրնամ, ու ինձ արքունի պարտք կը դատնայ՝ անիրաւութիւնը, որ քեզմէ սկսաւ, քեզմով վերջացնել: Բայց եթէ դուն գիտնայիր գլխուդ կախուած վտանգը, պէտք էիր չնորհակալ ըլլալ ինձ, որ ժամանակին հասայ. ուրանին բոլոր բնակիչները պատրաստուած էին ձեզ ամէնքդ սուրէ անցընել, ու թերևս կոտորածը հիմա սկսած ըլլար. բայց ներքնախուցը ես եկայ և սրդիլեցի:

Այս վերջին խօսքերը բոլորովին կերպարանափոխ ըրին յոյն զօրավարը: Շուտ մը ելաւ և հրամայեց իր զինուորներուն, որ երթան և իր կոմսին իմացնեն ամբողջ ուրանին, որ ամենափոքր անկարգութիւն ընողը սուրէ անցընել պիտի տար, և որ բնակիչներուն կը թոյլատրուէր բանութիւնը բռնութեամբ վառել և անզգամին անզգամութեամբ պատասխանել: Ապա դառնալով Ջուէնի, որ անչարժ նստած էր, չփախցնելով անոր ոչ մէկ բառը և հետևելով անոր ամէն մէկ չարժուձին՝

— Իրօք չատ չնորհակալ եմ, ըսաւ, որ դուն խոհեմութեամբ վարուեցար այս խնդրին մէջ և արիւնհեղութիւնն արգիլեցիր. ես չէի կրնար հաւատալ, թէ մեր զինուորները այն աստիճանի անխրատութիւն ընեն, որ բնակչաց այդչափ զայրոյթ պատճառեն. և չիտակին ըսելով՝ ձեզմէ առաջ ոչ ոք դանգատ մը չէր բերած, ուստի չատ դոհ եմ ձեզմէ:

Այս խօսքերը իրրև դիմակ գործածելով իր բիւ-

պանդոկան կերպարանքին վրայ՝ Թուման կ'ուզէր ձեռքը Չաւէնին երկարել. բայց այս վերջինը, գուշակելով այդ, իբր թէ չնկատեց յոյնին չարժումը և դարձաւ իր դրացիներուն.

— Դուք ալ գացէք, հզօրք, հանգստանալու ձեր հրեշտակապետները, որ չելլեն տարիքի կրակով քան մը հանեն. լսեցիք անոնց իշխանին խօսքերը և պատուէրները. դուք ալ ամէն փղոյի պէս պինդ պահապաններ դրէք, որ արգիլեն անկարգութիւնը՝ ուսկից որ գայ. երթա՛ք բոլոր:

Մարզիկը գոհ սրտով ազդանշեցին և մեկնեցան: Չաւէն ինքը ևս ձեռքը կոճղին վրայ դնելով՝ ազդանշեց յոյն իշխանը և քաշուեցաւ իր նիրքին անկեակը, ուր ժողովուած էր ընտանիքը: Երեխաները արդէն քնացած էին: Հոն իր երեք տղոց պատուիրեց, որ դիշերը կարգաւ պահապանութիւն ընեն և դիանեն յուշոց բոլոր չարժումները. իսկ ինք հեծաւ ձին, աւանին ամէն կողմը պտոյտ բրաւ, թուղտպահները տեսաւ և գոյշ կենալու խորհուրդ տալով՝ վերադարձաւ տուն հանգչելու երկար օրուան մաուար ու մարմնաւոր յոգնութենէն:

Առաւօտեան կաչնակին ձայնէն Չաւէն ելաւ և գնաց եկեղեցի: Կանուխ նախաճաշ պատրաստեցին յուշոց համար, որ՝ աւազակութիւնը թողած՝ հիւր էին հիմա: Մտազուխ տղաք իրենց խոկերով զբաղած էին: Ափխենի, որ փառընչաս ժամուան մէջ ամենուն հետ բարեկամ եղած էր, երբ տեսաւ Չաւէնը եկեղեցիէն դարձած, դիմից անոր. «Մայրիկը բերի՞ր»: իսկ Չաւէն, որ արշած էր աղջնակը Եիրակ՝ կամաթականաց ամբողջը տանելու, պատասխանեց. «ես քեզ մայրիկին պիտի տանիմ, սիրուն Ափխենիս»: Ու երեխան, այդ գաղափարով մխիթարուած, նկա

դուրս կ'երթար, պարտէզը, փողոցը կը չրջապատէր, երբեմն մանելով այն անհնակը, ուր նստած էին յոյն իշխանը և Ջաւէնն։ Արփենիի երեւոյթը, իր զարդարանքն քեհնեզեայ զգեստներուն, մարթի ճերմակութիւնը, փոքրիկ ձեռքերն ու ոտքերը, համաչափակութիւնը— այդ ամէնը յոյնին կ'ընէր հռոմին, թէ անտարբերութիւն մը ունէր իր առատ ուրիչ երեսներէն։ Ազնուականութեան կնիք դրոշմուած էր այդ աղջկան ճակտին վրայ, ինչ որ չատ հաճելի էր Թուդմային. Արփենի յաւնարէն ալ կը խօսէր, վասնզի ինչպէս երբեմն պարակներէն՝ ժամանակներէ ի վեր յաւնարէն խօսելու սովորութիւնը եւս մնած էր նախարարական տուներուն, և հայ իշխանական չատ պալատներու մէջ յոյն ամուսիններ և դայեակներ կը գտնուէին։ Զանազան խօսակցութիւններէ Թուդմա իմացաւ նաեւ, թէ Արփենի որը աղջիկ մըն էր, ուստի անդադար խորհուրդ մը ցոյցաւ. ու երբ ամբողջ ուտելը զրաղած էր, և ամէն ոք ուշադրութիւնը դարձուցած էր կէս ուտզակ կէս պինուած յոյներու վրայ, հռոմ իշխանը Արփենիի հետ կը զբօսնուր՝ կը խօսէր, կատակներ կ'ընէր. և յանկարծ, երբ պահ մը միտակ էր իր երկու ապատուներուն հետ, նրանան պատկեցուց, բերանը գոյլախազ մը խոթեց, լուռ մը փաթթեց, որ չկարենայ չարժիլ, և պարկի մը մէջ դնելով՝ իր միւս իրերուն պէս ծառաներէն մէկուն չալակը տուաւ, իսկ ինք ձի հնձնելով՝ արտարանօք բիւզանդական ձիթապով Ջաւէնը և կապուտանգիները աղջնանց և հասան դուռն ճամբան բռնած։ Երբ ուտելն զարդ եղաւ, հինգ վեց ապատուներու հետ արտչաւ հեռացաւ իր վարժարանական գունդէն. այն տան հանգիստ խեղճ եղբայրան իր սակալի պարկէն եւ տեսան, որ մեռած էր

խնդրանքը. Տանեցին քերդէն գայլախաղը. ու թէ-պէտ մարած էր, իչխանը առաւ զայն իր նժոյգին վրայ և ծածկեց լայն վերարկուին տակ. կը քշէր կատաղաբեմով ու երբ դիւղ մը կը հասնէր, կ'անցնէր արագաբեմով, որպէսզի արեւէ կերպով չիմացուի իր այս ամարդի գողութիւնը։ Վերջապէս ամայի տեղ մը ջուրի քով իջաւ ձիէն, Արփենիին քիչ մը ջուր առաւ խմելու և լուաց անոր արիւնոտ բերանը։ Գայն չէր ննջացած սիրուն երեխայի երեսին. աչքերը մարած էին բոլորովին, դէմքը չէր կրնար բանել։ Իչխանը հարցուց, թէ բան ուտել կ'ուզէ՞ր. երբ պատասխան չառաւ, հնձաւ ձին և ազջիկը առաւ թիկնապահներէն մէկուն, որ բարեբախտաբար ուելի գիմած սիրտ մը ունենալով՝ արշաւի կարելի էր ջանաց քիչ չարչրկել զայն, մինչեւ որ հասան Կարին։ Հոն ամիս մը հիւանդ պառկելէ ետք Արփենի հազիւ առողջացաւ, և գարնան արեւը իր աչքերուն կենդանութիւն բերաւ։

Երբ Ջաւէն տեսաւ, թէ Արփենին չկայ, ամբողջ կազդուրանք վէր վար ըրաւ. ամէն ծակ, ամէն խոռոչ քայդ և խնդիր եղաւ, ու երբ ամէն կողմ կորբեւեցաւ, խեղճ զինուորը՝ ձեռքը ծնօտին դրած՝ կուլաստութեան արցունք կը թափէր, կը հարցնէր երթևեկի ալիքներուն, կը հարցնէր երկինքի թըռչուններուն, բայց ամէնքն ալ անտարբեր՝ պատասխան չէին տար։ Յուսահատ կ'երթար ակռվեցի, ժամերով կ'ապրէր և ախորժ կը գտնար տուն։ Շատերը անգամ մը կը հեծնէր ձին, կ'երթար լճին քով կը նստէր, անթարթափ կը նայէր կղզիին. բայց երբ լիճը սառեցաւ, իր Տիկնոջ գերեզմանին վրայ արտասուք կը թափէր։ Օր մը — մեծ պատոյ երկրորդ կիրակին էր— եկաւ գուրս. մտածութիւն մը ամ-

բազմաձին գրաւեր էր պինք. եկաւ, հագիւ ճայնըրաւ՝ ձին ոչնչց և գնաց այն ճգնաւորաց մնաստանը, որոնց դիմած էր իր վիրաւորը դարմանելու և մեռնելը թաղելու համար: Առաւ անոնց վանահայրը, նստեցուց իր ձիուն վրայ և իջեցուց լճին եւ պերքը. սառած չուրին վրայէն քալելով՝ բերաւ Բիւրեղի գերեզմանին մօտ եւ հանդստեան կարգ մը կատարել տալէ ետք՝ խնդրեց, որ Աբեսաղոմը գերեզմանին առաջ հողին դնէ և բանայ: Վանահայրը կատարեց անոր խնդրանքը. Չաւէն մօտը գրաւ բայ էջին վրայ և բաւե.

— կարդա՛, հայր սուրբ, այս խօսքը:

— «Խնդրեցէք և տացի ձեզ, հայցեցէք և գտայջիք, բախեցէք և բացցի ձեզ. զի ամենայն որ խընդրէ առնու և որ հայցէ գտանէ և որ բախէ բացցի նմա», կարդաց վանահայրը:

Չաւէն ձեռքերը երկինք տարածելով՝

— Փա՜ռք քեզ, Աստուած իմ, գոչեց:

Այն րոպէին կարծես ծերը երիտասարդացաւ ու երբ առէն գարձաւ, ամէնքը նկատեցին փոփոխութիւնը և գարմացան. առջի մարդն էր իր կնոջ համար, առջի հայրիկն էր իր զաւակներուն, առջի Չաւէն եղբայրն էր. իր զրկիցներուն և բարեկամներուն համար: Չտեսիկը կատարեց ուրախ գաւառի իր ընտանիքին և ազգականներուն հետ և Զարնչարթի առաւօտուն՝ հոտաբոյր մշակի զդեստներ հագած՝ մխոզ մը, վերարկու մը առած և երկայրի կարճ սուր մը գօտիին մէջ խրած, արնհներ ոտքերուն և գաւազան ձեռքին, ժողովից կինը և գաւակները, խրատից ամէնքը, պատուիրից միշտ հնազանդ ըլլալ երկնից մօրը, իրենց մեծ եղբայրը յարգել և մեծարել, գոյն ալ յորդորից ամենուն հետ քալ-

գրաբիամբ և սիրով վարուիլ օրինաց ամէնքն ալ, համբուրել մէկիկ մէկիկ և գնալ իր կարաւանը վիճակելու։

Թագաւոր Զաւէնը կարնոյ համբուն վրայ ալ երթալ վիճակել Գրիգորն ու Սուրէնը, որոնց պիտիները չգտնելով՝ Զաւէն յայս ուղէր, թէ օր մը, երբ իշխանիկը գառնար, գոնէ Աբգինին իրեն պիտի վերադարձնէր, այդ միակ և սիրասուն նչխարը Մամիկոնեան տոհմին ձախորդեան։

Վիրաւորը մեզ պատմեց, թէ ի՛նչպէս Սուրէնի և Գրիգորի ձիաւոր խումբը, վարպետաբերդի հրաւիրեալը առնելով, դիմեր էր հան՝ միշտ նահանջի ճանապարհ մը յառաջելով իրեն համար, և թէ ի՛նչպէս թշնամի ձիաւորներու առաջապահը զանոնք մը վրայ հասած էր, և հայերը, չըմպասառած ամէն կողմէ, սկսած էին կռուիլ։ Սուրէն, իր կողմէն քանի մը հոգի կտրանցնելով և տեսնելով անխուսափելի վտանգը, քաշուեցաւ փոքրիկ բլուրի մը վրայ, ուր վարպետաբերդի գնդապետատունն էր։ Հոն մոտաձաններն պատնէշ ըրած, հայ փոքրիկ խումբը պաշտպանեցաւ յաջողութեամբ կռուելով իր կեանքը թանկ ծախել։ Ամենուն ականջին կ՚որոտար Սուրէնի հզօր ձայնը.

— Տղա՛ք, մեռնինք, բայց մեռցնենք և այնպէս մեռնինք քաջութեամբ։

Այդ քառասուն չիաւոր հոգին, չըմպասառած հարձակման, այնպիսի դիմադրութիւն ըրին և այնպիսի կատաղութեամբ կռուեցան երկար ժամ, իրենց ազգակիցներէն սպասած նեռները, իրենց պարտասիկներէն եկած քարերը այնպէս կը հարուածէին հեռուէն, և յարձակումներուն դէմ իրենց վտակաւորներն ու մուրճերը այնպիսի հարուածներ կուտային մօտէն, որ Շեյխ Ալի՝ այդ քաջութեան վրայ հիացած՝ դադրե-

ցուց յարձակումը և պատգամաւոր ուղարկից, յայտնելով թէ «ինք պատրաստ էր իրենց կեանքը չնորհել՝ եթէ անձնատուր ըլլան»։ Եւ կէս ժամ միջոց կռւադար մտածելու։

Սուրէն համաձայնեցաւ բանակցելու. բայց ուրացը մէկ պայման միայն ունէր— «կեանք միայն չնորհել»։ Սուրէն պատրաստ էր պիջելու, բայց իր դէմ անակնկալ դժուարութիւն մը կար. Գրիգոր, որ կառավար էր ասիեցի պէս և իր հաւատակէն վար, «մեռնինք» բառէն զատ բերնէն ուրիշ խօսք չէր հաներ. հայրենի պատասին բոյն ու ծուխը պինդը համոզած էին, որ իր մայրը և քոյրերը մեռած էին, ուստի «մեռնինք, մեռնինք» կը կրկնէր։ Սուրէնի ամրոզջ ազդեցութիւնը անօգուտ պիտի ըլլար, եթէ ամէն մարտիկ ի վերջոյ չառնէր գերութիւնը կեանքի հետ փոխանակել։ Ու երբ ամէնքը պէնքերը ձգեցին, և պատանին մինակ մնաց, ան ինկաւ դիւրգմանի մը վրայ և սկսաւ հեծկլտալ, առանց պատասխան իսկ տալու Սուրէնի բոլոր յորդորներուն և ապագային համար յայտնած յոյսերուն։ Մամիկոնեան անբուռդը ա՛լ անդամ չկրնար, ինչպէս անզամ էր իր քեռիի ձայնին, որ քաղցրութեամբ կ՛ըսէր. «Արգելակ Գրիգոր, այս օրերն ալ կ՛անցնին, դժբախտութիւնը որքան ալ սոսկալի ըլլայ՝ մշանջենաւոր չի կրնար ըլլալ»։

Բայց պէտք էր կամայ ակամայ հնազանդիլ ապագոք թախտին, մանաւանդ որ Գրիգոր իր ազգեակը կը տեսնէր Սուրէնը, այն մարդը՝ որուն վրայ երբեք կեանքին մէջ չդողգողեցաւ, վհատեցաւ, վատութիւն չէր նշմարած, որ լռութեամբ և անմռունչ կը տանէր ամէն նախատինք և ամէն հարուած։ Այդ աննկուն կամաւորականը, որ անատարքեր էր

իր անձին համար, լոկ այն խնդրից Ճէյմէն, որ զինքը չբաժնէ այդ պատանիէն, և արարը խոստացաւ ու կատարեց խոստումը։ Այդ ամբողջ տաժանելի ուղեւորութեան մէջ, չդիմանալով ծանրաբեռնուած, չատ անգամ ոտքով, պատապարուած եղանակներու խառնուխճան, անօթութեան և ծարաւի, ինքզինքը զրկելով հացի պատառէն և ջուրի կաթիլէն, ծնողական խնամքով մեռելէն կրցաւ Գրիգորը կոգեվաի գուռանելէն ողջ հասցնել Թամասկոսի չքնաղակոյքը, ուր էր Ճէյմս Ալիի բնակութեան վայրը։

ԳԼՈՒԽ Չ.

Հայաստան, բաժնուած երկու մեծ ինքնակալութիւններու՝ բիւզանդական կայսրութեան և պարսից Սասանեան պետութեան մէջև, հարկատու երկրի վիճակին, ամենակախ երկրէն, չորեքնակ անկախագրելի ալեկոծութեան մէջ էր։ Այս երկու մեծ տէրութիւնները, միևնոյն հնազանդութեամբ վարուած, արտաքսած գօրութեան փայլ մը ունէին, բայց ներքնապէս երկուքն ալ հնապաշտական վատ կրթանքի վիճակի մէջ էին։

Կոստանդնուպոլիս, ակնհայտ գահոյից վրայ տանող մը նստած էր ինքնակալ կայսր մը, որուն բազկատարած պատանեաց կը դիմէին մեր նախահարք, երբ Յազկերտ սրբոյից սրբոյն քրիստոնէութիւնը վերջնել կը ապառնար Հայաստանէն։ Այդ «երանելին Թէոդոս կայսրը, որ խաղաղասէր էր ի Քրիստոս», ինք անարգ հարկատու էր հանոյ սրբոյ Առաքելոյ, որ Մեծին Վարպանայ բազկին զօրութեան առջև ընկրկեր էր Դարբանդի մէջ, Յազկերտի աչուց առջև, և հաւէտական ինքնակալութիւնը կը զազացնէր արևելք և արևմուտք։ Ու «երանելի» Թէոդոս, չյաջողելով թաղնաւորել Առաքելոյը, կը ջանար գնել անոր գթութիւնը, հանդուրժելով ամէն նախատինքի։ Հակառակ ատոր, կայսրութեան այդ օրերը բարեբախտ և երջանիկ էին՝ արդի վիճակին հետ բազդատելով. վանդալի հիմա, երկու հա-

դիւր տարի նաք, տպակոնութիւնը վերջին տասնճանին հասեր էր. կրօնամոլութիւն և անբարոյականութիւն, գռեհկութիւն և չարչրութիւն, ագահութիւն և ժպրտութիւն, վատութիւն և անխղճութիւն. միչտ մոլութիւն, միչտ ծայրայեղութիւն. ճչմարիտ առաքինութիւն ոչ մէկ տեղ, ոչ մէկ բանի մէջ կ'երեւար:

Թէոդորոս Մեծէն վերջ այդ կայսերական գահոյից վրայ դժուար էր առանց աննեղելի պակասութեանց մէկը գտնել: Ամենէն հռչակաւորն էր Յուստինիանոս՝ օրէնսդիր, մեծապարծ, յոխորտ՝ չնորհիւ երկար քաջ գործակատարութեան. ան ալ ամենահռչակաւոր ծառայ էր իր կնոջ՝ Թէոդորայի, որուն քմահաճոյքին և անիրաւութեանց գործիք կը գտնուար ամէն վայրկեան:

Հետապնդենք, քանի կը մօտենանք մեր պատմութեան ժամանակին, կը տեսնենք, որ կայսերական գահոյից վրայ բարձրացած մարդիկ աւելի կը պզտիկնան, և մեծ կարծեցեալները խառնուրդ մըն են առաքինութեան և մոլութեան. Մօրիկ Հռոմայեցի կամ Հայկազն (որու ծագումը պէտք չէ նչանակութիւն տալու հայրս համար) աւելի ազնիւ տիրացուցչ մնալու վայրկեանին, քան թէ գահոյից վրայ. կը տեսնենք և Հերակլը, որ գիւցազն էր թագաւորութեան սկիզբը և վատթար՝ վերջերը: Այդ մարդը իր մեծամեծ յատկութիւններով պարսից դէմ այնպիսի տարածութեան հասցուց երկու թագաւորութիւններն ալ, որ անոնք չկրցան դիմանալ արաբաց հարուածներուն և քնկճուելան կամ կործանեցան:

Ինչ հարկ խօսելու յոյն կայսրութեան ժողովրդոց մասին, որոնց պետութիւնն ու վատութիւն-

նները պերազանցեցին հռոմայեցոց վերջին չրջանի բարքերը, մանաւանդ որ բոլոր մոլութիւնոց վրայ Բիւզանդիոն աւելցուց նաեւ կրօնամոլութիւն մը, ուր՝ կայսրէն սկսեալ մինչեւ յետին ձկնորսը՝ ամէն ոք ինքզինք աստուածաբան կը կարծէր, ուր կըրկէսներու մէջ կրօնական վիճաբանութիւններ կ՚սկսէին, որոնք արիւնահեղ կռիւներով կը վերջանային, և հաւատոյ անխմանալի խորհուրդները թեմիւամիա և կիսաւսուիմ գաղտնութեանց նիւթ էին։

Այդ մեծաքան կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ «Սուրբ Աստուած» երգելու խնդիր մը սեւի կարեւորութիւն ունէր, քան թէ ամբողջ Ափրիկէի կորուստը։ Աչխարհի բոլոր կողմերէն թշնամի կը հառնէր — հոն, պարթեւ, ասիա, պուլկար, սլաւ — և հուն, սուբ, կոստրած, սեներուս կը բերէր. կոստանդնուպոլսոյ պարիսպները կը ծեծէր. մինչ ներսը քաղաքացին կրօնական վիճաբանութիւնները նախամեծար կը համարէր և երկրորդական բան կը նկատէր դուրսի վտանգը։ Եթէ յաղթուէր, իր կարծիքով՝ անոգութեան և վատութեան արդիւնք չէր այդ, այլ Աստուածային բարկութեան պատուհասիակ եթէ յաղթէր՝ Աստուածամօր չնորհն էր։ Այս կրօնական զբաղումները ամէն օր նոր հերետիկոսութիւններ կը ծնանէին և նոր վէճեր։

Նոյն ոգին՝ քիչ մը ուրիշ ձեւով՝ կ՚աստիճանորդէր և պարսից պետութիւնը. յաղթող արքայից արքան արեւուն և կրակին կուռաց յաղթութեան փառքը այլակրօն հպատակ ժողովուրդները պարբերաբար խիստ հալածանքներու կ՚ենթարկուէին, և ի քաղաքական մը մեծ պետական մարգիկ՝ վտանգաւոր և քանսաւոր կառավարութիւն մը կը տիրէր ամենուքեք։ Ազգութեան գազաթները աստիճանական էր նոյն

ինքն խոսում Մեծի մասին մէջ. ան Նուէիլման ամպիրը կը կրէր և Աստուածոյ վառքը հոգած էր իր քաջութեամբ, յաղթութիւններով և երկարամեայ թագաւորութեամբ. կը սիրէր ինքզինքը արդար անուանել և մանուկն անկողնին մէջ իր ժառանգին զարի խրատներ կուտար. «Արդարադատ եղիր, ամենամարէ անխրատները, մխիթարէ խշտառները, սիրէ հրեաստարդները, պաշտպանէ գիտութիւնը, հետեւէ հնութեան խորհուրդներուն, մի՛ թողուր կառավարութիւնը հրեաստարդոց, և քու ժողովրդոց երջանկութիւնը թող քու նպատակը ըլլայ։ Ընդարձակ թագաւորութիւն մը կը թողում քեզ. եթէ իմ խրատներս լսես՝ կը պահես զայն, եթէ արհամարհես՝ կը կորնցնես»։ Այս խօսքերը ըսուելէ ետք հօիտնասուն տարի ալ չապրեցաւ պետութիւնը. Խոսրովի յաջորդներէն և ոչ մէկը բնական մահով մեռաւ, և այն թագաւորութիւնը, որ քանի մը տարի առաջ Մինչերկրականէն մինչև Հնդկաստան, չինաց սահմանները մինչև Արաբիա ամէնքը կը սարսեցնէր, յանկարծ անհետացաւ կատաղի հրոսակներու առջև, որոնք գետ քիչ առաջ ոչ անուն և ոչ կրօնք ունէին։

Այսչափ երկայն չէինք խօսեր այս երկու մեծ ինքնակալութեանց վրայ, եթէ Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակէն սկսեալ՝ Հայաստան ուշադրութեան արժանի չըլլար։

Հայ ազգը իրականութեան մէջ երեք մասի կը բաժնուէր, որոնցմէ երկուքը ամէն բան էին, իսկ երրորդը՝ նշանակութիւն չունէր. եկեղեցական մարմինը, գլուխ ունենալով կաթողիկոսը, զոր նախարարները և եպիսկոպոսները կ'ընտրէին. ունէր իր պատուհասները, վասնզի ինքն էր օրէնքները չի-

նոցը: Իրեն հետ կուզային նախարարական մարմինը և ազատաց խումբը, որ երկրին տէրերն էին: Հրամայել, իշխել պատերազմիլ էր իրենց գործը: Նախնի սովորութիւնները և արուեստները կը պահպանուէին գործնով իրենց համար. քաջութիւնը ժառանգական էր այդ ընտանեաց մէջ. իրենց կարգը և գոյքը յարգուած էին նաև յունաց ինքնակալներէն և Սասանեանց թագաւորներէն. հարկ կ'առնէին եկեղեցականաց պէս և իրենք հարկ չէին վճարեր. մարմնական պատիժ, գանահարութիւն չկար իրենց համար. ինչպէս վանքերը, այնպէս ալ իրենց ռամիկները, ամրոցները, բերդերն ու դղեակները մեծ դիրքերու վրայ և պարապատում չինուած՝ բաւական ապահովուած էին թշնամեաց և ապստամբներու յարձակումներէն: Ընդհանրապէս կրծատէր իրենց պատանիներէն աւելի վանքերու և եկեղեցիներու չինութեան և կալուածներու կուսակրին իրենց գանձերը: Պարսկական և յունական սովորութիւնները, վեհութիւն և անառակութիւն դիւրաւ մուտք կը գտնէին իրենց մէջ: Ինչպէս սովորական է ամէն տեղ ազնուատոհմութեանց համար՝ արհամարհանքով նայիլ հասարակ ժողովուրդին վրայ և հարստահարել զայն, նոյնը կ'ընէին և հայոց նախարարներն ու ազատները: Գալով հայ ազգի երրորդ մասին՝ ժողովուրդին, ոչ մէկ տեղ կը յիշուի անոր օրհնէ իրաւունքի մասին. չկար հաստատութիւն մը, որուն անցնելու, չկար օրէնք մը, որ պինք պաշտպանէր. եթէ նոյն իսկ ըլլար՝ ո՛րը օրէնքը, առանց հարկապրանքը ոչ ուներնալու, կրցեր է մէկուն պաշտպան ըլլալ. այդ ոչը ուներնալու համար՝ օրէնքները միշտ կազմակերպուած մարմնի մը պէտք ուներն և իրենց արդար պարտադրութեամբ միայն կրնան ապրիլ

ըլլալ ժողովուրդին, անոր սրտին մէջ ապաւորուիլ և սովորութիւն դառնալ։ Հայաստանի օրէնսդիրները, բացի հոգեւոր գիրքերէ, ուրիշ օրէնքներէ տեղեակ թիւն չունէին. Յուստինիանոսի օրէնքները գրեթէ վեց հարիւր տարի վերջ միայն հայերէնի թարգմանուեցան. ինչը ուրեմն կը կատաւարէր այս ժողովուրդը. սովորութիւնները և խղճմտանք։ Վաղարշակի օրէնքները իր արքունիքի պերճութիւնն և նախարարներու գահոյից համար գրուած էին։ Քրիստոնէական կրօնքին հետ հրեութիւնը այնչափ բարձրացուեր էր, որ Բագրատունիք, Ամատունիք, Գնդունիք հրեական ցեղերէ սերած կը համարուէին, ինչ որ չատ կարելի է սխալ ըլլայ. Արծրունիք, Մամիկոնեանք, Կամսարականք օտարազգիներ էին։ Եւ այս նախարարները հայ ազգին տէրերն էին. իրենք ազատ՝ ժողովուրդն անազատ։ Միւռնոյն յանցանքին համար կանոնագիրքը կը հրամայէր, որ քահանան և ազատը 100 դրամ տուժէին, իսկ անազատը՝ 50 և չատ մը ծեծ ուտէր, վանդի, ինչպէս ըսուեցաւ, ազատին մարմնական պատիժ տալը արգիլուած էր։

Կային ժամանակներ, ուր նախարարութեան ձեռքը այն աստիճան կը ծանրանար ժողովրդեան վրայ, ասկի և արծաթի պահանջներ դնելով, որ հնարնակ մը կը նմանցնէ խնդճ չինականը — այսինքն ժողովուրդը — մարդոց մը, որ կ'իյնայ ծով և հրեղեն չի գտնէր ելնելու, կամ հիւանդի մը, որ ցաւէն ապրնապած՝ խօսելու կարողութիւն ալ չունի։

Ով որ ծանօթ է մեր պատմութեան և գիտէ խորհրդածել, պիտի ընդունի, թէ՝ հակառակ ամենայն կարծիքին՝ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը չէր, որ կը տկարացնէր հայ ազգը թշնամւոց դէմ, կը բաժնէր և անմիաբան կ'ընէր զայն, այլ նախա-

զարական իշխանութիւնը, որ մեծ և պզտիկ բռնաւորութեանց բաժնելով երկիրը՝ կը թուլցնէր կեդրոնական իշխանութիւնը և այդ բռնաւորները դորձիք կ'ընէր օտարներու բանտարկութեանց ու միջամտութեանց։ Հին ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունեցող սխալ կարծիք մըն ալ այն է, թէ հայերը անմիաբան են, կարծես թէ անմիաբանութիւնը բնութեան պակասութիւն մը ըլլար հայուն քով։ Եթէ հայերը միաբանեցան 300 թուականին, կրցան ազգովին ընդունիլ քրիստոնէութիւնը, և իրենց օրինակին՝ դրեթէ նոյն տանն հետեւեցան վրացիներն ու աղուանները. եթէ հայ լեզուն, կրօնքի պես, կըրցեր էր անցնիլ նոյն տոհմաններէն և տարածուիլ գրեթէ ազգերքներէն մինչև Կորդուաց լեռները, ինչո՞ւ չընդունինք, թէ միայն քաղաքակիրթութեան պակասն էր Արշակունի թագաւորաց քով, որ անիշխանութեան կը մատնէր Հայաստանը։ Եթէ Տրդատ նախապարագ դէմ գործ դնէր նոյն հանճարն ու զօրութիւնը, զոր գործ դրաւ պարսիկներն ու կատպուտութիւնը Հայաստանէն վանելու համար, իր մահէն ետք Արշակունեաց տէրը չէր տատաներ հիմէն, և Տրդատի արդին Մասրով չէր կարծեր յաւնոց ամբարտաւան օգնութեան՝ իր հօր տէրը բարձրանալու համար։ Ի՞նչ պէտք ունէր Տրդատ՝ Աղկունեաց գաւառաց նահապետը և նախարարութիւնը ջնջելէ վերջ՝ անոր տեղը նոյն արտօնութիւններով Մամիկոնեանները հաստատելու։

Բայց երբ նախարարութիւնը հանդարտ էր, թագաւորներուն ծուլանալու դիւրութիւն կուտար երկրի կառավարութեան մէջ, միայն թէ թագաւորները զօրաւոր ըլլային։ Իրաւ է, դիւրին չէր հինգ-յաւակ ընել գարերէ ի վեր արմատացած նախա-

թարեւթիւնը. բայց նոյնպէս դիւրին չէր ջնջել հազարաւոր տարիներով արմատացած կառավարութիւնը, և սակայն Տրգատի կարողի բազուկը կրցաւ բնել այդ։ Ան ինքն էր, որ պէտք է նոյն ձեւով վարուէր և նախաթաթաւթեան հետ, այլ ոչ թէ թողուր այդ գործը իր անպիտան յաջորդներէն Աբչակի, որ մոլութեանց և յիմարութեանց այլանդակ խառնուրդն էր, և բնական է, որ պիտի չյաջողէր նման մեծ ձեռնարկի մը մէջ։

Եւ հետեւանքը եղաւ այն, որ երկու քրիստոնեայ — թագաւորութեան և նախաթաթաւթեան — պատերազմին մէջ առաջինն անհետացաւ, իսկ երկրորդը՝ խաղալիկ ըլլալով օտարին՝ պարսիկին և հռոմին, երբէք չկարացաւ անկախութեան փորձ մը ընել, թէպէտ չատ յարմար վայրկեաններ ներկայացան։ Ան իր գոյութիւնը կը վանէր օտարին ծառայութեան մէջ, Սասանեանց բանակներուն հետ կ'երթար մինչեւ Թրքաստան, հնոյց և հեթանոց հետ կը պատերազմէր, բիւզանդական բանակներուն հետ կ'երթար մինչեւ Ափրիկէ և Իտալիա, մինչեւ Դանուբի ափերը՝ վանդալներու, գոթաց, պուլկարաց և ատմատացոց հետ պատերազմելու համար։

Անկարելի է, ասկէ, ուրանալ, որ նախաթաթաւթիւնը դիւցազնական պահեր ունեցաւ։ Վարդանի հետ խիզախեց Յազկերտի պէս մեծ և յաղթող թագաւորի մը դէմ և քաջութեամբ պատերազմեցաւ։ Վահանի հետ խնամարեցուց Վազարշը և Կաւատի կրօնամոլութիւնը հալածեց։ Վարդան երկրորդի հետ նուիրական Ասպետի լուծը թօթափել չկրցաւ։ Բայց բոլոր այս պատերազմներուն մէջ նախաթաթաւթիւնը մեծ մասամբ միայնակ էր, վանդի պարսկերը կրօնքի պաշտպանութեան համար էր, և կրօն-

քը ազգակ մըն էր նախարարութեան դրուած գործութիւնը միացնելու. իսկ ընդհանրապէս նախարարութեան բնութիւնը անիշխանութիւն, անմիաբանութիւն էր:

Գալով հայկրա անմիաբանութեան՝ իրականին մէջ անոնք ասկէ առաջ անմիաբան չեն եղած, քանի բոլոր այն ազգերը, որ գործաւոր կառավարութիւն չեն ունեցած: Հայերը երբեք չեն վարած քաղաքականութեան պատերազմ մը՝ նման յունական Պելոպոնէսեան պատերազմին, թէպէտ մեր անմիաբան նախարարութիւնները յար և նման էին յունական փոքր հանրապետութեանց, այն տարբերութեամբ ասկայն, որ Յունաստանի մէջ ժողովուրդը ազատ և ամէն բան էր, իսկ Հայաստանի մէջ ժողովուրդը ոչինչ էր, և իր բանաւորները ամէն ինչ:

Առանց գործաւոր, կազմակերպուած իշխանութեան և խիստ, բայց արդար օրէնքներու անկարելի է միաբանութիւն, վասնզի փոքրիկ անհատական չահերը միշտ արգելք են ըմբռնանալու ընդհանուր չահերու գէմ, ուստի այս վերջիններս պէտք ունին ուժի՝ դէմ դնելու համար ամէն ոտնձգութեան: Ամենէն անպիտան կառավարութիւնն իսկ, եթէ կազմակերպուած է, նախապատիւ է անիշխանութեան: Հայ նախարարութիւնը արմատացած անիշխանութիւնն էր: Ու որովհետեւ ան չկրցաւ պետութիւն իսկ կազմել, ինչպէս գահավէժ և ազգն ալ իր հետ տարաւ:

Եթէ հայ նախարարութիւնը գոնէ այդ բանը յաջողէր, թերեւս առաջ մինչեւ անգամ կրօնականութեան ճամբայ բանար ազգին համար. բայց օրեւէ բան մը կազմել կարենալու համար՝ չունէր առնելու և արգարութեան և կրօնի մը հնազանդիլ. այս կամ-

քը, սակայն, հազիւ քանի մը նախատրատց քով կ'ե-
րեւի մեր պատմութեան մէջ, վասնզի մարդ պէտք
է մեծ առաքինութիւն ունենայ, որպէսզի կարողա-
նայ առանց հարկադրանքի հրաժարիլ անձնական
կամայականութենէ։

Հայերը ընդհանրապէս միաբան եղած են այն ա-
ռանն միայն, երբ օրէնքի մէկը բռնացած է իրենց
կրօնքին վրայ. այդպիսի պարագաներու, ամէն բանի
անտարբեր հայը միշտ պատրաստ կը տեսնենք բըռ-
նութիւնը բռնութեամբ վանելու, իսկ եթէ այդ
անկարելի է՝ տակտիկ ամէն հալածանքի և անխախտ
մնալու հայրենի գաւանութեանց վրայ։

Ամենուն յայտնի է, թէ ի՛նչպէս հայ քրիստո-
նէութիւնը անընկճելի մնաց Մասանեանց կռապաշ-
տութեան դէմ. նոյնը և Բիւզանդիոնի կայսերաց բըռ-
նութիւններուն և ամէն տեսակ յորդորներուն դէմ։
Ընդհանրապէս կրօնասիրութիւն էր այդ. բայց
անխախտութիւնը անմիաբանութիւն կարծողնե-
րուն կ'ըսենք, թէ ասելի հետեւանք էր եկեղեցա-
կան իշխանութեան կանոնաւորուած կազմին, որ
հզօր մարմին էր՝ վերչն վար ամբողջն չդիպչուած։
Տգէտ կամ դիտուն՝ այդ եկեղեցական կազմը կրնար
մաքառիլ ու մրցիլ բիւզանդական բոլոր ատոռուա-
ծառանական ուժանց ներքութիւններուն և իմաս-
տակութիւններուն հետ։ Մեծմեծ անանց ուղ-
ղափառ կամ չարափառ պահանջները, մնաց անթա-
փանցելի ամէն վիճաբանութեան ու ամէն հալածան-
քի դէմ և անխախտ պահեց՝ ինչ որ անգամ մը ա-
ռած էր Լուսաւորիչէն։

Կաթոլիկոս մը կը հնազանդէր կամ կը խոնար-
հէր հերակլ կամ կոստանդին կայսեր, բայց եկեղե-
ցական մարմինը և ժողովուրդը հաւատարիմ կը մը-

նային հայրենի կրօնական դաւանութեանց՝ հասկնալով թէ չհասկնալով։ Եւ այդ կաթոլիկոսը կամ իր յաջորդը վերջը պէտք էր ընդհանուրին հետևէր, եթէ չէր ուզեր բաժակակից համարուիլ աստանդի դասին։

Եթէ թագաւորութիւն կամ նախարարութիւն կարևնային զօրաւոր կառավարութեան ձև առնել և կեդեցական իշխանութեան պէս, այն ժամանակ Հայաստան ազատ կը մնար անիշխանութեան վտանգէն և կրնար ակնածելի ըլլալ իր զօրաւոր դրացիներուն։ Բայց դժբախտաբար նախարարութիւնը երբեք չէր ունեցած այդ զազափարը, որ չատ կարևոր ու նաև դործադրելի էր այն ժամանակին մէջ, որուն պատմութիւնը կը գրենք։

Եւ Թէոդորոս Ռշտունի կը մտածէր. այն մարդը, որ «մարմնաքեալ ընդ կարաւտս աշխարհին» չէր կրցեր չարժել յաւնաց յիմար սպասապետին ամբարտաւանութիւնը և իր յորդորներով ոչ թէ օգուտ, այլ նախատինք քաղեր էր։ Հիմա՝ երբ ինք ակնոտաեր էր այն բոլոր ազէտներուն, որ սրտէն դաշակեր էր, կը ջանար կարելի դարմանն ընել։

Թէոդորոս կը չարունակէր իր ճամբան, անցնելով Փողմեան, Նախիչևան, Կոգովիտ, հոն դտնելով մը ձգելով վարդանաբերդի վրայ, կ'երթար Տայոց գաւառը թիկնապահոց փոքրիկ խումբով մը և կ'իջնէր Թաւուսկերտ ամուն, ուր հին ապարանքն էր Տայոց Բագրատունի իշխանաց, և ուր կը բնակէր միայն Համազասպուհի Տիկինը, մայրը վարազտիրոցի և կինը Սմբատ Մարզպանին Հայոց և վրկանաց, որուն քաջութեանց համբաւը հռչակուած էր ամբողջ Արեւելքը, և որ իր հաւատարմութեամբ ան՛նքան սիրելի եղած էր պարսից թագաւորին։ Թէո-

դարան մեծ յարգանք ունէր յիշատակին հանգէպ այդ Դիւցազնին, զոր իր հայրը և ռազմական արուեստին վարժիչը կ'անուանէր։ Սերտ բարեկամութեամբ կապուած էր Թէոդարոս նաև անոր որդւոյն՝ Վարազդատի հետ, որ նոյն ժամանակները Հերակլ կայսեր կողմէ ընտանեօք պատրուած էր Արշիպելագոսի մէկ կղզին։

ԳԼՈՒԽ Ի·

Ժամանակը ձմեռնային էր։ Այդ տարի ցուրտը տասանիկ էր Հայաստանի բարձր գաւառներուն մէջ։ Թաւուսկերտի պալատին մէջ քաշուած կը բնակէր Համատպրուհի Տիկինը, որ չատ փառք, մեծութիւն, պատիւ տեսած էր իր ամուսնոյն կենդանութեան և որդւոյն չոն եղած տարիները, և որ այն օրերը կը յիշէր, երբ արքայից արքային բնծաներն ու նուիրակները իրարու կը յաջորդէին, յաղթութենոց ու հետաքրք տուրնանգակները չարունակ իր դուռը կը թակէին, և Պարսկաստան ու Հայաստան «Բազմայաղթ» անունը կուտային իր ամուսնոյն՝ Բագրատունեաց իշխանին։ Ու այդ Տիկինը, որ իր փառքով ու հարստութեամբ երբեմն առաջինն էր հայ կանանց մէջ, հիմա մոռցուած ու թարխ թողի եղած՝ կը նըստէր ձմեռուան պէս ախուր և կը հաշուէր, թէ ո՛րքան տակն լուր չէր առած իր սիրական տղրանիկ որդիէն։

Թէև մահ ու աքսոր ախրութիւն բերած էին այդ պալատը և սուգի մատնած Տիկինը, բայց ազատխինները, սպասաւորները և թիկնապահներու թիւն ու հանդերձանքը չէին նուազած։ Ու թէև երկրին կառավարութիւնը Սարգիս Տայեցի իշխանի մը ձեռքն էր, բայց առանց Բագրատունի Տիկնոջ խորհուրդին երբեք բան մը չէր կատարուեր։ Սարգիս այն քաջերէն էր, որոնք Սմբատ Մարզպանի թախ-

աին և դրօչակին հետևելով՝ փառաց մեծութեան տէր եղած էին։

Օր մը, երբ Տիկինը տխուր և միայնակ նստած էր, իմացաւցին իրեն, թէ Սարգիս իչխանը կը խընդրէր գինք տեսնել, և թէ հետը երիտասարդ մըն ալ կար։ Ու Սարգիս, մտնելով և խորին յարգանօք Տիկինը ողջունելով, անոր ներկայացուց Ներսէս ոպան, որ նոր կը դառնար Յունաստանէն և նամակ ունէր Վարազատիրոց Աստհատէն առ Տիկին և առ Թէոդորա Իչուսնի։

Բագրատունի Տիկինը առաւ իր որդւոյն նամակը, որ չատ կարճ էր, և չատպատ կարդալէ վերջ՝ երկրորդից և երրորդից ընթերցուածը. ապա դառնալով զօրականին՝

— կը տեսնես, արդեակ, ըսաւ, իմ զաւկիս նամակը խիստ համառօտ է. քեզմէ տեղեկութիւն պիտի առնեմ, ինչպէս ինք կը գրէ. ի՞նչ վիճակի մէջ տեսար զինքը, լա՞ւ է, առո՞ղջ է, ի՞նչպիսի տեղ է այդ աքսորանաց կղզին. ազատելու յոյս չկա՞յ արդեօք...

— Առողջութիւնը լաւ է, կղզին չատ գեղեցիկ, նարինջի և լիմոնի ծառերով զարդարուած. օդն առողջ. ընտանիքն ալ լաւ է։ Իսկ ազատելու յոյս կարելի չէ որ չըլլայ. ինչպէս յայտնի է՝ կայսրը երդուեալ ազատութիւն խոստացեր է իրեն. միայն թէ, ինչպէս կրցայ իմանալ, պալատին մէջ կան քըշնամիներ, որոնք կը ջանան յետաձգել ա ալոյդ խոստման կատարումը։

— Կրնա՞ք իմանալ, թէ ի՛նչպիսի անձինք են, որ առեւին քեզ այդ տեղեկութիւնները։

— Այո՛, իչխանուհի, Թէոդոս զօրավար երիգայի, որ ձեր որդւոյն Աստհատին չատ բարեկամ կ'ե-

թեւի. ան ինձ հրամայեց դազանի երթալ, տեսնել իշխանը և լաւ քերել անոր մասին։ Կայսրը առջի մարդը չէ, թոլտովին փոխուած է. քանի տարիքը կ'առնէ՝ կը թուլնայ. Մարտինէ կայսրուհին է, որ կը կառավարէ երկիրը. և դժբախտաբար այն կինը չէ, որ գիտէ լաւ կառավարել. խելքը միտքը թագաւորին տեղ իր որդին անցընելուն բլլալով՝ իր ձեռնասուններուն առաջ կը քշէ, և այսպէս ամէն կարգ կանոն տակն ու վրայ եղած է։

Այդ միջոցին ապառաւոր մը նկատ մտաւ իմացընելու, թէ Թէոդորա Աչառուհին եկած է։ Ու երբ քիչ ետք գօրավարը նկատ մտաւ ու մեծ յարգանօք ողջունեց Տիկինը և նախկանները, նկատէս հանեց ու անոր առաւ երկու նամակ՝ Ասպետի և Երիպտացի Թէոդոսի կողմէն։ Մեծ ուշադրութեամբ կարդաց իշխանը նամակները, բայց իր դէմքէն կարելի չէր հասկնալ անոնց պարունակութիւնը. ու Տիկինը, չկարենալով համբերել, հարցուց.

— Այդ նամակներէն կրնա՞ս մեզի տեղեկութիւն տալ, իշխան, թէ որդիս՝ Ասպետը պիտի վերադառնա՞յ։

— Մեծ էր թէ այդ ձեր փափաքը, իշխանուհի, որ նաեւ իմ փափաքս է, կատարուէր, վասնզի Ասպետին Հայաստան դառնալը այս միջոցիս մեզի կեանք կրնայ տալ. դուք հոս՝ Հայաստանի մէկ ծայրը գտնուելով՝ չէք գիտեր թէ ի՛նչ տագնապալի արշաւանք կրնց և ի՛նչ վիճակի մէջ է երկրին արեւելեան կողմը...

Ու պատմեց Նախիջեւանի, Գողթան, Կոգովտ դառնալու անցքերը. ապա դառնալով Ներսէսին՝

— Ահա տասնք ամէնքը քու յորնեռւդ քաջաթիւններուն արդիւնքն են, ըսաւ։

— Ինդրեմ, իչխան, պիտ յանձնաց առաջուածք մի՛ ընար, վասնզի թէեւ ես իրենց ծառայութեան մէջ մտած եմ, բայց իմ հայրենիքս երբեք ուրացած չեմ, հոգւով սրտով հայ մնացած եմ և պիտի մնամ։ Ուրիշ բան է, թէ իրենց երկրին մէջ գանուելով՝ իրենց լեզուին ու գիտութեանց ախրացած եմ և կարծեմ թէ գէշ բան մը չեմ ըրած։

— Եթէ այդ գիտութիւնները քու ազգիդ օգտին ծառայեցնելու միտք ունիս՝ Աստուած քեզ օրհնէ. մենք իրենց ուսման թշնամի չենք, բայց չատ ուշ չատ ապացոյցներ տուին մեզ իրենց վատութեան մասին պատերազմի մէջ, իսկ իրենց յաջողութեանց ժամանակ չատ գէշ բաներ ըրին և կրօնական խտրակութիւններով Հայաստանի մէջ ամէն տուն խռովեցին։

Երբ Թէոդորա կ՛ըսէր այս խօսքերը, սոսկալի վայր մը կար իր աչքերուն մէջ։ Ապա ան դարձաւ Բագրատունի իչխանուհիին.

— Ան Քրիստափորը, զոր բոլոր հայ նախատրանները միաբանելով վար առին կաթողիկոսական աթոռէն, իրրեւ անդուռն բերան, իրրեւ պրպարաիչ, իրրեւ չարաչարդ, իրապէս սուրբ մըն էր. ու մենք արժանի պատիժը կրեցինք և կը կրենք՝ ունենալով այսօր կաթողիկոս մը, որ իր երկիւղին և ոգիտութեան կը պահէ մինչեւ իսկ իր Լուսաւորիչը։ Ասպետ, Տիկին, այդ մարդը աթոռին վրայ դրաւ, ինք աքսոր գնաց, և ես մինակ մնացի ամբողջ Հայաստանի մէջ, ուր եթէ քանի մը սիրտ ու գլուխ ունեցող մարդիկ գտնուէին, այս խնդիրը կարելի էր կենդանացնել։ Թչուառաբար, ամէն կողմ թշուառութիւն կը տեսայ. արտասուքի՝ Աստուածային Նոր պատուհաս՝ փոթորիկի պէս պարկին, անցան

գացին. հիւսիսականաց կատաղութիւնը սանձելու համար հազիւ կը բաւէին Վիրք, Աղուանք և Սիւնիք. Արծրունիք և Անձեւացիք չփոթած՝ հազիւ կը խոստանան երթալ արեւելեան կողմը պաշտպանել Մամիկոնեանք՝ Մուշեղ և Համազասպ՝ ատրճամ պատասխաններ կ'ուղարկին իմ հրաւէրներուս, իսկ Մակաց նախարար Արդուկ յայտնի համարձակ անհամբերութեամբ առաջնորդ եղեր է արտաքս։ Դուքսին թշնամիք, ուստահաւութիւն, հաւր, սուր, կրծատնաւ. ներսէն՝ անհնազանդութիւն, խռովութիւն, հարբուսանարեւութիւն և մատնութիւն... արո՞ւ դիմես և ո՞ւսկից օգնութիւն յուսաս, Աստուած, կ'ըսեմ ինքնիրենս. Քրիստոսի փոխանորդը՝ Հայոց կաթողիկոսը կայսրէն կը վախնայ, իր ժողովուրդէն կը վախնայ, սիմռուք թռչուն՝ կարնոյ պարիսպներէն չի հեռանար, իմ հրաւէրներուս կը պատասխանէ՝ իր ծերութիւնը, հիւանդութիւնը ցոյց տալով։ Անտվիճակը, իսկ գործնեը ո՞ւր է... չեմ տեսներ։

Այս խոհերուն տխուր և երկար լռութիւն յաջորդեց. Թէոգորոս կը մտածէր, ու իր երեսին վրայ դառնութիւն նկատուած էր։ Մարգիս իշխանը, ծեր պիտուր, յանցաւորի պէս գլուխը կը նայէր։ Ներքեւ՝ նոր հայրենիք գտած՝ լռութեանն վրայ կը խարխրտային, երբ Համատպրուհի Տիկինը, դուխը վեր առնելով, ըսաւ.

— Իշխան, մի՞թէ պարսից մեծ պետութիւնը բոլորովին ինկաւ, մի՞թէ ան բան մը չի կրնար ընել այս վիճակին։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Տիկին. այն ժամանակները, երբ մենք դեռ պատանի էինք և դուք երիտասարդ, կը յիշե՞ք, Տիզբոն կը նայէր արքայից արքայ մը, որուն հրամաններուն աշխարհ կը սարսեցնէր

ին. և Ամերսա Բագրատունի մարզպան մը կար, որ չատ թագաւորներէ բարձր էր. այդ բաներըը երազի պէս անցան։ Աբբայից աբբայ Մատթէոս Քոռը, ո՛վ գիտէ, փախատական կը թափառի՞, թէ մեռած կտրած է աչխարհս մէկ անձանօթ կողմը. այդ փառաւոր մայրաքաղաքը՝ Տիգրան, որուն սակիզէն պատմութիւնները դուք կը յիչէք, արտաց աւար եղաւ, հրոյ ճարակ կտրծանուեցաւ և անապատ դարձաւ. Մատենադարանց անտիպին զօրաւիքները, անհամար բանաստեղծը ոչինչ դարձան, հատածաւնցան և ցրուեցան։

— Միթէ այդ արտաքինները անյաղթելի էակներ են, և կարելի չէ անոնց դիմադրել. պէտք է խոստովանիլ, որ Հայաստան անոնց ոտքին տակ իյնալ և ոչնչանա՞լ։

— Եթէ ես այդ կարծիքին ըլլայի հիմա այսպէս չէի չրջապատեր. բայց փորձեցի, տեսայ իրենց զօրաւիքը և համոզուեցայ, որ եթէ այս ահեղակոծ ու ընկճուած Հայաստանը հիմա գլուխ վերցնէ, կանգնի միտքն և միտքը, իմ արիւնը վկայ, որ օտարի հետք անգամ չի մնար մեր երկրին մէջ։

— Բայց, զօրավար, քանի նեղութեան ակնառուքիւնը, այդ արտաքին խորտակիչին յաւնոց ոտքին բանակները ոչ միայն Նոա, Կոգովիտ, այլ և Աստրիք ու Եգիպտոս, և այդ անակնկալ հարուածը տուին պարսից պետութեան։ Աբիւն Հայաստան ինչպէս կրնայ պիտնալ այդ ասպատակաց հարուածներուն։ Ես դուս պատերազմողներ տեսայ, որ ասկուամով կը խօսէին անոնց կատաղի քաջութեան մասին։

— Ես իրենց քաջութիւնը չեմ ուրանար, բայց չեմ կրնար նաեւ մոռնալ, որ դեռ երէկ երկուհազարով անոնց կրկնապատիկ զօրութիւնը խոր-

տակեցի Աստուծով։ Եթէ այդ Պրակոպիոս իմ ուզած մարդս ըլլար, Կոզովիա մանաւանդ մէկ հատ իսկ ողջ չէր մնար։ Բայց երբ վատութիւն և ամբարտաւանութիւն կը միանան զօրավարի մը սրտին մէջ, յիմարութիւն է անկէ յաղթութիւն ակնկալել։ Ի՞նչ կ'ընէ և մանաւանդ ի՞նչ ըրաւ Հերակլ. արո՞ք կը ապաւէր՝ նստած իր թագաւորական քաղաքին մէջ, մինչ պէտք չէ՞ր, որ առաջին օրն իսկ արիւնաոր թմրութիւնէն. ո՛չ, այն քաջը չէ ան, որ մինչ անասնք երթային Հայոստանի մէջ. հիմա ան անխմանալի կրծտական վէճերու մէջ կը մտնէ, ինչպէս որ մեզի ալ օրինակը առաւ Կարին։ Զարմանալի չէ, որ երբ ինք՝ կայսր և գինուոր՝ պատերազմէ կը փախչի, յաղթութիւնն ալ իրմէ կը փախչի։ Փոխանակ կենաց փայտը մէկ ձեռքը և սուրը միւսը առնելով՝ պատերազմի ապաստակաց դէմ, խաչն առեր Կոստանդնուպոլիս փախեր է, և ս. քաղաքը անոնց ձեռքն է մատնուեր։

Երուսաղէմի իյնալը լսելով՝ ամէնքը սոսկումով իրարու նայեցան. և Նեռէս աւելի չփոթած՝

— Բայց միթէ այդ լուրը ատ՞ոյգ է, հարցուց, մանզի երբ ես Կոստանդնուպոլիսը թողուցի, Եւրոպա և Ասիա մեծ զօրաժողով կ'ըլլար, և կայսրը անձամբ գացեր էր Ասորիք։

— Կայսրը գացեր է Անտիոք և սաստուածասնութիւն ընդուել է զբաղեր. իր զօրքերը պատերազմեր են և յաղթուեր, և արաբացիք սիրեր են երուսաղէմին ու ամբողջ Ասորիքին։ Ահա ինչ կ'իմացնէ նամակ մը՝ մանուսոր սուրհանդակով կեսարիայէն առացուած։ Իսկ այն, զոր գուն բնաթ ես ինծի Փէդարոս Երիզոյիէն, չորս ամսուան նամակ է։

— Այո՛, մենք ծովուն վրայ հատարակ քամիներ չատ ուշացանք մինչև Տրապիզոն։

Բագրատունի Տիկինը այս վերջին խօսքերուն խոր լռութիւն մը կը պահէր, անչարժ արձանի մը պէս։ Ու երբ ամէնքն ալ լռեցին, վառարանին ճարճատիւնը միայն կը լսուէր և ձիւնախառն փոթորիկին ձայնը։ Սարգիս իչխանը, որ մինչև վերջ բնաւ չէր թացեր, առաջի երես հրաժեշտ առաւ. ներաէս անար օրհնակին հետևեցաւ։

— Սարգիս իչխան, ըսաւ Տիկինը, եթէ այս երեկոյ ընթրիքը մեզ հետ միասին ընէք ձեր սպային հետ, մեզ չատ պոհ կ՚ընէք։

Սարգիս խոնարհաբար ընդունեց այդ հրաւէրը, և Տիկինն ու Թէոդորոսը մինակ մնացին։ Համասպասուհին առաջի երես, և թէպէտ հօրմանաուանն անցած և գեղեցկութիւնը խամրած, բայց միշտ վսեմաշքութիւն կար իր կերպարանքին և քալուածքին մէջ։ Փնաց գէպի դուռը, նիգը դրաւ և փոքրիկ քանակի մը հանելով՝ առաջեւայ պատին մէկ կողմը խրեց. անկայտ դուռ մը բացուեցաւ։

— Որդեակ Թէոդորոս, ըսաւ, դուն կ՚իմանաս, թէ ես ոչ միայն քեզ կը սիրեմ իբրև զաւակ, այլև մեծ վառանութիւն ունիմ քու հանդէպ. այս դուռը գաղանիք մըն է, որ միայն իմ անդրանիկը՝ Վարազտիրոյ գիտէ, և հիմա անոնք քեզի ևս կը յայտնեմ. բայց միայն ատոր համար չբացի զայն առջևդ, այլև անոր համար, որ Բագրատունեաց գանձատունը բաց է Թէոդորոս Ռշտունիի առջև, և ան՝ երբ ազգին պէտքերը պահանջեն՝ կրնայ իր ուզած չափով գործածել հոն գտնուող գանձերը։ Եկուր որ տեսնես։

Երբ Թէոդորոս մօտեցաւ, տեսաւ գրամով լեցուն փոքրիկ քսակներ՝ իրարու վրայ դիզուած. խո-

Տիկինը նոյն անհնակին մէջ գազանի գուռ մըն ալ գտաւ, որ ընդարձակ անհնակ մը կը տանէր։ Այս վերջինը յիրաւի արքայական դահճատուն կարելի էր համարել. հազարներով լիսար ոսկի ձոյլ ձոյլ դրուած էր գետինը. ամենէ փայտերէ գերագոներ, որ անասրակոյս գոնարիզէն կը պարուհակէին, ոսկի և արծաթի գոնդքներ, մարգարտագին վարագոյներ, ոսկեզարդ անդին զէնքեր՝ դարերէ ի վեր հաւաքուած և դիզուած՝ աչք ու միտք կը շլացնէին։ Թէպէտ Բագրատունեաց խնամազուխիւնը հաչակուած էր Հայաստանի մէջ, բայց Թէոդորա չէր ենթադրեր եւ չէր կրնար հաւատալ, եթէ աչքովը չտեսնէր այդչափ հարստութիւն։

Տիկինը չարաճճիկեց.

— Առանց դրամի քան առաջ չ'երթար, արդեօք Թէոդորա. դուն այսօր ազգին միակ յոյսն ես. առանց չղդքրիմուխեան կրնամ ըսել, որ իմ որդի Աբասեանն ուխի — եթէ ան հոս ալ ըլլար — քու վրադ վստահութիւն ուներ, ինչպէս որ Հայաստանն եւս՝ Աստուծմէ ետք՝ քու վրադ միայն կրնայ այսօր յոյս դնել։ Եթէ ազգը պիտի կորսուի, թո՛ղ Բագրատունիք և իրենց դահճին ալ կորսուին։ Նայէն կ'ըսեմ. ինչ բանի պէտք ուներնաս ազգին համար, այս գահճատունը թող է քու առջեւդ. ուխիդ է յիշեցնել քեզի, որ որդիս աքսորել տարձնելու համար պէտք եղած ծախքը չես խնայեր։ Ուզէ՛, ա՛ռ՝ որչափ որ պէտք կը նկատես։

Թէոդորա, քիչ մը մտածելէ վերջ, ժպտագեմ պատասխանեց.

— Իշխանուհի, ինչպէս գիտէք, ես միշտ յարգեր եմ ձեզ. Բագրատունեաց Տէրը՝ ձեր այրը մեր հայրը և մեր գօրավարն էր։ Պատերազմի արշաւին մէջ ոչ

միայն ևս, այլ պրեմէ բոլոր հայ նախարարները իր ձեռնասունները եղած են. իր գերազանցութիւնը ոչ ոք կրնայ ժխտել, ու եթէ ան հիմա ազգ ըլլար, Հայաստան հանդիսա կեանք կ'ունենար. վասնզի ոչ ոք կը յանդգնէր անհնազանդ ըլլալ իր ձայնին: Դուք, Բագրատունեաց Տիկին, ձեր այս առաջարկութեամբ ցոյց կուտաք, ինչպէս միշտ ըրած էք, թէ անոր ոգին կենդանի է ձեր մէջ. երբ ազգը պէտք ունենայ, կը դիմեմ ձեզ, ապահով եղէք. իսկ առայժմ կրնաք Սարգիսին հրամայել, որ Հազար հոգինոց ընտիր խումբ մը կազմէ և պէտք եղած ժամանակ, ինք անձամբ առաջնորդելով, բերէ հոն՝ ուր ես կը հրամայեմ: Հաւանական է, որ գարնան պէտք ունենանք ընտիր խումբի մը. ո՛վ գիտէ՝ բախտը ի՛նչ կը պահէ մեզի:

— Բայց, ընաւ Տիկինը, լաւ ճանչնալով քեզ՝ ես համոզուած եմ, որ Գազմէն, նախիջեւան և Կոգովիա այցելութեանդ առնն՝ ամբողջ ուժեղացած կը գտնես թշնամւոյ ազէտարարներուն և հիմա դրամի պէտք ունիս. Ուշանալուց երկիւղը հնարաւ է, ուստի կարեւոր պէտքերու համար հարկ եղածը առնենք և այնպէս դուրս գոյնանք:

Այդպէս ալ ըրաւ, ու Թէոդորոս, կանչելով իր գունդապետը, անոր յանձնեց քանի մը քսակ ոսկի:

Երբ Տիկինը և իշխանը մինակ մնացին, վերջինը պարզեց իր ծրագիրները Հայաստանի և Ասպետի վերաբերեալ մասին. Ասպետի ներկայութիւնը Թէոդորոս անհրաժեշտ կը համարէր մեծ գործին համար:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Աչխարհիս մէջ կան մեծամիտ մարդիկ, որ Վիտգինէսթայնի, կարգ մը ուրիշ վիլիսոփաներու կամ անապատականներու պէս կ'արհամարհեն հարստութիւնն և չատ անգամ խստութեամբ կը գտանեն հարուստներն ու անոնց հարստատութիւնը։ Բայց փորձը կը ցուցնէ, որ հազ չատ քիչեր միայն կ'արհամարհեն իրենց ճշմարիտ համոզումները, և սրտով կամ անիրաւ չահ ձեռք բերելու և պահելու համար ալ որոչ չատկութիւն և պարագաներու օգնութիւն պէտք են։ Յաճախ դիտուած է, որ չքաւորութենէ հարստութեան ելած մարդիկ կը փոխեն ոչ միայն իրենց կենցաղավարութիւնը, այլ և լեզուն. արհամարհած ոսկին կ'ունենի իր արժանավայել տեղը, զոր մարդկութիւնը չատկացուցեր էր անոր, վասնզի առանց ոսկիի կարելի չէ ոչ մէկ մեծ գործ կատարել։

Այն օրը, երբ Սպարտա միաքը դրաւ Յունաստանի տէրը ըլլալ, ան թողուց իր եղկաթէ դրամը և ոսկին ձեռք առաւ։

Թէոդորոս բարձր և ազնիւ սրտով այն մարդոցմէ էր, որ ոսկին չեն պաչտեր, բայց յաւ կը ճանչնան անոր կարեւորութիւնը մեծ գործ մը առաջ տանելու համար. ուստի Բագրատունեաց Տիկնոջ առաջարկած օգնութիւնը յոյս բերաւ իր սրտին, ու երբ անգան նստան՝ ամէնքը նչմարեցին, որ իր ճակտին

Հինհիւնները բաւական պարզուած էին, և ինք աւելի քաղցր ու զուարթ կը խօսէր։

Նախկին Տայոց գաւառի իշխանական գիւղէն էր, գրեթէ քառասնամեայ, վայելուչ և գեղեցիկ կերպարանքով։ Ազատ, բայց չքաւոր ծնողաց զաւակ, պինաւորութեան հետեւած, արամիա և ուսումնասէր վարք հասակէն, մայրենի լեզուին հետ յունարէնն ալ սորված, Հայաստանի զանազան գաւառները չրջելէ վերջ՝ թողեր էր հայրենի տունն ու երկիրը և գացեր Յունաստան. Անտիոք, Ալեքսանդրիա և Կոստանդնուպոլիս պինաւորական ատենաններու մէջ բաւական յառաջդիմութիւն ունեցեր էր, և այդ՝ ոչ թէ պինաւորական քաջութեանց, այլ ատենաժողովական վիճաբանութեանց մէջ բաւական հմտութիւն ցոյց տուած ըլլալուն համար. վասնզի ո՞ր մարդն էր — դիտուն կամ ապէտ — որ այդ անատնման ու անխմանալի դիտութեան անտեղեակ ըլլար. արքայական գահին վրայ նստած կայսրը՝ ասկի գաւազանը ձեռքը՝ լրջօրէն Աստուածային բնութեան քննութեամբ կը զբաղէր, և խոնարհը՝ չնչաղն ու գդալը ձեռքը՝ նոյնպէս լրջութեամբ նոյն նիւթերուն վրայ կը խորհրդածէր. և այդպէսով մէկը իր աշխարհին կառավարութիւնը կը մոռնար, միւսը՝ իր կերակուրին վիճակը։

Ուշտանեսց Տէրը լաւապէս ծանօթ էր յունաց սովորութիւններուն, վասնզի անընդհատ յարաբերութիւններ ունեցած էր այդ ազգին հետ, որ պարսից տէրութիւնը անիշխանութեան մատնուելէ և ախտանալէ ետք՝ ինքզինքը Հայաստանի տէր կը համարէր։ Ու հիմա նաև Թէոդորոս ամէն առատ տնզհատութիւն կը տարցնէր այդ յունական ազգին, որ իր տարցասիրութեան խելացի և զոհացուցիչ պատաս-

խանդով կուսաբ։ Թէոդորոս, որ սկիզբը՝ ըստ իր սովորութեան՝ պղտոյր էր, ի վերջոյ մէկդի դրաւ իր վերապահութիւնը և հարցուց.

— Իմ քարոզ հարցումներուս չատ հմաօրէն կը պատասխանես, բայց խնդիր մը կը մնայ պարզել. քու վրադ ընդհանրապէս ախտութիւն մը կը տեսնեմ, կարելի չէ՞ իմանալ, թէ ինչի՛ հետեւանք է այդ։

— Ժամանակիս դառն վիճակը, իչխան, ամէն անհատի վրայ մէկ կամ միւս կերպով իր ազդեցութիւնն ըրած է. ես ալ բնականաբար իմ բաժինս պէտք է ունենայի ունայնութեան այս աչխարհի մէջ. և կը գտնեմ, որ չատ ապրեցայ, ուստի զարմանալի չէ, որ ուրախ չեմ։

— Ցառատուքը հոգիս անցած՝ այդ լեզուն գործածելու և սրան այդպիսի ախտութիւն ունենալու համար պէտք է որ մարդս մը չատ յոյսերը դներ եղած ըլլան։ Ես քու զազանիքիդ հետաքրքիր ըլլալու փափաք չունիմ, բայց չեմ կրնար չըսել, որ դժբախտութենէդ, բախտի հարուածներուն առջեւ մարդ, եթէ իրօք մարդ է, պէտք է կորով ունենայ և չընկճուի մինչև իր վերջին չունչը։ Գուն՝ դեռ երիտասարդ, պատերազմի դաչտին վրայ զէնքերու մէջ փրձուած՝ ինչպէս կը համարձակիս այդպէս խօսիլ այս ձեր զօրավարին առջև (ցուցնելով Սարգիս Տայեցին), որ լինելով Մհրատի նիզակակից՝ մանուկներ է Հեվթազի անապին մարաերուն, երբ տարիներ յոգիով բիւրաւորներէ պաչտուած՝ ամիսներով յուսահատութեան պատերազմը պատերազմեր է։ Փոխէ այդ լեզուդ, ո՛վ քաջ, և կրնաս ինձ հետանաս՝ ո՛րչափ գործ և ո՛րչափ ընդարձակ ասպարէզ կայ առջեւնիս. կամ այն է որ կը կանդնեցնենք

Հայաստանը՝ մեր այս խեղճ, ինկած հայրենիքը, կամ իրեն հետ կ'իջնենք գահավէժ... Բայց ա՛յ. չատ կաբելի է, որ մենք իջնենք, մինչ ան դեռ կ'ապրի եւ պէտք է որ ապրի. վասնզի Աստուած չի կրնար մեր նախախնամ, իշխանաց, ազատաց յանցանքը քաւել առանձին ժողովուրդին, որ մեր լուծը կը տանի, որ մեզ կը հնազանդի, որ մեր պերճասիրութեանց, մեր քմահաճոյքներուն, մեր անհատակատիրութեան կը ծառայէ, եւ զոր մենք՝ մեր դառագոյն ամբարտաւանութեան մէջ՝ անազատ եւ չինական կ'անուանենք արդարամտութեամբ եւ իր համբերող աւանդուն վրայ բնաւ բնաւին աւելցնելէ չենք դադրիր: Այո՛, կուգայ անշուշտ օր մը, ազգագոյ գարնանաց հունձքներուն մէջ ծածկուած այն օրը, ուր մեր նախախնամական անուններուն անհետ, անհետացմի կ'ըլլան Հայաստան աշխարհի վրայէն, եւ ազատն ու անազատը միասին եւ միասիրտ կը թօթափեն բռնութեան չղթաները եւ իրար հզօրագոյ կ'անուանեն:

— Եթէ այդ խօսքերը ոչ թէ Աչառնեաց Տէրը՝ Հայոց Մարգպանն ու Զօրավարը, այլ ինծի պէս սովորական ազատ մը համարձակէր ըսելու, ամէն իշխան իրաւունք պիտի համարէր պատժելու զայն իբրեւ ժողովուրդի խռովարար:

— Ինչ գործանք, որ ամէն իշխան անիրաւութիւնը օրէնք համարի, երբ նահապետի սիրուն պատասխանը անոր հիմը կը փորէ: Բայց յանցանքը որո՞նն է. գարձեալ եւ միշտ կ'ըսեմ — անուշտ մարդը՝ իրիսատիրոջը անարգելիք, անոր լեզուն «ուռ ուռաց» է ըսինք, չարախօսներ, գրպարտիչներ, ուռ վկաներ բերինք եւ Աստուծոյ մարդուն կենաց արբուխիւնը ազատել չկրնացինք. իսկ ան, ինչպէս կը վայելէր ճշմարիտ Քրիստոսասիրի, այս

միայն բաւ. «Իբրև յաջորդ Ներսէս Մեծի այս աթոռին բարձրութիւնը չեմ խնամարկեցներ անարգանօք, այլ անար պատիւը և միութիւնը պահելու համար իմ կամօքս կը հեռանամ. Քրիստոս հրամայեց պիղծի ոսից թօթափիլ, ես անոնց այս փոկովը կը թօղում։ Աստուած, որ կը սիրէ իր հօտը, արժանաւոր հովիւ տայ անոր»։ Եւ Աստուած, որ չէր կրնար սիրել ապերախտ ժողովուրդ մը, նզովը տուաւ իրեն կախազիկոս, որ իր հօտը երկուքի բաժնեց։ Բայց թողունք այս խօսքերը. հանդչինք եւ վայն առաւաւօտ երթանք մեր ճամբան. անուններ Աստուած ի՛նչ կը ցուցնէ։

Ի՞նչ էր Թէոդորոսի միտքը. Հայոց ամենի վերակազմութիւն մը կ'երկնէր ինք։ Տեսնելով պարսից անկումը, յաւուց ինքնակալութեան ակարութիւնն ու թուլութիւնը, կը մտածէր միապետութեան ոգին մը հաստատել հայ նախարարութեանց գլխաւորներուն միջեւ, միացնելով վրաց և ազուանից իշխանները, որպէս չատ լաւ կարելի էր դիմագրել բոլոր օտարներուն։ Արտաքին այդ սակայն նպատակին զօրութիւնը, փոխանակ զինք վհատեցնելու, իր սիրտ հոգւոյն կրակն աւելցուց։ Եթէ այդ վայրենի ժողովուրդները, որոնց անուններն անգամ քանի մը տարի առաջ անծանօթ էր, հիմա իրենց զօրութեամբ և աշխարհակալութեամբ կը սպառնային, ուրեմն կարելի էր անոնց օրինակով խրախուսուիլ՝ գոնէ երկրին պաշտպանութիւն մը կազմակերպելու համար։

Իր սուր յիշողութեամբ Թէոդորոս կը վերակենդանացնէր վաղուց անցած այն օրը, երբ ցնցոտիներու մէջ փաթթուած ազգմնլի արաբ մը արքայից արքայ Խոսրովին ներկայացած էր Տիզբոնի սակղէն արքունիքին մէջ և անար նամակ մը յանձնած էր

Աստուծոյ առաքեալ Մուհամմէդին: Պարսից թագաւորը հազիւ ակնարկի մը արժանի համարելով նամակը՝ նեռած էր զայն: Այդպէս կրնար վարուիլ ինքնակալ մը, որուն փառքին ծառայելու կը սպասէին ինը հարիւր վեհապետ փիլ, քաջ հազար ուղտ, վեց հազար ձիաւոր· որուն պահպանութեան կը հսկէին վեց հազար թիկնապահ, տասներկու հազար ատրուկ և երեսուն հազար ազատորդի՝ պարծանք սահիական աշխարհաց· որուն գործակալին դրակտիկոն կապոյտ գմբէթը հազարաւոր արծաթեայ սիւներ կ'ամբառնային, ուսկից կախուած բիւր ոսկի գնդակներ երկընքի տաճարազարդ կամարը երկրիս վրայ կը կիպարանէին· որուն անբաւ հարստութեանց՝ ոսկեթել բնեղէններուն, մետաքսեղէններուն, ականց, գոհարեղինաց, թանկագինաց հաչիւը ոչ ոք կրնար ընել: Եւ այն տաճն ո՞վ կրնար գուշակել, թէ՝ հազիւ քանի տարի անցած՝ այդ ինքնակալին նախնեաց գործաւոր մեծութեան համբաւը և հռչակաւոր մայրաքաղաքը պիտի վերանային նոյն Մուհամմէդի հետեւողաց և յաջորդաց արշաւանքներուն առջեւ:

Եթէ աշխարհիս բանաը այնքան անկայուն է, որ մէկ կողմէ նման մեծութիւն և զօրութիւն այնպէս չուտ քանդուին, և միւս կողմէն՝ նման ակար այժ մը այնպէս չուտ ուռճանայ, ինչը ուրեմն կ'արգիլէ վերակենդանացնել հայ ժողովուրդը, որ առնակոխ կը հնձէ առաջին ասպատակին, առաջին յարձակողին դիմաց· վեց հօթը գլխաւորներու միակամութիւն և միաբանութիւն բառական են երկաթեայ կորով մը տալու իրեն և ոտքի կանգնեցնելու զինքը:

Այս խորհրդածութիւններով էր անո, որ Թէոդորոս յաջորդ օրը կը թողուր Թաւուսակերտ և կ'երթար ճամբայ դէպի հիւսիս, իր հետ առած Ներսէ-

սը: Ան սաբրանդակ դրկած էր վրաց իշխաններուն, վախք յայտնելով իրենց հետ տեսնուելու և ժամու դրամայր նշանակելով Շամչուղէ՝ Գուգարաց գաւառին մէջ: Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ: Թէոդորոս յայտնեց իր խուհարքը, թէ ընդհանուրին օգտին համար ևկեր էր ինք, և միայն ևրկաք ազգութեանց միաբանութիւնը կրնար փրկել զիրենք տարտաց պատուհասէն, վասնզի Բիւզանդիոն հասած էր այնպիսի վիճակի, որ կարելի չէր անոր վրայ յոյս դնել: Ներբէս, որ նոր ևկած էր Յունաստանէն, հաստատեց այդ, և վրաց իշխանները, համոզուելով, ուխտ և դաշինք դրին՝ փոխադարձաբար օգնութիւն տանիլ իրարու, ուսկից ալ ըլլար յարձակումը, և որչուան տեղը գտնուիլ՝ իւրաքանչիւրն իր զօրքով:

Այս դաշինքը կնքելէ ետք՝ Թէոդորոս, առանց ուշ դնելու ձմեռուան ցուրտին, կ'անցնէր Սիւնեաց երկիրը և ժողվելով հոն Սիւնեաց ու Ազուանից նախարարները՝ նոյն միաբանութեան դաշինքը կը առաջարկէր, ապա կուգար Վասպուրական՝ տեղեկութիւններ առնու իրեն համակամ Արծրունեաց նահապետին ձեռք բերուած յաջողութիւններու մասին: Այս առնելէն ետք միայն Հայոց զօրավարը կը վերադառնար իր Աշտիշատայ Առատը՝ հանգչելու պատերազմի և առժանելի ուղեգնացութեանց յոգնութենէն:

Իր հանդիման ալ առկայն անխոնջ գործունէութիւն մըն էր. բերդերը կ'ամրացնէր, Ապիամարայ կղզին ջրային պարիսպը բաւական չհամարելով՝ աշտարակաց ամրութեամբ անառիկ կ'ընէր, պիւզանդիոնեաց ապստամբութեան համար բնականէն ամուր տեղեր հազապատանէներով կը զօրացնէր ու համբաս-

նոյնիսկ կը չխնէր. և ամէն տեղ անձամբ կը չրջէր՝ տեսնելու համար, թէ իր հրամանները ի՛նչպէս կը կատարուէին: Ատոնցմէ զէնքեր, զրահներ կը շինուէին. Բզնունեաց ձովէն վրայ նաւերուն թիերը կ՚աւելնար, և Իչտունեաց երկրին բոլոր նիւթասարքերը, ապառաժ թէ անապատ, վինուվարժութեամբ կը զրաղէին:

Իչտունեաց Տիկին Սեզա իչխանին տասչին օդնականն էր այս աչխատութեանց մէջ. չատ անգամ ինք կը տակէր՝ գլուխ տանելու համար այն, ինչ որ սկսած էր ամուսինը, և Թէոդորոս՝ ժամանակին մեծ մասը երկրէն դուրս անցընելու պարտաւորուած՝ միչտ կնոջը կը յանձնէր երկրին կառավարութիւնը: Իսկ վինուածրական կառավարութեան գործերը կը կատարէր Ատամ Շահունի՝ ծեր զօրավարը, որուն քնութեան խստութեան արդէն ծանօթ ենք: Բայց բոլորովին ալ առանց պատճառի չէր այս խըստութիւնը. բոլորին զանազան հարստածնները վինք դառնացուցեր էին, ուստի ոչ մէկ տեղ կարելի էր իր ժպիտը տեսնել, բացի Իչտունեաց Ատամէն, եւ այդ չնորհն ալ միայն մէկ անձի համար պահուած էր. ատանկիկ ատանկնիք տարեկան Իչտունեաց Օրիորդին համար:

Թէոդորոս, ինչպէս արդէն բատ ենք, միակ մարդն էր, որուն վրայ Ատամ համարեա ուներ եւ զոր կը յարգէր: Բայց ան եւս կարճ պատասխաններ միայն կը տտանար ծերունիէն: Ատամի տպատուերները վարժուած էին իմանալ անոր կամքը ակնարկութեանէ մը, բայց արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել, որ ան ամենակարեւորը միայն կը պահանջէր իրենցմէ, ու երբ գանգտվէին՝ ինք անձամբ կը հոգար իր պէտքը: Եօթանասունն անցած՝ առկաշ և անխոնջ

պատերազմի մէջ՝ ան խիստ էր զօրքին պարտաւորութեանց նկատմամբ, որոնց կատարման ինք անձամբ օրինակ կուտար։

Միևնոյն ատեն, սակայն, ան ծայրայեղօրէն արդար էր արժանիքներ գնահատելու և վարձատրելու մէջ։ Սեսաի վիճակը, որքան կը վախնար իրմէ, նոյնքան ալ կը սիրէր զինքը։ Բաներ տարիէ աւելի էր, որ խոյած էր իր հայրենի Շահունիք գաւառը և Բդնունեաց ձմեռնաբոյսը անտառակ պիրքի մը վրայ դղեակ մը չինած՝ հոն կը բնակէր, երբ պատերազմի ձայն չկար, և երկրին մէջ խաղաղութիւն կը տիրէր։ Ժամերով նստած ձմեռնոյը՝ ախորժ կը նայէր ալիքներուն, և ոչ ոք կը համարձակէր զինքը այդ վիճակէն արթնցնելու. հոգիս երբեմն կ'ուզէր պատյան մը ընդունիլ չբջակայ գիւղերը և հոն ոչ մնծի և ոչ պզտիկի կը մօտենար։ Կիրակիէ կիրակի և ամէն օրերը կ'երթար մօտակայ Աստուածածնայ փոքրիկ և անշուք վանքը, միշտ առաջինն ըլլալով մանուկներուն և վերջինը՝ հլուզներուն. քանի մը ձեր ապաստաւորներ միայն իրեն ծառայութիւն կ'ընէին, իսկ յիսունի չափ թիկնապահաց խումբը, իր առանձին հնոցը, պարիսպներուն քով կը բնակէր, որպէսզի իրեն ձայն չհասնէր։ Իր կամ կարասին պարզ էր, բայց մաքուր, ու եթէ չքեղութիւն մը կար, այդ ալ իր զէնքերուն և զրահներուն վրայ էր ու նաև իր քանի մը նժոյգներուն, որոնց երբեմն այցելելու պատիւը կ'ընէր։ Եթէ այս միայնութենէն չանկարծ ելնէր, ինչ որ երբեմն երեք ամիսը անգամ մը կ'ըլլար, այդ ալ Բջնունեաց Ռատանը երթալու համար էր։ Իր պատրաստութիւններէն ապաստաւորները կ'իմանային, որ ձեր զօրավարը այլեւս կշտացեր է առանձնութենէ, և որ յաջորդ օրը ճամբորդութիւն կայ։

Բայց այս անգամ Թէոդորոս, հպիւռ Ասան հա-ասաւ, ինք մտանուաւոր նամակով աւերնդակ պրկեց Աւամին, որ իրեն գայ. և անա միւս օրն իսկ Աւամ ճամբայ ելաւ։ Երբ Թէոդորոս իրեն իմացուց, թէ գինուորական կրթութիւն կը փափաքէր դաւառի բոլոր երիտասարդաց համար և իրեն՝ Աւամին կը յանձնէր այս պաշտօնը, ծեր զօրավարը «լաւ» բառով միայն պատասխանեց և քաշուեցաւ իր սենեակը։ Իսկ երբ աւրիչ իշխաններ և ազնիւներ Տարօնոցին Թէոդորոսի, թէ կարելի՛ էր զոհանալ այդ պատասխանով և վատահ ըլլալ, որ Աւամ պահանջատիրական պիտի կատարէր գործը, Թէոդորոս պատասխանեց, թէ՝ երբ Աւամ լաւ կ'ըսէ, ալ ոչ ոք իրաւունք ունի անկէ արեւէ հաշիւ պահանջելու, վասընզի անոր ազնուութիւնն է միշտ լաւապոյնը ընելը։

Եւ իրօք, քանի մը ժամ ետքը Աւամ եկաւ, թուղթ մը տալու Թէոդորոսի և ինք լուռ նստաւ։ Թուղթը ճչդիւ կը բացատրէր, թէ ինք ի՛նչպէս եւ ի՛նչ եղանակով պիտի կարգադրէր պինատարկուներ, որպէսզի ոչ ժողովուրդին գործարութիւններ պատճառէ, ոչ ալ իրենց գործերուն վնասէ։ Երբ Թէոդորոս երախտագիտութեամբ «կեցցի՛ս, Աւամ հայրիկ» ըսաւ, ծերուկին չոր երեսին կնճիռները քիչ մը պարզուեցան, ինչ որ նշան էր իր գոհունակութեան։ «Աբեղան վազը գործի կը սկսինք», ըսաւ, քանի մը պտոյտ ըրաւ սենեակին մէջ ու գարձաւ իշխանին.

— Թևերն չիմացա՞ւ իմ գալս, զօրավար։

— Կը նեղնա, հայրիկ, հիմա... տղաք, ըսաւ Թէոդորոս Թիկնապահներուն, իմաց տուէք Թևնիին, որ Աւամ հայրիկ եկած է և գինք կ'ուզէ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Ծըմի՝ կ'անցնի և կը հասնի ամենայն
ճակատագրին իր անորոշն ի սահման.

Առ Ովկիան՝ տըխուր ալիք.
Քամւոյն՝ տերեւ փախուսիկ.
Լոյսն՝ իրիկուան, և մարդը մահուան։

Սակայն ո՜ւմ փոյթ, ո՜վ սիրելիս,
Մեր օրերուն չափն անծանօթ.
Միայն հանդարտ թող ի յալիս
Եւ յարահետ անուշահոտ
Ըզմեզ վարէ սուրբ ժամանակ։

ԼԱՄԱՐԴԻՆ

Ամէնքը զարմանքով կը նայէին այդ չոր, բարձրահասակ ծերին վրայ, որ չարուճտակ կը չրջէր և միշտ գրան կը նայէր, սպասելով ալջկան. կը նայէին անոր, որ անտարբեր էր աշխարհիս բոլոր մարդկանց հանդէպ. ամէն ցաւ, ամէն թշուառութիւն, ամէն սէր և առհասարակ ամէն զգացում կարծես ոչինչ էին իրեն համար։ Երբ Աչառնեաց գիւղահասակ Օրիորդը, որ կը կարծէր միայն Աստմը գտնել հօրը մօտ, նեղս մանելով՝ տեսաւ հինգ վեց պատկառելի իշխանազուն մարդիկ, որոնց ամենէն երիտասարդը քառասունն անցած էր, և ամէն աչք իրեն կը

Հաւքէր, մնամ կարմրաթխիւն մը եկաւ երեսին և իր պերճկութեան ուխի վայլ տուաւ։ Ամօթէն, առանց շփոթելու՝ Թենի գնաց գլխի ծերունին և ձեռքը համբուրեց. իսկ ան գրկեց Օրիորդը՝

— Թո՛ւռ, Թո՛ւռ, ի՞նչպէս ես, որդեակ Թենի, ի՛նչ եր և կրկին ու կրկին կը համբուրէր։

Յիրաւի զարմանալի հակասութիւն կը կազմէին այդ երկու կերպարանքները. այդ մազապատիանոյ գնդաձև, կնճռոտած գլխովը, ձիւնի պէս ճերմակ մազերն ու մօրուքը, ցցուած ոսկորները կաշիով պատուած մարմինը՝ մէկ կողմէն, և միւս կողմէն՝ գոզարկի, վարդագոյնի ոտներ, լուսալիր աչքեր, անթերի ու մաղեր, ձիւնափայլ պարանոց և վայելուչ հասակ։

Մեկը քանի մը անգամ նայն հարցումը կրկնեց, և Օրիորդը կամաց ձայնով չնորհակալութիւն ըրաւ։ Ու երբ Ատամ տատը չդժուարեցաւ հակցուլ, թէ քաշելիկ ի՛ւղէր, ձեռքը բռնելով՝ ըսաւ.

— Ե՛կաւ, Թենի, քեզ հետ քիչ մը պտտիլը երթանք և խօսինք, ճմեռուան արեւը տաղտկալի է։

Հազիւ թէ ծեր, մարգարտեայ գինուորն ու Թենին գուրս ելան, նեղկանդակը ամէնքն ալ գազանի ֆիզադին յայտնի ըրին, և Թէոդորոս՝ ինք նոյն ժպտելով՝ ըսաւ.

— Այս անտարակոյս, տեսա՛ք, ձիգ ծիծաղ կը պատճառէ, այնպէս չէ՞. այո՛, ես ալ ձեզ հետ կը ծիծաղէի, եթէ հոգ սոսկալի խորհուրդ մը ծանկուած չըլլար ամէն ծնողաց համար։ Պատճառ և ուշագրաւ թիւն ըրէք։ Հազիւ քսան տարուս էի, երբ վճռեցայ նայիս վրս փոքրիկ խուժդուժ մը արքայից արքային գուռը կ'ուղարկէր, նամակով մը զիս մեծ Մարգարիտին յանձնելով։ Այս վերջինը նամակը կարդաց և

ծիծաղելով դարձաւ քովը նստած գրեթէ քառասնամեայ ապառաժէնի մը. «Ատոմ զօրավար, բառ, ահա ա՛ռ քեզի աչակերտ մըն ալ՝ Վարպետիդ հետ մեռնելիք. Աչառնեաց Տէրն իր գառակը ինծի կուտայ մարզելուս. մի՛ խոժոռիր, ալ ուրիշ բան չկայ, այս երկուքը բառական են»: Աւելորդ է ըսել, թէ այս մարդը ի՛նչ պինուորական խառնվածքով մեզ դասախոսակից երկու տարի, նախ մեր ապառաժորմները հեռացնելով մեզմէ, ամառ ձմեռ արչտոյտին հետ մեզ ոտքի հանելով, կեցակուրնեբուս փոխկուբինէ զրկելով: Երկար պիտի ըլլար ամէն ինչ պատմել. բանի մըն, որ այդ մարդը կը խօսէր, կը ծիծաղէր, կատակ խակ կ'ընէր, մանաւանդ կռնէվանդալից վայրկեաններուն: Երկու տարի նաբ մեզ երկուքս տարաւ մեծ Մարզպանին ու բառ. «Անա՛, զօրավար, ինձ երկու տղայ տուիր՝ ես քեզ երկու մարդ կը դարձնեմ. իրենց երաշխաւորը ես եմ, կրնաս վստահանալ»: Եւ հայրենիք վերադարձաւ: Երկու տարի տունը կը կենար, տարի մը կուգար գուռը և բանակին մէջ կ'անցընէր: Իր քաջութիւնը յայտնի է ամենուն, նաեւ արքայից արքային. բայց որչափ զինք մեծցնել ուզեցին՝ մնաց, վստահ Մարզպանէն չէր ուզեր գաղթել: Վերջապէս, երբ անգամ մըն ալ գնաց, ու ես հօրս հրամանով եկայ Աչառնիք, զինք տարիներով կորսուած: Այն տան մէջն, երբ Մարզպանին մարմինը բերին Տիզբոնէն, տեսայ Ատոմը թագման հանդէսին, բայց փոխուած և ոչնպէս տխուր, որ հետը կարելի չէր խօսիլ. որքան ալ չանայի՝ անկարելի եղաւ իր միավանկերը բազմավանկեր դարձնել. վերջը իր մէկ ձեր սպասաւորէն իմացայ, թէ ի՛նչ էր այդ տխրութեան պատճառը: Ատոմ ամուսնացած, զաւակներու

տէր եղած էր: Պրոչեր էր մեծ ազգիկը ամուսնացընել բայց ազգիկը հակառակ էր այդ ամուսնութեան և բնականաբար չհամարձակեցաւ հօրը խօսիլ մօրը յայտնած էր: Բայց ո՞վ կարող էր Աստմի պէս մարդու մը դէմ երթալ. ու ինք, Աստմ, կրնա՞ր ներեւակայել, թէ ազգիկը կրնայ իր կամքը ուզենալ: Ինք միշտ այնպէս խորհած էր, թէ ընտանիք, կին, զաւակներ զօրականաց գործ մըն էին ու պէտք է անպատճառ հնազանդէին զօրավարի ձայնին: Ուստի ազատագին երկրորդից իր հրամանը, առնը արտասուաց մէջ թողուց և ինք իր սրտի գաւառ ձգտելուն նոր իրաւնցաւ: Օրեր հաք վերադարձաւ, և իրեն իմացուցին, թէ նշանած ազգիկը հիւանդ է: Յարէութեան հնարք մը կարծելով՝ իր ազատագից ձայնը լսեցուց հիւանդին. բայց երբ մօտեցաւ և անաւ, որ զաւակը ծաղկած ու վիրտից երեսով կրակի մէջ կը տաքնայ ու կը զառանդէ, սոսկաւմբ գինքը պատեց. և որ ամենէն զարհուրելին էր՝ հինգ զաւակներն ալ միեւնոյն հիւանդութեամբ անկողին ինկան, և ոչ մէկը ազատեցաւ: Վերջապէս կինը, որ զաւակներուն մոնուան պատճառը ինազոք հայրը կը համարէր, չդիմանալով անուար դժբախտութեան, քանի մը ամիսէն ինք ևս մեռաւ: Հարուածը սոսկալի էր նոյն իսկ Աստմի նման երկաթէ մարդու մը համար: Ամէն օր կ'երթար կը նայէր իրենները դերեզմանին վրայ, անխոս խղդելով, որ մէջը գայ գինքն ալ տանի: Ահա այս վիճակին մէջ էր Աստմ, երբ Սմրատի մահուան լուրը առնելով՝ եկած էր վերջին պատիւը տալու իր զօրավարին: Իր անուանելի ցաւը առանելով՝ Վարազդիրոյ և ևս, իր հին ուշակերտները, ամէն ջանք ըրինք՝ գինքը այդ ցաւատար վիճակէն հանելու: Այնչափ միայն խոստա-

ցաւ, որ քանի մը օր Սասուն ինձ հիւր ըլլայ։ Քանի մը բարեկամներով նստած էինք այս նոյն պահլիճը, և Ատամ ամենուրեք ուշադրութիւն չէր դարձներ մեր խօսակցութեանց, երբ Թենին՝ մկրտիչ առաւ և նոր ոտքի ելած՝ յանկարծ ներս մտաւ։ Ամէնքը «Թենի՛, Թենի՛» գոչեցին, ու այդ ձայներէն Ատամ կարծես քունէ արթնցաւ, իսկ Թենի վախցած՝ դնաց անոր ծունկերուն փարեցաւ։ Իր թշուառ ազջկան անունը նայնպէս Թենի էր։ Այն օրէն սկսաւ Ատամի և Թենիի բարեկամութիւնը, և այդ անմեխեմար մարդը, որ երբեք չի ծիծաղիր, ոչ մէկուն հետ չի խօսիր, անոր համար խօսք ալ ունի, ծիծաղ ալ. Թենիի պատճառով ծոցուց Շահունիքը, ու նկատ ընդունիք քնակելու։ Այն օրէն ի վեր, երբ հայրենիքը պէտք ունի, վիճաւորական ծառայութիւն ալ յանձն կ'առնէ. իր այդ տարիքին այս վերջին կռուին մէջ երիտասարդի պէս կռուեցաւ արաբներու դէմ և ամէնքը զարմացուց։

Երբ Թէոդորոս այս պատմութիւնը կ'ընէր, ծերզօրավարին և Օրխորդին դէմքերը կ'երեւային պարտէզին մէջ. անոնք մեռած կը չէջագայէին, և Ատամ կը խօսէր գետին, կարծես ուրիշ մարդ դարձած ըլլար։

Այս փոխոխութիւնը լաւ հասկնալու համար պէտք է գիտնալ, թէ ի՛նչ կը խօսէին իրենց տարիքով և կեանքով իրարմէ այնքան տարբեր այդ երկու բարեկամները, և որ պարմանալին է՝ Թենի չաբաւնակ կը խօսէր և արտասուքը կը սրբէր, իսկ Ատամ կ'աշխատէր ինքզինքը զսպել։

— Շաբաթ մը ետք այստեղ, հայրիկ, կ'բսէր Թենի, և ի՛նչ քաղցր երիտասարդ էր. առաջին իսկ օրէն չեմ գիտեր թէ ո՛րքան համոյք զգացի. կար-

ձեռ օտար մէկը չէր ինծի համար. եղբայր բան՝ եղբայր ալ չէր. ես Վարդը՝ եղբայրս՝ չաս կը սիրեմ, բայց այդ Գրիգորը ուրիշ բան էր. կ'ուզէի ամէն վայրկեան զինք տեսնել, իրեն հետ խօսիլ, իր ձայնը լսել. գիշերը երազիս մէջ կը տեսնէի, իսկ երբ արթնցած էի՝ իր կերպարանքը աչքերուս առջեւէն չէր հեռանար. զարմանալի է, որ չէի ալ համարձակեր մէկու մը խօսիլ տասը մասին, ու մինչև այսօր ու օրս և եղբօրս իսկ չեմ կրցեր յայտնել. քեզ կը սպասէի, հայրիկ, որ կարենամ սիրտս բանալ, դուն ալ քանի մը ամիս չեղեւցար։

— Բայց դուն, Թենի, այդ երիտասարդին հետ խօսեցա՞ր տեսնձին կամ ինք քեզի բան մը բա՞ւ։

— Ոչ, տեսչին օրերը մենք անտառները կը խաղէինք բազմաթիւնան մէջ. մայրս զբաղած էր. Վարդն ալ ամէն օր սրսի կ'երթար. ես մինակ էի տան մէջ, իսկ Գրիգոր օրուան մեծ մասը գիրքերուս առնիակը կ'անցընէր։ Երբեմն ես ալ հետ կ'երթայի. կը զարմանայի, որ յանախէն, պարակիրէն դիւքեր կը կարդար։ Վերջը օր մը բաւ ինծի. «Ձեր գրասենեակը չաս խառնակ վիճակի մէջ է, Օրիորդ. ես ուրիշ գործ չունիմ, եթէ ուզէք՝ կարգի կը դնեմ զայն»։ Ես չհամարձակեցայ եւ ապահիններուն հետ օգնեցի իրեն։ Իր կառավարելը, իր խօսակցութիւնը այնպէս պարզ էին ու անուշ, այնպէս ծանր ու համեստ, որ ամէնքը կ'ակնածէին իրմէ, կարծես տարեց մէկը ըլլար։ Կ'ընէինք պատերազմ և իրեն հետ կը չվարժէինք. զարմանալին հոն էր, որ երբ մինակ ենք, չենք խօսիր զանազան խօսակցութիւններ, կարծես երկուքս ալ կը պատանձէինք։ Երբ խօսք կ'ըլլար իր մեկնելու մասին, սիրտս կը ճմռուէր, ու ես հազիւ արտասուքս կը զսպէի. կը վազէի իմ սենեակս ու

հան առանձին կուլայի ու կը թեթեւնայի։ Բայց օրը մօտեցաւ, և առջի դիշերը...

Հոս ապջիկը այլեւս չկրցաւ չարաճակել, և արտասուքը խեղդեց իր ձայնը։ Մերը չփոթեցաւ եւ բռնելով անոր ձեռքէն՝ հովանոց մը տարաւ։

— Արդեակ Թենի, ըսաւ, չատ լաւ է՝ որ կուլաս, կ'ըսեն թէ արտասուքը սիրտ կը զովացնէ. յա՛ց, իմ սիրելի ապջիկս, յա՛ց. ևթէ կարենայի՝ հա ալ կուլայի, բայց Աստուած ինձ այդ չնորհը չէ տըւեր։ Սակայն ըսէ, ի՞նչ եղաւ առջի դիշերը։

— Անոր մնկնելու օրուան առջի դիշերը չատ զեղեցիկ լուսին մը կար. ծովը հանդարտ՝ հայելիի պէս կը փայլէր. քաղաքը աչքէս փախաւ. մուչտակ մը առած վրաս՝ իմ վարի պարտէզը նստայ և սխուր կը մտածէի, երբ պարտէզին միւս ծայրը ուռպին վրայ առքի ձայն լսեցի. նայեցայ՝ Տրիզորն էր. դլուխը կախած կը չրջագայէր, երբեմն կը կենար երկինքը կը դիտէր, ապա ծովը։ Կ'ուզէի փախչիլ երթալ իմ սենեակս, բայց ծունկերս կարկամեր էին, ու սիրտս կը բաբախէր. այսպէս մեռայ անչարժ, մինչև որ ան՝ դլուխը հակած, մտածութեանց մէջ թաղուած՝ դիմաց դէպի իմ կողմը։ Երբ մօտեցաւ եւ անանց դիս անչարժ նստած, հազիւ ըսաւ «կը ներ՛կ, Օրխորդ, ձեզ անհանդիստ կ'ընեմ», և ուզեց հեռանալ։ Ես հրաւիրելի դինք նստիլ քովս նստաւ բանին վրայ. ան նստաւ՝ կարծես վախնալով. չփոթած էր բարբառին, չէր համարձակեր բերան բանալ, ու ինձի կը թուէր, թէ կը լսէի իր սրտին թրթռտուքը։ Զարմանալի՛ բան, այդ վայրկեանին ես հանդարտած էի և սկսայ հետը խօսիլ. ան միամանակ բառերով կը պատասխանէր։ Դիտէի, թէ ինչպէս կը սիրէր իր մայրը, և ըսի, թէ անշուշտ ինք չատ

անհամբեր էր անոր մօտ վերադառնալու։ «Ո՛հ, պատասխանեց, ես իմ մայրս չատ կը սիրեմ, բայց ինքն ալ ա՛լ չատ կը սիրէ»։ Այն ատեն հարցուցի, թէ կարելի՞ է սիրել աստիճանով սիրուհիէ։ «Ո՛վ դիտէ, բաւ, կարելի է կան այնպիսի խչուտաս անձեր, որ կը սիրեն և չեն գիտեր՝ որպիսի կը սիրուհին փաթաթաձարար»։ Այդ անկարելի է, բան ես հատաստատեցի։ «Ի՞նչպէս անկարելի է. ես, կը խոստովանիմ, ոչ ինձ կը սիրեմ, այլ կը պաշտամ անձ մը, որ ևիմ կը սիրէր՝ կեանքս կուտայի»։ Կարելի բան չէ, որ ձեզի պէս երիտասարդ մը երբ սիրէ՝ չսիրուհի, պատասխանեցի ես։ Ի՞նչ երկսեռիմ. ան ու ես՝ երկուքս ալ խոստովանեցանք, թէ միայն կը սիրենք...

Եւ հեկեկանքը պատճառ ընդհատեց Թենիի խօսքը. Իսկ ծեր պինուսը, չիմանալով ինչը սեղմած, մէկ ձեռքով ալիկան ձեռքը բռնած, մեսը ծնօտին դրած՝ ուշադրութեամբ և զարմանքով կը լսէր պատմութիւնը. այդ սիրոյ լեզուն, այդ զգացումը իրեն համար նոր էին, և իր կեանքին մէջ առաջին անգամն էր, որ մէկը այդպիսի պատմութիւն մը կ՚ընէր իրեն. միտքը բոլորովին իր հարազատ ալիկան՝ Թենիին գացեր էր, որ գրեթէ այս Թենիին տարիքին էր և որ այնքան գառն վախճան ունեցաւ։ Ու երբ ալիկը քիչ մը հանդարտեցաւ՝

— Թենի, սրտեակ Թենի, բաւ, վերջը ի՞նչ եղաւ. ինձմէ բան մի պահեր, դուն պէտք է գիտնաս, որ ես միայն քեզի համար կ՚ապրիմ այս անթնաւ աշխարհիս մէջ, քեզմով և քեզի համար միայն Աստուած իմ մեղացս պիտի ներէ, և այնպէս կը հաւատամ, որ այն օրը հոգիս պիտի առնէ, երբ քեզ երջանիկ տեսնեմ. ու այդ պիտի ըլլայ ինչպը իմ միակս թոռնուհեան։ Ուրեմն, մի՛ լար, բան ինձ հա-

մայնակ, եթէ յանցանք մը իսկ կայ ինձմէ մի՛ քաշուիր, չարունակէ խօսքդ։

— Ի՞նչ յանցանք, հայրիկ. մենք այն գիշերը խօսք առինք իրարու, որ ուրիշին չըլլանք, եթէ մահ իսկ սպառնայ մեզի։ Մեր սպառգայ երջանկութեան վրայ խօսեցանք, և ան խոստացաւ յայտնել մօրը մեր սէրը և զիս հարսնութեան ուզել։

— Այդպէ՞ս։

— Այո՛, իսկ յաջորդ առաւօտուն հրաժարական ղրկեցինք առաջ մօրս ու ինձ և մեկնեցաւ։

Օրիորդը գարձեալ աչքերը կը սրբէր իսկ ձերը արտեզութեամբ՝

— Բայց, Թենի, սխալիլս ի՞նչ կայ հոգ. ես, կարծեմ, տեսայ այդ Գրիգորը. Դաւիթ Մամիկոնեանի որդին է, այնպէս չէ՞։

— Այո՛, հայրիկ։

— Ճիշդ է, ուրեմն, ինձի ցոյց տուին վինքը. գեռ անմօրուս պատանի մըն է. յաւ կը կռուի, կամաւորականին հետ էր։ Ուրիմն անկարելի բան չկայ. Բագրեւանդայ մէկ մասը և Երասխաձորն իրենցն է։ Վարդանաթերդ կը բնակին ընտանեօք, գեղեցիկ ամրոց մըն է։

— Բայց, հայրիկ, վարդանաթերդը այրեր են արաբները, և Գրիգոր մեռեր է։

— Աղջիկ, դուն ի՛նչ կ'ըսես. Գրիգոր մեզ հետ էր պատերազմին մէջ, աղջ առաջ մեռեմ զատուեցաւ, կռիւը անվերջ չէր։ Դուն պարապ տեղը կուլաս, ի՛մ Թենիս. ես չեմաւ ամէն բան կ'իմանամ, իսկոյն մարդ կը տանեմ կոգավիա, դուն հանդիստ եղիր...

— Բայց, հայրիկ, եթէ Գրիգոր մեռած է՝ ես կրնամնոց վանք մը կը մտնեմ...

— Ձիմար խօսք մի՛ ըսեր, իմ սիրուն Թենիս՝

Գրիգոր չի կրնար մեռած ըլլալ. բայց եթէ այդպէս ալ ըլլայ՝ Գրիգորնեռ չատ կան աշխարհիս վրայ, իսկ Թենի մէկ հատ միայն ունայ. ան ալ պէտք է ապրի և երջանիկ ըլլայ...

— Չէ, հայրիկ, եթէ ան չկայ, ինձ համար երջանկութիւն չկայ, աշխարհս մութ է ինձ համար...

— Թենի՛, Թենի՛, այդպէս մի՛ լար, այդպիսի խօսք մի ըներ. տե՛ս իմ սիրտս ալ կ՚այլայլի, դուն դեռ երախայ ես: Ես կ՚խոստամ, քեզի տեղեկութիւն կառամ այդ Գրիգորի մասին... Դուն սիրտդ հանդիստ պահէ:

Եւ ծեր վիճաբարը կը չանար իր կնիկին ձայնին տիպկութիւնը մը տալ և իր սուտ, երկայն, ակրատ մատներով կը շոյէր ալիկան գազարիկ մազերը: Բայց խեղճ ալիկը, որ մինչ այդ, չարաճնակ արտասուք թափելով, ցաւերը չէր զգացած, հիմա կը սարսռէր, վասնզի գարունը դեռ բաւական հեռու էր, և սրենին ջերմութիւնը սկար: Ասոր Ատամ յորդորեց վինքը, որ երթայ տաքնայ Իշտունենց Օրիորդը, աչքերը սրբելով և դէմքին անտարբեր ձեւ մը տալով, երթ հոմանոցէն և արագութեամբ փոքրիկ դանէ մը և նետ տանգաւանալ անցնելով, դնաց վերին կռնատոցին անհամնելը՝ ծածկելու համար ամէն աչքէ իր սիրտութիւնը, որ միայն Ատամ հայրիկին կրցաւ ցուցնել:

Իսկ ծերը իր հանրածանօթ անխափանց ու արհաւէր երեւակայով մտաւ այն դահլիճը, ուր Մուհան Առաւելեան, Թէոդորոս Վահեանեան, Շապուհ Ամատունի, Մարկոս Մարկոսեան, Գազրիկ Քաջբերունի, Վարազ Ներսէհ Երուանդունի և ուրիշ քանի մը գործաւորներ կը հաւաքէին մարզպանին հետ. նիւթը

քանականապար Հայաստանի վիճակն էր։ Մօտակցութիւնը կ'երկարէր, ամէն մէկը իր կարծիքը կը յայտնէր։ Մակայն ամանք, ինչպէս յաճախ կը պատահի, որոշ կարծիք չհաստատելով կամ սրելէ մէկուն համար անհամակրանք մը ըսած չըլլալու համար, կը նախընտրէին, որ ուրիշներ խօսին։ Այդպէս և Խորխառնեանց իշխանը, որ յանկարծ խօսքն ընդհատելով՝ դարձաւ Աատմի.

— Զօրավար, դուք բնաւ կարծիք չէք յայտներ, մինչ սմենուն փոխանակելի է ձեր կարծիքն իմանալ. մանաւանդ որ այնչափ տարբեներու վարձատրութիւն ունիք։

— Իմ կարծիքս, պատասխանեց ծերը՝ առանց գլուխը շարժելու և առանց Խորխառնեին երեսը նայելու, այս մարդն է՝ Մարզպանը և Զօրավարը Հայոց։

Եւ յանկարծ, աչքերը վերցնելով և ամենց դէմքին վրայ հեգնանք նշմարելով, ձայնը բարձրացուց.

— Ո՛չ այսպէս, Հայոց իշխանք. ո՛չ, մինք առաջ ալ ունեցեր էինք մարզպան ու զօրավար. Ամբատ Բագրատունին էր այդ, որ նոյնպէս մեզ խորհուրդի կը ժողվէր. բայց մինք քիչ կը խօսէինք և շատ կը գործէինք. և այն մխայն կը գործէինք, ինչ որ մեզի կը հրամայէր. այդպէս է, որ ամէն բան կարգ ու կանոնի մէջ էր և կը յաջողէր. և այն մարդը, որ ամէնքը «բազմայազի» կ'անուանէին, և զոր արքայից արքան իր գոյակից սեբնը կը համարէր — յիրաւի, Ամբատի մտածումն քիչ վերջը այդ արքայի թագն ալ, գահոյքն ալ ինկան, —, այո՛, այն մարդը կ'ըսէր մեզի, թէ մեր բոլոր յաջողութիւնները և յազթութիւնները մեր

միակամ պինուարական կարգապահութեան և մեր զօրավարին հնազանդելու սրտիւնքն են։ Իմ այս մտերս պատերազմի ասպարէզին վրայ ձերմակած են, ու ես մէկ օր չեմ ըսած և մտքս ալ չեմ անցուցած, թէ ինչո՛ւ անունը, որ իմ զաւակներս կրնային ըլլալ, ինձ հրամայեն, այլ ինձ արուած հրամանները կատարել եմ իրրեւ սրբազան պարտականութիւն, յաճախ կեանքս վտանգի դնելով։ Նկատի առէք իմ փորձառութիւնս, տղա՛ք, իչխա՛նք. մի՛ ծիծաղիք իմ ապիտակ մլեաց և իմ բազմամեայ միչտաբուս վրայ, այլ հետեւեցէք իմ օրինակիս. մինչեւ այս ատրիքս ես ալ չեմ հնազանդիլ փոխանցոյ, թան թէ հրամայել։

Ծիծաղողները ան ի բերան ճնայեն, և Մարշպանն ինք անկէն կ'ելնելով՝ նկատ ձերին ձեռքը համբուրեց, զոյն իր վարպետը, իր պատասխանակը անհանելով։ Իսկ Թէոդորա վահեւունի, որ համեստ և ամաչկոտ մարդ էր, ըսաւ։

— Ես չատ ուրախ եմ, որ ախտմանք մը այսչափ երկար ատենապետութեան աթոռ եղաւ, վասնզի, ո՛վ պիտի, քանի տարիներ են անցեր, որ Աստուած այսչափ երկայն և այսչափ լաւ չէր խօսած։

Ծեր զօրավարը չէտեց ալ այս խօսքերը. ան դիմաց դէպի երքը և իր թիկնապահներէն մէկն առնելով ու առանձին անդ մը առնելով՝ հրամայեց անոր երթալ Բագրեւանդ, տեսնել Վարդանտարերդը, տեղեկութիւններ առնել Դաւիթ Մամիկոնեի ընտանեաց մասին և չատով վերադառնալ։ Պէ՞տք է ըսել, որ այս ամէնը Թէոնիի համար էր։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Թէոդորոս Տարիւ մէկ երկու տարի առաջ մարզպանութեան հասած էր, մինչ Հայոց զօրավարի անունը և պատիւը տասը տասնհինգ տարի էր որ կը կրէր։ Վարազտիրոց Բագրատունիի և Դաւիթ Առնատունիի մարզպանութեան ատեն իսկ ան ոչ միայն սոսկ իբրև զօրավար, այլ և իր անձին դերազանցութեան և մտաւոր ու ռազմական կարողութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունէր երկրին մէջ, և այն աստիճան, որ՝ երբ մարզպաններուն անունը Տարիւ կը յիշուէր, Թէոդորոս ամենէն ծանօթ մարդն էր։ Ամառները չատ անգամ Արտաշատ, Բարձր Հայոց կողմերը՝ Թէոդոսուպոլիս և Դուին գտնուելով, ձմեռները, գործերու պատրաստութեան ժամանակ, Ատուռ կուգար հանգչելու։ Թէպէտ այդ անգամներ և գործունեայ բնաւորութիւնը իրականին մէջ հանդչիլ չէր գիտեր։ Մեր պատմութեան սկիզբը ըսինք արդէն, թէ Բըշտունեաց Անգտ Տիկինը վարչական մեծ կարողութիւն ունէր և գիտէր յանձնաձև երկիրը իշխանին բացատրութեան, որ առաւօտեան բան էր։ Բշտունեաց Ատուռը կատարեալ արքունական պալատի կերպարանք ունէր. ան կը բարձրանար տրտունդի մը վրայ, աւանին և ծովուն մօտ, պարապատ և ամրակառոյց, և իր վերջին ամրութիւնն Ագթամարայ կղզին էր։ Ծովահայեաց դիրքը, ուրկէ Թէոդորոս մեռնելը դրեթէ ամբողջ Հայաստանը կը կառավա-

րէր, Անգային համար Ներսէհեանց և Վասպուրականի մեծ մասին կառավարութեան տանտէրն էր. հոն չորեքշաբաթ առաջնորդական կը հաստէին, հեծելոց սպասաւորէն խումբեր կ'անցնէին անոր պատուհաններուն առջեւէն. ամէն տարեմուտի հիւրեր, իշխանապուհներ և բարձրատիճան եկեղեցականներ կ'երթեւեկէին։ Ակռա, որ ձմեռնները իբր թէ կը քաշուէր և իշխանին կը թողուր երկրին կառավարութիւնը, իրապէս զարձեալ ինքն էր ամէն բան տեսնողը, վասնզի Թէոդորոս բոլոր ազնուագիրներուն անոր կ'ուզարկէր Ներսէհեանց ընդարձակ դատաստին բնակիչները լաւ գիտէին, թէ որո՛ւ պէտք էր դիմել. և իշխանուհին կանոնացին առաջին յարկը դիւանատուն մը զարձուցեր էր, մէկ քանի սենեակը Սառա Շահուհիի առմամբով, որ գատաստին գործերուն յանձնարիչն էր։

Իշխանուհին չատ խելացի կին էր. թէ գատաստանական և թէ մատակարարական գործերուն համար ունէր փորձառու մարդիկ, որոնց խորհուրդով և աշխատակցութեամբ կը գործէր և ամէնքը գոհ կ'ընէր. բայց ամենէն կարեւորը իր գանձապետն էր՝ տեն Վերակացու Յուսիկ Աղատամեանցի, որ բոլոր գործերուն կրնար համարել իր պաշտօնակիցներուն մէջ։

Յուսիկ իր ծայրայեղ խնայողութեան համար ոչ մէկ բարեկամ ունէր Ատոռնի և ամբողջ Ներսէհեանց մէջ, և իր առաջին հակառակորդը իշխանուհին ինքն էր, վասնզի ամէն օր հետը վիճելու և գանգատելու դէպք ունէր։ Յուսիկ համբերութեան, քաղցրութեան և հաստատամտութեան զարմանալի հոգեկրթ մըն էր. բարկութեամբ խօսողին համբերութեամբ կը պատասխանէր, երբեք չէր վրդովուեր և ի վերջոյ յաւատնուութեան կը հասցնէր իրեն

հետ գործ ունենալը։ Այդ պատճառով գանգատ և բազոք անպակաս էին իրեն ղէմ։ Դժգոհ էր մանաւանդ զինուորական դասը, որ երբեմն կը նախատէր զինքը, երբեմն ալ կը սպառնար իրեն։ Միայն մէկ մարդ կար, որուն կամքը Յուսիկ անյապաղ կը կատարէր, և ի՛նչ գաւմար որ ալ խնդրէր ան, գանձապահը վայրկենաբար կուտար։ Այդ մարդը Աւտամ Շահունեան էր։ Մեր զօրավարը օր մը ըսեր էր Իչտանեանց իչխանին և իչխանուհիին. «Թող լաւ պիտանայ այդ Յուսիկը, որ ես կատակներս կրնամ համբերել, բայց օր մը՝ իր չկարծած վայրկեանին՝ կախել կուտամ զինք առանց երկար տրտրտալու իշխաններս»։ Երբ գանձապահին խնայողին այս սպառնալիքը, ան քիչ մը մտածեց, քիթին տակէն մպռնգաց, ապա դնաց ձեր զօրավարին հետ խօսելու և համաձայնեցաւ։

Երբ իրեն կ'ուսարկէին, թէ Աւտամի հրամանները արագօրէն կը կատարէ, կը պատասխանէր.

— Իչտանեանց գուստրին մէջ այդ ձևրին պէս անչահասէր մարդ մը ցուցուցէք ինձ, ու ես պատրաստ եմ Հայոց զօրավարին բոլոր գանձերը իրեն յանձնելու։

Եւ վերջը ծիծաղելով կ'ըսէր. «Սակին ի՞նչ պիտի ընէ այդ ձևրը, ինք արդէն ոսկի է. եթէ ինձ չէք հաւատար՝ երեսը նայեցէք»։ Ակնարկը Աւտամի դեղնած երեսին կը վերաբերէր։

Երբ Թէոդորոս, գանգատներէ ձանձրացած, Յուսիկին իր պաշտօնէն հանել կը մտածէր, Անգլ միշտ կը հակառակէր, վասնզի լաւ հասկցած էր, որ այդ ձևրը ամենահաւատարիմ մարդն էր և լաւագոյն մտաւակարարը։ Իր ժլատութիւնը անձնական հարստութեան համար չէր, այլ ոսկին կը սիրէր անոր զօրու-

թեան համար. գանձը բանալ, իր ատրակներուն հաչիւը քննել և միշտ նկամուռաը ծախքէն աւելի գտնել՝ հոն էր իր ամբողջ հաճոյքը, իր հպարտաւթիւնը. և այն ատեն ինքնիրեն կ'ըսէր.

«Թող տեսնեն Ալտաւնիք, թէ ի՞նչ մարդ է Ալտամտաղին Յուսիկ և ի՞նչ կ'ընէ, երբ գանձատան մը դրսէն կը կենայ»:

Օր մըն ալ նորէն այս գմայլանքի մէջ էր, երբ Ատամ Շահունի, իր գաժան կերպարանքով, սև մաւխի մը պէս ներս մտաւ. աչքերը ամպրակնէն աւելի խոր թաղուած, և երեսի դէղնաւթեան վրայ կնճիռները աւելի սաստկացած՝ աւելի խստաւթիւն տուած էին անոր: Յուսիկ, որ բնականաբար չէր գիտեր ոչ Թէնիի խօսակցաւթիւնը և ոչ վարի գանձին մէջ ժողովուած իշխաններու հեզնանքին ապտեղաւթիւնը ձեր զօրավարին վրայ, անանկով գոյն այդպէս բարկացած՝ զարնաւելցաւ, բայց առանց յայտնի ընելու այդ, ամենայն քաղցրաւթեամբ՝

— Ի՞նչ հրաման ունիք, զօրավար, ըսաւ ու տաքի եղաւ:

— Դուն ամբողջ Ալտաւնեաց գաւառի ապգհնամարն ունիս, Յուսիկ, այնպես չէ՞, գաշեց արուսաձայն ձեր զօրավարը:

— Այո՛, իշխան:

— Լա՛ւ, այս գիշեր ցուցակը չինել տուր ու վաղը առաւօտ կանուխ ինձ բեր:

— Բայց, զօրավար...

— Բայց... ի՞նչ ըսել է բայց... բայց մայց չկայ. քու այդ բոլոր արկղներդ ու գարաններդ գլուխդ կ'անցընեմ:

— Լա՛ւ, չատ բարի, չատ բարի, ըսաւ Յուսիկ հեզ ու քաղցր ձայնով և իր աւվրակոն ժպիտով:

— Ի՞նչ, պառաց ծերը կատաղութեամբ, դիս կը ծաղրես, իմ վրաս ծխծախի՞ կը համարձակիս...

— Ի՞նչ կ'ըսէք, իչխան, պատասխանեց Յուսիկ, եւս եւս քաշուելով. վանդի Շահուն իրեն կը մօտենար. որո՞ւ միտքէն կրնայ անցնիլ ձեզի պէս ազգանուէր, բարեմտութիւն զօրավարը ծաղրել. նման այդպիսի չիրը մը գտնուէր Հայաստանի մէջ, վասպուրականն ամանը գանել կարելի չէ, ժողովուրդը այդ մարդը չէր ապրեցներ: Միթէ՞ ամէն մարդ. իչխանէն սկսեալ, ձեզ չի ճանչնար... Ձեր կամքը կը կատարուի, ապահով եղէք:

Ծերը ձեռքը վար առաւ իր աւերի երախակալէն և մեկնեցաւ՝ առանց բառ մը արտասանելու: Երբ դուռը գոցուեցաւ, Յուսիկ սկսաւ մրմնջել.

«Ո՞ր գժոխքը գուրս թափեց այս կատաղի ծերը. Ե՞րբ եկաւ ան, որ մարդ չհիմացաւ: Աստուծոյ պատուհաս է իմ գլխուս. ամենուն կարելի է խօսք հասկցնել, — մէկու երեսին կը ժպտիս, միւսը կ'անեծչես, երրորդի մը՝ իրաւունք ունիս, կ'ըսես եւ դիւրաժպիտ կ'ընես. բայց այս գազան մըն է, խօսք չի հասկնար. քաղցր խօսիս՝ կը կատղի, պատն խօսիս՝ աւելի կը քաշէ, կամքը չկատարես՝ կը կախեմ կ'ըսէ. վերջապէս պատուհա՞ս է, պատուհա՞ս: Չէ՞ որ պինդար ան, մարդկային արիւնով չազախաւած մարդիկ. ի՞նչ տարբերութիւն ունին աւազակներէ. կատարեալ աւազակնե՛ր, ոչ մարդուս յարգ գիտեն, ոչ տրծմիմի: Առանց ամենէն լաւը, ամենէն խելացին իչխանն է, որ կարդալ գրել գիտէ, հաշուել ալ գիտէ, եւ այդ մարդը կրցեր է մտածել՝ գիս իմ պաշտօնէս հանել, առանց խորհրդածելու, թէ ուրիշ Յուսիկ մը գտնել կարելի չէ ամբողջ Վասպուրականի մէջ. վերջապէս գինուոր. և որովհետև քանի մը քառակ

ակի ձեռք ձգեր է՝ ո՛վ գիտէ ո՛ւսկից, մնչուչա ու-
ւոպակութեամբ, միտքը գրեր է, թէ Յուսիկի պէտք
չկայ. երբ թէ ակիի ապրիւր գաներ է... Բարեբախ-
տաբար իչխանուհին՝ թէպէտ չուա պակասաւար, բայց
ամուսինէն ուելի խելացի՝ հասկնալով, որ Աչուա-
նոյց ուանը ուանող Յուսիկի չի գուշար արդիլեր
է այդ ինչպէս ինք խոստովանեցաւ... Երբեմն կը
մտածեմ — վասնզի ինձ ալ կիրք կուգայ — ուանող
հպարտութիւնը պատճիլու համար՝ խոզուլ հնուա-
նալ: Այո՛, քաչուիմ երթամ Արտամիտ, նաիմ
ուանիս, հանգիստս նայիմ. բայց երբ մ'իտքս կուգայ,
թէ այջուի տարի խնայդութեամբ ժողովուած հա-
զարաւար ակիի քսակները ուրիչներ պիտի գան չի-
մատարար ցիր ու ցան ընեն, գոզնան, գոզցնեն, չեմ
կրնար ժամդրաւթիւնս կատարել: Այ իչխաններ, ոչ
իչխանուհին չեն հասկնար, խելքերնին չի հասնիր.
Աւետարանը ըսեր է. «Մի՛ արկանէք զմարգարիտս
ձեր առաջի խոզից». մե՛ծ խորհուրդ կայ այդ խօս-
քին մէջ, ես լաւ կը հասկնամ. պէտք չէ՝ այջուի
տարի աչխատելէս վերջ՝ խոզուիմ այս ակիիները, որ
ժամանակին կը պիտանան, չեն ժանգոտիր, գնդնել,
հրդնէ չեն վախնար: Բարեբախտաբար այս Աչուա-
նիք իրենք ես չեն պիտեր, թէ ինչ ուանին, ու ես
ալ չեմ յայտներ»...

Այս խորհրդածութեանց վրայ էր Յուսիկ, երբ
ապառաւար մը եկաւ յայտնելու, թէ իչխանուհին
գինք կ'ուզէ տեսնել: Արկղ, երկաթէ գուռ, փայտէ
գուռ՝ ամէնն ալ գոչուչտրար գոցել վերջ, ուղ-
ղուեցաւ իչխանուհին տեսնելու:

Սովորական կին չէր Աչուանոյց Տիկինը. հա-
զիւ քառասնամեայ՝ չատ ուելի պակաս կը ցուցնէր
իր գեղեցկութիւնը այնպիսի փայլ չունէր, որ աչք

չրացնէր. վախնալէ հոտակը, դէմքի համեմատութիւնը, յօնքերուն և աչքերուն հրամայող ակնարկը՝ խառնուրդ խստութեան և քաղցրութեան՝ ձգող և սիրապետող զօրութիւն մը ունէին. իր ժպիտը, որ հաճոյք կամ արհամարհանք կ'արտայայտէր, իր նազելի չարժուձևն ու քալուածքը, իր մանր ձեռքերն ու ոտքերը — բոլոր այս արտաքին յատկութիւնները, միացած իր արամաբանութեան և նուրբ ճաշակին հետ, դիմքը ամէն տեղ ընդհանուր ուշադրութեան և ակնածութեան առարկայ կ'ընէին: Ո՛ւր ինաց որ Ջչատունեաց Տիկին մըն էր, և ամէնքը գիտէին, թէ առանց իշխելու երկանը վրայ, իր մտաւոր կարողութեանց չնորհիւ՝ մեծ ազդեցութիւն ունէր անոր վրայ և կը վայելէր անոր կատարեալ վստահութիւնը: Մարգարտային վարսակալ պսակը ճակտի բնական գոյնին վրայ, փուռջ մը մազերու խազապիք իջած այտերու երկու կողմէն, ամուսնին մեռած պարեզօտին վրայէն ձգած, ոսկեթել մանգակներ ոտքերուն՝ Ջչատունեաց Տիկինը թագուհիի կը նմանէր իր բազմոցին վրայ: Վասն իր արժանիքներուն և Թէոդորոսի սիրոյն՝ գեղեցիկ ապատուհիներէ չբաժանուած էր. իր բնական առաջադէմութեամբ միշտ ամենուն սիրելի էր, իսկ իր խնամյութեան գիտեր այնպիսի ձեւ տալ, որ մարդոց զժգոհութիւնը միշտ խեղճ Յուսիկի դէմ կ'ուղղուէր, թէպէտ ան ալ ամէն խոժոռ նայուածքէ չէր վիրաւորուեր:

Իշխանուհին յոգնած՝ տարածուած էր իր ծիրանի բազմոցին վրայ, երբ Յուսիկ ներս մտաւ, ազջուհանց խոնարհարար և հարցուց, թէ ի՛նչ հրաման ունէր: Անկա պատուիրեց անոր, որ իշխանազուն հիւրերու սենեակին համար, ըստ իր սովորութեան,

խնայողութիւն չընէ. ու երբ Յուսիկ մեծ երեսով դուրս կ'ելնէր կը պատրաստուէր, իշխանուհին ըսաւ.

— Առաջ յայտնել քեզի, որ իշխանը հրամայած է տալ Աստմ զօրավարին այնքան գրամ, որքան ան կ'ուզէ. պիտի իր բնաւորութիւնը. պէտք է ջանալ գոհ ընել զինքը ամէն կերպով։

Վայրկեան մը Յուսիկի երեսը խաւարեցաւ. բայց քիչ մը մտածելէ ետք՝ գործել ժպիտը չերեսնեցուն՝ ան պատասխանեց.

— Ա՛ռ կարող է դիմագրել Աստմին. աչերը դուք էք, եթէ կ'ուզէք՝ գանձին բանալիները ալ իր առջևը կը դնեմ։

— Անշուշտ, Յուսիկ, գուն իր հետ վէճ մը ունենալիք ես, խօսելու կերպդ ու ձեւդ այդպէս կը ցուցնեն, բաւ Տիկինը ժպտելով։

— Վէ՞ճ... ես որևէ մարդու հետ վէճ չունիմ, իշխանուհի, ո՛չ ալ Աստմի հետ. բայց ճշմարիտը խօսելով՝ ինձ չատ համելի պիտի ըլլար՝ տարբեր ամբողջ կեանքս մէջ չտեսնել իր երեսն ալ կերպարանքը, անուշ ծաղուածքն և չլսել իր քաղցր ձայնը, ու եթէ կարելի է՝ հանդիպելու կեանքի մէջ ալ իրեն չհանդիպիլ, ինչ որ չատ հաւանական է։

— Կը խուսի թէ լրեն չհանդիպելու համար արքայութենէ ալ պիտի հրաժարիս։

— Ոչ, իշխանուհի, արքայութիւն երթալու ամէն ջանք պէտք է ընեն բոլոր անոնք, որ Աստմ Շահանդիպիլ չեն ուզեր, վասնզի յայտնի է, որ իր տեղը արքայութիւն չի կրնար ըլլալ։

— Ի՞նչպէս. խնդրեմ Աստմ, այդչափ դէշ համարո՞ւմ ունիս գուն իր վրայ։

— Գէշ համարո՞ւմ, ո՛չ երբեք. բայց ես այն-

պէտ կը հաւատամ, թէ արքայութիւն բառած անոր պատերազմի դաշտ չէ, ուր մարդիկ կը ջարդեն, կը կտրեն, կը հրդեհեն, այլ այնպիսի տեղ մը, ուր մարդիկ հանդարտ, սիրով, խաղաղութեամբ...

— Անշուշտ նաեւ խնայողութեամբ տարիներ համար պիտի երթան, բառ իշխանուհին ծիծաղելով, և ամէնքը սկսան խնդալ։ Բայ Յուսիկ անխռով ժպտելով՝

— Այո՛, իշխանուհի, խնայողութիւն ամէն տեղ պէտք է, իսկ արքայութեան մէջ անհրաժեշտ է, մանդի հան ոչ ուտել, ոչ խմել, ոչ հագնիլ և ոչ պատերազմիլ կայ։

— Եթէ ամէնքը քու խորհուրդներուդ հետեւէին, աշխարհ այսօր արքայութիւն կը դառնայ և վտղը անապատ։

— Ես չեմ ըսեր, թէ մարդիկ չուտեն, չզինուին, չընակին, այլ աւելորդ ծախքեր չընեն, ուրիշ չատ անգամ նեղութեան կը դատապարտուին. տես՛ էք, անա Կամսարականները, որ օր ուրիշ կ'ուշընչանան. Շիրակի մէկ մասը դեռ երէկ ծախեր են Բագրատունեաց Տիկնոջ, անշուշտ քանի մը տարիէն ճեպացածն ալ կը ծախեն, և Բագրատունիները, որ ազատի անուն ունին, Հայոց առաջիններն կ'ըլլան. և այդ՝ ոչ թէ քաջութեամբ, այլ խելքով ու խնայողութեամբ. տակ թէ ոչ, եթէ գործը քաջութեան ճետ, Աստ Շահունիք քաջ ո՞վ կայ. վտակ Սանձոյին, ձեռքը միշտ սուրին վրայ է, մարմնին վրայ ողջ տեղ չկայ, իսկ դրամ...

Այդ միջոցին Թէոդորոս, որ առանց Յուսիկէն անանուելու մտեր էր, և Կամսարական, Շիրակ, Բագրատունիներ անուններն լսելով՝ կանգ առեր, առաջ անցաւ։

— Դուն ուսկի՞ գիտես, բայց այն, որ Շիրակի մէկ մասը գներ է Բագրատունեաց Տիկինը. նա՝ որ գնա հազիւ երեք ամիս առաջ այն կոմսերն էի՝ այգիներ ըան չմտացայ. երկու գիշեր Շիրակաւան Կամսարականաց հիւր էի և որևէ նշան չտեսայ։

— Եթէ Յուսիկ միտքին ըլլար, բայց իշխանուհին ծիծաղելով, չատ նշաններ կը տեսնէիր... Եւ յանկարծ լուրջ և տխուր կերպարանք առնելով՝ յարեց. բայց Կամսարական ըսելով՝ չհանցինիք. Բիւրակի մասին ձայներ կան, թէ վարդանաբերդի պրաւման տանն չէ կրցեր ազատիլ. ոմանք կ՚ըսեն, թէ գերի տարեր են ընտանեօք, ուրիշներ ալ կ՚ըսեն, թէ ամէնքն ալ ջարդուեր են. դուն, իշխան, անկեղծութիւն ունի՞ս։

— Ի՞նչպէս չունիմ, պատասխանեց Թէոդորոս գառնուքնամբ։ Երանի՛ թէ հիւր չըլլայի գիշեր մը վարդանաբերդ և անգամ մը եւս տեսած չըլլայի այդ հանչատակային կինը։

— Ուրիմն ճի՞շդ է իր մահը, հարցուց Սեդա, դողալով և ոտքի կենալով։

— Իր և ազգկան մարմինը լիճին մէջէն հաներ են։

— Ո՜հ, խեղճ Բիւրակ, ինչու՞ մայր, դարձը Սեդա և սկսաւ հեկեկալ, ծածկելով դէմքը երկու ձեռքերուն մէջ։

— Ես գիտէի, թէ ա՛րդիւն ցաւ պիտի պատճառէր քեզ այս լուրը, և ատոր համար ալ մինչեւ հիմա լռած էի։

— Բայց այդ ճիւաղները, այդ գազանները...

— Այդ գազաններուն ձեռքը չիյնալու համար ալ իր նահատակ ազգկան հետ ինքզինք նետեր է լիճը և խեղդուեր։

— Իսկ արդեն Գրիգորը, որ մեզի հետ էր, ո՞ն ինչ եղեր է։

— Գրիգորը և քեռին մեզ հետ էին. իր տարիքին վրա քաջութեամբ կը պատերազմէր. երբ մենք Գազիր էինք, յարգարկի, որ երթան Վարդանաբերդ, արքեպս Բիւրեզ մոռացանջութենէ ազատիգային, և թէպէտ հարցնել տուի՝ լաւ չկրցայ առնել։

Անգա կուլար կամաց ձայնով, Թէոդորոս խոժոռ՝ վեր վար կը քալէր, Յուսիկ կը խորհրդածէր, իսկ ազատարիները և ազատուհիները՝ իրենց սէրնբան օրինակին հետևելով՝ աւելի կերպարանք առեր էին։

Քանի մը վայրկեանէն Անգա, աչքերը սրբելով, գարձաւ իշխանին։

— Կրնէ արժանավայել թագուհի մը ըլլար այդ առաքինի և հրեշտականման կինոջ։

— Թագուհի հանդէսը կատարողը Հայոց օրինաւոր կաթողիկոսն է, Քրիստոփոր ինքը, բաւ Թէոդորոս. ես իրմէ խնդրեցի, որ վայելուչ չիրիմ մը կանգնէ այդ նահատակներուն վրայ, և ան խոստացաւ. պէտք եղած գրամն ալ տուի։

Թէոդորոս, ինչպէս միշտ, յաջորդ օրն իսկ իր ծանր գրագուններուն նուիրուած էր։ Թէպէտ Անգա չէր կրնար մոռնալ իր բարեկամուհին, բայց գաւառին և մեծ տան հոգերը չաւտով գրաւեցին զինքը։ Միայն խեղճ Թենին էր, որ ամիսներով տրխուր, գրեթէ հիւանդ՝ միշտ աւելի կը նիհարնար ի մեծ մոռացանջութիւն իր ծնողաց։

Առաւ, առանց մարդու մը հետ խօսելու, քանի մը օրը անգամ մը կուգար իր գինուորական սչխատանքներէն, մխիթարական խօսքեր կ'ըսէր ազջկան,

անիծելով բոլոր Մամիկոնեաններըը — և՛ անոնք, որ անդամ կ՚ըլլային, և՛ անոնք, որ կազմվիս գաւառը կը գրաւէին. վաճռի Մուշեղ և Համազասպ, Գրիգորի հօրեղբօրորդիները, իրրեւ ժառանգորդք՝ առանց երկար խոյզ և խնդիր ընելու և քիչ մըն ալ գոհատիեամբ Գրիգորի մահուան լուրը առածելով՝ փութացած էին գրաւել կազմվիսը։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Այդպէս երկու տարի, և ուրիշ ժամանակ, այս դէպքերուն վրայէն։ Յանակոխ եղած Հայաստանի այդ հարուստ գաւառաց ժողովուրդը սկսաւ քիչ մը հոգի առնել. չինականը գարձեալ դնաւի խորը իր տունը չինելու, զոր ամանք առջ անուանկին, առանց մտածելու, թէ անտէր, աւազակաց և անիշխանութեան մատնուած Հայաստանի մէջ, ուր հէնց, տա-պատակ և գազթականք ամէն կողմէ անպատասխար երկիր մը կը դիմէին Քանանիտանի օրհէն ի վեր, ուրիշ անտակ տուն չինելը անօգուտ էր։

Թէոդորոս կ'աչխատէր, կը դիմէր ամէն կողմ, ժողովուրդը կը քաջալերէր և կը պաչտպանէր, մեծամանծները միութեան և դաչնակցութեան կը յորդորէր՝ առանց յաջողելու իր գազափարը ընդունել տալ։ Բացայայտ դիմադրութիւն ոչ ոք կը ցուցնէր, բայց ծածուկ հակառակութիւն կար, որուն պատճառը անտարբերութիւնը չէր։ Նախարարներէն չատերը օտարէն աւելի Թէոդորոսէ կը վախնային. այդ մարդուն ներգործականութիւնը, պատերազմի մէջ քաջութիւնը, խորհրդոց մէջ առաջնութիւնը, օտարներու մօտ ունեցած համբաւը, անխրատութեանց դէմ իր խաղութիւնը— ահա պատճառները, որ իր առաջարկները չէին ընդուներ։ Հետաւորները՝ Վիրք, Աղուան և Սիւնիք կը միսիթարէին. մերձաւորները՝ Անձեւացիք, Արծրունիք, Մամիկոնեանք, Մա-

կայիք գէշ աչքով կը նայէին։ Թէպտրոս չատ լաւ կ'ըմբռնէր խնդիրը, սակայն ամէն չանք զուր կը գնէր վարագայրոց Ասպետը բերել տալու համար աթոռին։ Շարունակ կը թղթակիցէր Բիւզանդիոնի իր բարեկամներուն հետ, բայց նպաստ թէ զօրքը կարգի կը գնէր՝ կամ խռովութիւն մը պալատին մէջ, կամ զօրաւոր պաշտօնէի մը փոփոխութիւն իր չանքերը ի դերեւ կը հանէին։ Ես իրօք, նիկ Վարագայրոց վերապահեալ Հայուհուան, մէկ կողմէն չատերու մէջ զօրութեան դիտակցութիւն կը կազմուէր, իսկ միւս կողմէն՝ Թէպտրոսէ երկիւղ կրզնէրը, սակայն վճռակից մը սանձելով, միտքերնուն գաչինքէն հետու չէին կենար։

Այդ միջոցին Վրիգոր և Սաբէն Դամասկոսի մասերը իրենց գերութեան չղթաներէն կը կրէին, նախատինքներու, գժնդակ ծառայութիւններու կ'ենթարկուէին և իրենց աչքերուն առջև կը տեսնէին քաղաքացիները սրտցաւներուն, որոնք չդիմանալով սարկութեան տառապանքներուն՝ ապստամբութեան կը գանէին, մասնաւորով սերիւ ահաւոր գերութեան մը, այն է՝ կ'ուրանային կրօնք ու հայրենիք և խզելով իրենց բոլոր հին կապերը, սովաւանութեամբ կը միանային արաբներու հետ։

Ինչ կը վերաբերի Զաւէնին, ան ծանր ճամբորդութիւն մը կատարած էր Կարինէն մինչև Տրապիզոն, կանգ առած բոլոր քաղաքներու մէջ և ամէն անգ իր Արփենին փնտռած։ Ի վերջոյ յաւատաւոր՝ անցած էր Կոստանդնուպոլիս։ Հոն ան կ'ապրէր մշակութիւն, ծառայութիւն ընելով, չինութիւններու վրայ աշխատելով, խելքն ու միտքը միշտ իր կորսուածին։ Անգամ մարդը չատ անգամ քեռն ուներ՝ փոքրիկ աղայ մը նկատելուն պէս՝ մօտ կը

վազէր տեսնելու, թէ Արփենին չէ՞ արդեօք։ Ուշադրութեամբ կը դիտէր ամէն հանդիպած տղուն, մինչեւ իսկ ոչ պիտուտրկան, խորհելով թէ կրնար Թուման ըլլալ, վասնզի կարին տասը տեսակ կասկիծները գինք համազած էին, որ Թուման գողցած էր աղջիկը։ Հայկական յարատեւութեամբ միաքը դրած էր, թէ օր մը չէ օր մը պիտի գտնէր իր կորսուած երախան. եւ վիճակագրքը դիւրացնելու համար ան յաճախ կը փոխէր իր աշխատութեան տեղերը այդ ընդարձակատարած քաղաքին մէջ։

Այսպէս Կաղզուանի գիւղացի գիւղորը Բիւզանդիոնի փողոցները կը պտտէր, մշակի հագուստներու տակ ծածկած ապնիւ սիրտ մը եւ անխոնջ զոհողութեան մը համար իր մէջ պատրաստ յարատեւած ընդդէմ մեծ իշխանի մը, որ ինչպէս կը թուէր Զաւէնին իրեն կը վախնէր, վասնզի ոչ մէկ տեղ կարելի էր զայն գտնել։ Զորս երկայն տարիներ անցան, ու Զաւէն ոչ Թուման, ոչ Արփենին տեսաւ. տխրութիւնը գինքը պատեց, ու ան լքաւ, ակարացաւ։

«Ո՜հ, Աստուած իմ, կ'ըսէր ինքնիրեն, կարելի՞ է միթէ, որ Քու աւետարանդ գիս խաբէ. Քու սեղանիդ առջեւէն ինձ ձայն եկաւ, թէ այս իմ որդին, որ կորսուած էր, գտնուեցաւ. և աւերը մայր մը իր գերեզմանին խորէն կրկնեց Քու խօսքը. «Ննջեցեալ և առեալ ձեզ»։ Անո՛ւ կը լրանայ չորս տարին, որ պանդխտիս թափառականն կը պտտիմ, որը մը, հինչտակ մը կը փնտռեմ և չեմ գտներ. ո՜հ, Աստուած իմ, չլինի՞ Քու արդարութիւդ և ողորմիդ ինձ, ոդորմիդ որբացեալ հնչտակին»։

Այսպէս կ'ազօթէր առանուօտ մը խեղճ Զաւէնը և այդ երկաթեայ մարդը, իր ողորմելի բնակա-

բանին մէջ, խշտեակի վրայ ինկած՝ արցունք կը թափէր։ Յետոյ, աչքերը արբեալ, նաւ վազող և յուզուած բազմութիւն մը անոնք։ Բոլոր դէմքերու վրայ երկիւղ և յոյս կը կարդացուէին, ամէնքը իրարու լուր կուտային, թէ կայսրը մեռած է, և կը դիմէին դէպի Սուրբ Սոֆիա տաճարը եւ արքունիքի կողմը։ Հերակլէս կայսրը մօտէն տեսած և անոր յաղթական դրօշակին տակ պատերազմած մարդ էր Ջաւէն. իր մտքին մէջ դիւցազնին յիշատակը միայն կննդանի էր, ան ձեր պիտուրը չէր կրնար զգալ անոր վերջին տարիներուն մեղկութիւնը, որ գրեթէ վատութեան հասեստար էր։ Զարմանքով կը նայէր ժողովուրդին, որ այնքան անտարբեր էր կայսեր մահուան հանդէպ և այնքան եռանդ կը ցուցնէր անոր յաջորդին նկատմամբ։ Ամէնք կողմնակից էին Հերակլէսի մեծ որդւոյն՝ Կոստանդինի, ամէնք ալ անոր հակառակորդ կայսրահարսին և փոքր որդւոյն՝ Հերակլեակի. Ջաւէն հետեւեցաւ խառնիճաղանճ բազմութեան, որ ալեկոծ ընթացքին մէջէն որոտաձայն բացագանչութիւններ կը լսուէին. «Կեցցէ՛ Կոստանդին» կամ «կեցցէ՛ Հերակլեակ»։ Ջաւէն, աչքը չորքը պատցնելով և տեսնելով փրփրած վիճակը այդ խուժանին, որ տակաւ կը սաստկանար պինդ կառոյի խուժութեամբ, ձեռքը գօտիին կը տանէր, ան իր երկասրին կը գտնէր։ Ժողովուրդին հետ ինքն ալ մտաւ Մայր Եկեղեցին, ան գիշերուընէ բերուած էր կայսեր սակաւէն դագաղը և մէջտեղ դրուած բարձր արծաթեայ պատուանդանի վրայ։ Վերջին անգամ մը տեսնելու համար դէմքը այդ քաջին, որուն դրօշակին տակ ինք պատերազմած էր Նինուէի դաշտերուն մէջ, Ջաւէն այժ տր-

ետև իր կրթոյի բազուկներուն և ձեռքերով մոզուվեբդը՝ նստած մինչև թիկնապահներու խումբը, որ թոլոթած էր գազգը. հոն, ակնոցակալ պատկը գըլխուն և ծիրանիներու մէջ, պատկած էր կապիկի դիակը այն քաջին, զոր Զաւէն պատերազմի պաշտին վրայ սպանած էր. զղուանք զգաց և ի՛սկ ըզէր ևս քաշուիլ, երբ պատահականներու փոտուար բազմութիւնը սկսաւ չարուիլ դազգին չուրջը. կայսրուհին Մարաիմէ, իր հարազատ որդին Հերակլեան և թագաժառանգը կոստանդին ևկան իրենց համար պատրաստուած գահոյից վրայ բարձրացան։ Անմիջապէս եկեղեցական երգեր լսուեցան, և պատարիտքը, կրծնական չքեղ խումբով հոգևնպատան կարգը սկսաւ։ Զաւէն՝ լուրջ մարդ՝ այս սպասնդէսի պերճանքին վրայ այլ մը պատճառել վերջ, սկսաւ դիտել պատահականները. կը տեսնէր Մարտինէն, որ իր խորթ որդւոյն վրայ խանդաղատանքներու նման սիմուլեներ կը նետէր. կը տեսնէր Կոստանդինը՝ ժամանակէն առաջ ծերացած, այլքերուն լոյսը մարած, մարմնոյն կրթովը կորսուած. իսկ Հերակլեան, թևին երիտասարդ մը, հօրը դիակին փոխարէն՝ կանանց խումբին ուղղած էր իր այլքերը՝ բոլոր պատահականներն ալ իրենց նայուածքով եւ կերպարանքով յայտնի կ՛ընէին, թէ արբուսն անզերպաբթիւններէ աւելի կարեւոր մտածումներով զբաղած էին իրենք։

Այս դիտողութեանց ժամանակ յանկարծ Զաւէնի այլքին նախկին կերպարանքը թուաց, որ կանգնած էր թագաժառանգին մօտ։ Կարծես նոր կեանք, նոր յոյս, նոր զօրութիւն առաւ Զաւէն. այլքերը առաջուն հրաշալի գմբէթին գարձնելով եւ միտքով անկէ վեր թռչելով՝ չընդեց. «Փառք քեզ

Աստուած, փո՛ւք քեզ». ու իրեն կը խուէր, թէ Աբիմելեխի խնէարան մէջ, իր նժոյգին վրայ դէպի Հայաստան կը սլանար։ Միրան ուրախութեամբ կը տրափէր, և աչքերը Թուխտայի վրայ անկած՝ կը ջանար չփախցնել անար ոչ մէկ նայուածքը, ոչ մէկ չարժուածք։

Բայց առաջին յուզումն անցնելէն ետք՝ մտածեց, թէ երբ հանդիսաւ վերջանար, և Թուխտա այդ արքունական ամբոխին հետ անհետ ըլլար, ինք ի՛նչպէս պիտի դանէր զայն։ Աբիմելեխ պէտք էր տեղեկացնել այդ մարդուն մասին, և այդ քանին համար Ջաւէն՝ակատաւ աչք պատգնել չուրջը. տեսաւ քիչ մը հեռուն խեխեւսոլիկ մարդ մը, որ չարաշուք պատահականներուն կը նայէր և քովինները հետ կը խօսէր. ամէն ջանք ընելով, հրելով, հմշակելով՝ Ջաւէն այդ մարդուն մօտեցաւ։ Նախ անար խօսքերուն մեծ ուշադրութիւն ընդ ձեւացաւ, ապա ակատաւ քանի մը անձնոց մասին տեղեկութիւններ հարցնել, մինչև որ կարգը Թուխտայի հասաւ։ Շատակրատաւ, սկսելով Թուխտայի տոհմաբանութենէն, պատմեց, թէ ան թրակիացի էր, թէ Պրակապիոսի հետ կարակար վերադառնալով Հայաստանի սահմանագլխին՝ Թագուհուհանդին հետ գտնուէր Աստիք և նոյնպէս կարակար վերադարձեր. թէ դեռ քանի մը չաբաթ առաջ միայն նկեր էր Կոստանդնուպոլիս և սիրելի եղեր արքայորդւոյն իր ծառայական ընտանութեամբ. և թէ այդպիսի անպիտանութեան չափը անկարելի էր որ երկար տեւէր, վասնզի կայսրուհին մեծանձնաձար կին էր և իր հնարակիւսակը պիտի թագաւորնցնէր։ Ջաւէն, որ համբերութեամբ մտիկ ըրած էր ամէն բան, իմացաւ նաև իրեն համար ամենէն հետաքրքրականը, այն՝

թէ Թուման կը բնակէր Պրոպոնտիսի վրայ, ծովեզերեայ պալատ մը, իր քրոջ հետ, որ Փիլակրիոս անուն իշխանին կինն էր, և թէ իր այդ քրոջը չը-նորհէ, որ Կոստանդինի սիրուհին էր, Թուման յա-ջողած էր գօրավար գտնուլ։

Այդ անգիտութիւնը ստանալով՝ ձերը ուրախու-թենէն տղու պէս պիտի ցատքէր, եթէ չամչնար և եթէ այդ անդամած վիճակին մէջ չտժկուսանար։ Ու երբ հանդիսը վերջացաւ, ան չկանգ չառաւ գոնէ երկրորդին և ամրողջ հոգիս ոգուած՝ փութաց իր բնակարանը, ուսուց իր թե-թեւ կառաւիքը և դնաց անհնակ մը վարձեց այն ծո-վեզրին մօտ, ուր էր Փիլակրիոսի պալատը։

Թէպէտ հոն կը սեպնէր ուր թաղը պալատականներ, բայց ապահով էր, թէ պիտի գտնէր Աբրենին, ուսոի նաւուն ծովեզրը՝ առաւօտուց մինչև վրայ գեղեցիկ ծովուն հանդարտ ծփանքը կը դի-տէր։ Այդ թաղը, ուր հասարակ ժողովուրդի բնա-կարան քիչ կար, շատ հանդարտ էր։ Ճամբա-նները մարդ չէր երեւեր, վասնզի այն օրը հոգ դրե-թէ ոչ ոք մնացած էր, ամէնքն ալ փութացած էին կնկրտելու։ Այդ մեծ պալատներու քանի մը մարդու հագուստ ծառաները իրարու հետ կը խօսէին, կը վիճէին. անոնք ալ իրենց տէրերուն պէս Կոստան-դնի կամ Հերակլեակի կողմակից էին։ չէ՞ որ Բիւ-զանդիոնի մէջ ամէն ատեիճանի մարդ միայն ատ-տուածպաշտ չէր, այլեւ քաղաքագէտ։

Ջուէյն ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր երկու ապահաւորներ, որոնք երկու մեծ դրան մէջ կեցած՝ կը վիճէին բաւական բարձր ձայնով։

— Ո՞ւր է, կ'ըսէր մէկը, քու Կոստանդնի տուա-ւելութիւնը կնոջ մը սիրապատութենէն, որ դու

ջատակար կը համարեա։ Կարծես Հերակլի օրով եւ այդ քաղ Կոստանդնի ոչքին առջեւ չէր, որ կոր-
աընցուցինք Երուսաղէմը եւ Աստիոքը. եւ այսօր Եգիպտոսի կրոնաւորը կատարեալ է, վասնզի Ալեք-
սանդրիա նոյնպէս արտասոյ ձեռքն է անցեր. այդ քաղ Կոստանդինը, իրրեւ զօրավար կայսրութեան
բանակներուն, ոչինչ չկարենալով ընել, խոզեր
փախեր է հոս, եւ գաղթ անոր կռատակիցներդ եզու-
ծը կը ծածկէք մոզավոյրդէն. բայց այդպէս դիմ
մը կարելի՞ է ծածկել. վազը ի՞նչպէս պիտի կերպը-
րէք այս ծովածաւալ քաղաքի բնակչութիւնը, որ
իր հոգը Եգիպտոսէն կը առներ։

— Եթէ Կոստանդին, որ պատերազմներու մէջ
այնքան քաջութիւն ցոյց տուած էր, չկրցաւ դէմ
դնել այդ կռապի արթնութեան, յաղթուեցաւ եւ
սխալեցաւ ան քաչութիւ, ասիոր կնոջ մը այդ ձեր
ազգանուն Մարիամի ձեռքին տակ ի՞նչ կը յուսաք
որ ըլլայ այս ինքնակալութիւնը, վասնզի Հերակ-
լեակը մարդ չէ, թեոդեսիոսի երիտասարդ մըն է,
խնդմ գործիք իր մօրը ձեռքին։

— Տէ՛ր, յիմար, կանանց վրայ մի համարձակիր
լեզուդ սրհամարհանքով երկնցնելու։ Եթէ կին մը
աչքերը վրադ չխոնարհեցնէր, ի՞նչ էիր դուն եւ
ո՞ր պիտի գտնուէիր հիմա. ինչ չուտ մոռցար քա-
ղէկուան յարգանքներդ, ախոռապետի ծոռդ, և
չես ուզեր յիշել, թէ հիմա իսկ Տիկնոջդ մէկ հրա-
մանը, ամենափոքր ակնարկը քեզ կը սարսափեցնէ,
և դուն գազանով կը ծառայես իր մեծամոլական հա-
ճոյքներուն։ Ի՞նչպէս կը մոռնաս, որ Փիլոկրիա և
Թեոմա, այդ Տիկնոջդ ամուսինն ու եղբայրը, մի-
այն անոր գեղեցկութեան չնորհիւ եղած են այն ինչ
որ են։

Լանով Թաւմայի անունը՝ Ջաւէն ոչքերը թա-
գաւ. իր Արփենին, անչուշտ, այն առուը կը գան-
ւէր, որ ինք կը տեսնէր. ուստի ամրոցքովին ա-
չագրաւիլն գտրճաւ՝ բառ մը իսկ չփախցնելու հա-
մար: Բայց իրաւակցութիւնը չանկարծ գագրեցաւ,
վտանգի սրտրչաւ ձիու մը սմբակներու ձայնը լըս-
ւեցաւ, և սրբազնական սպասաւոր մը ձիէն իջաւ՝
«աւետի՛ս, կեցցէ՛ Կոստանդին կայսրը» ազազակելով:

Ջաւէն, որ մտանգիր էր գրան, կը տեսնէր գա-
ւիթին ներսը սպասաւորներ և սպասաւհիներ, որոնք
յոժարից «աւետի՛ս, աւետի՛ս» գոչելով՝ սանդաւնան-
քէն վար վար կը վազէին: Սպասաւհիները կը բաց-
ւէին աւետարերը տեսնելու. և ահա երեւցաւ երի-
տասարդ կին մը՝ Ափրադիտէի գեղեցկութեամբ. իր
դէմքին ուրախութիւնը կը նշուլէր, ու ան ձեռքին
լեցուն քսակը աւետարերին երկնցուց:

Նոյն միջոցին քովի պալատին մէջ, ուր Մար-
ոիտէ կայսրուհին կազմակիցները կը ընտկէին,
գաւանները կը գոցուէին, և վարագոյրները կը ծած-
կուէին: Ջաւէն գոն չէր իր տեսածէն. վերադարձաւ
ծավեզը, նոտաւ նաւամատոյցին վրայ և կը մտա-
ծէր, թէ իր սիրուն Արփենին արդեօք հոն՝ առաջին
պատուին մէ՞ջ էր, և թէ այնչափ գեղեցիկ և այն-
չափ անբասիրական այդ կնոջ ճանկերուն մէջ ինչ
չար օրինակներու ենթարկուած էր:

Այս մտատանջութիւններով երկար ժամանակ
ծովի ալիքներուն կը նայէր, երբ յանկարծ թիակ-
նեքու ձայն լսեց և տեսաւ ճերմակ, ոսկենիշ մեծ
նաւակ մը, որ ափունքը կը քերէր. ոսկեզօծ թիա-
ւատուած արծիւ մը կը փայլէր անոր ծայրին: Եօթը
պոյտ կուրծքի երիտասարդներ կը թիավարէին. նա-
ւակին խորը կ'երեւէր գեղեցիկ կին մը, քնէվներու

և ծիրանիներու մէջ վտիտ ու սակեմիլ բանաստեղծի վրայ ըսկզմանած։ Շուրջը տասը տասներկու տարեկան վճիռ չքեղազարդ ազջիկներ չորսուած էին, իսկ կռնակը՝ բարձրաստիճանական վրայ՝ մաքուր հագուստ ապատուար մը սիրամարգի փետուրներէ հովանոց մը բռնած էր Տիկնոջ գլխուն վերեւ, որու ծարիր աչքերը ուրախութեան մէջ կը լողային։ Այս նոր կղէոպատրան քիչ առաջ պատուհանին մէջ երեւցած Տիկինն էր, որ արքունիք կ'երթար. ուստի Զաւէն իր սուր աչքերը անկից և քիչ մնաց, որ նուաճուին մէջ նետուէր. հո՞ն էր Արփենին, Զաւէն ճանչցաւ անոր անդամներ աչքերը. «ո՜հ» ըսաւ, բայց ինքզինք սանձեց. ի՞նչ չափ մեծցեր էր չորս տարուան մէջ։ Ուզեց տաքի ելնել, բայց տաքերը կապտեցան. նուաճը սլացաւ անցաւ՝ թողլով ծովի երեսին ճերմակ գիծ մը, որ քանի մը վայրկեանէն անհետացաւ։ Մերը ծուխի նկատ և ազօխեց.

«Փո՜ւք Քեզ, Աստուած իմ, փո՜ւք Քեզ, Դուն՝ որ այսօր այսչափին ինձ չնորհեցիր, անչուչտ իմ հրեշտակիս ազատութիւնը նա կը չնորհես. Դուն չես նեղիր, որ Մամիկոնեանց անարատ ծոփիկը այդ ազանդի ձեռաց մէջ խամրի, և խեղճ Զաւէնի կը չնորհես տանիլ Արփենին իր սուրբ մօր գերեզմանին քով չքեղցնելու և ազօթ ձեռքը յանձնելու»։

Ապա ապնուասիրտ վիճուսրը նայուածքը և մաքին մէջ հազար տեսակ հնարքներ կը տեղեծէր՝ յափշտակելու համար իր Արփենին։ Ու երբ մտածին ակառ իջնել, և ինք քաշուելու իր խեղճուկ քնակարանը, այն մտծ գոնաբիւնն ունէր, որ Արփենին իրմէ հեռու չէր։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Ո՛վ անդունդք անսահման.
Հզքնքուշ մանկութիւն քան մատնել պղծութեան՝
Զէ՞ր լաւ եւս ի վերայ անպաշտպան այդ մանչին
Գերանդեաւ կտրատել գեղանի գայդ մարմին,
Զիւնափայլ վիզն առնուլ ոլորել ոսկորներ։
Զէ՞ր լաւ եւս երկաթեայ ձեռնոցով կիր աւեր
Լուսատիպ երեսաց զերթ դիմակ գետեղել,
Քան հայելի չինչ վտակ արտաքուստ ցուցանել,
Արտասփիւռ զծաղկունս, սըրարշաւ գաստեղունս,
Ի ծոցին ամբարեալ դըժոխոց ժահ ըզթոյնս։

Ալ. ՏԸ ՄԻՒՍԷ

Երբ յաջորդ առաւօտուն Զաւէն նորէ իր ազքատիկ բնակարանէն և աչքը դարձուց պալատին, ուրէր իր Արփենին, ապչեցաւ ինաց. թէպէտ դեռ չատ կանուխ էր, բայց փառաւոր պատգարակներ, կառքեր և ձիեր լեցուցեր էին նաւամատոյցի հրապարակը՝ մինչեւ պալատին դռները, որոնց երկու փեղկերը բաց էին։

Եթէ ինք առջի օր լսած չըլլար երկու ապառաժներուն խօսակցութիւնը, ձեր դիւռւորը պիտի կարծէր, թէ այդ պալատը արքունիքն էր. բայց իրեն որդէն յայտնի էր, որ իր տեսած կինը կոստանդնի սիրուհին ըլլալով՝ ամէնքը, մեծ և պզտիկ, կուգային անոր պաշտպանութիւնը մուրալու։

Ամենէն անախորժ անակնկալը Զաւէնի համար այն էր, որ դիմուարներու խումբ մը նոր պոռնտաճաբթիւն կ'ընէր։ Բայց ինչ որ ալ ըլլար, ան պէտք է հասնէր իր նպատակին. ուստի մտաւ իր անձնական, հագաւ մաքուր զգեստները և խառնուեցաւ կառապաններու, ձիապաններու, պատգարակ կրողներու խումբին՝ մարդ ընելու համար անոնց խօսակցութիւնը։ Նոյն միջոցին ձեր զօրավար մը, բազմաթիւ սպասաւորներու խումբով, կը հանէր և կը մտնէր նեբատերը ձիասպասը ձին դուրս հանելց, և Զաւէն լսեց, որ ծառաները տէրերէն կը խօսէին, կենդանաբիւն ատաւ։ Զարս տարուան ժամանակի մէջ երբեմն հայոց հանդիպած էր, բայց չատ քիչ անգամ անոնց հայերէն խօսիլը լսած, ուստի զաղտնի զուարթութեամբ ուշադրութիւն կ'ընէր։

Առանք սպասաւորներն էին Թէոդոս Երիզացի հոյ զօրավարին, որ Հերակլի հաւատարմարար ծառայեր էր և որ օրինաւոր ժառանգին իրաւունքը չէր փոխաքեր առնակոխ ընել, ուստի Մերակոյտի ժողովին մէջ ամէն ջանք թափած էր Կոստանդինը աթոռ բարձրացնելու համար։ Հիմա ևկած էր այցելութիւն տալու Փիլակրիոսի, որ մեծ հազարապետ անուանուած էր արքունեաց և տէրութեան առաջին պաշտօնեայ։

Զաւէն այն առեն վիճակը յայտնի և պայծառ տեսաւ. թշնամին, որ իր Արմենին յափշտակեր էր, չատ զօրաւոր էր, և անոր հետ պատերազմիլ իր կարողութենէն վեր. բայց թողուլ երթալ, երբ Առաւած իրեն չնորհ ըրեր էր տեսնելու իր սիրելի երախան, այդ նոյնպէս անկարելի էր։ Ու Զաւէն կ'ըսէր ինքնիրեն.

«Պէտք է համբերել և սպասել. այդպիսի անըզ-

գամնեցաւն յաջողութիւնը անչուշտ երկար չի տեւեր-ու յետոյ, պէտք է նաև անգամ մը ազջիկը տեսնել, հետը խօսիլ· գուցէ յանկարծ չուզէ երթալ, և ևս այն ատեն ի՞նչ ընեմ: Եթէ այդպէս ըլլայ, այդ պարագային պէտք է խնդճ ազջիկը իր կամքին իսկ հակառակ՝ ստանամ այդ ապականութեան պատասխանս: Եթէ մեր Տիկինը, անոր մայրը, ազջ ըլլար և ինձ ըսէր· «Զաւէն, դնա՛ զաւակս գտիր և ինձ բեր», ի՞նչ պիտի ընէի, ապու պէս պիտի խորհրդածէի՞· ո՛չ, այլ՝ եթէ պէտք ըլլար՝ սուր ի ձեռին գինք պիտի կորզէի... Այդ սուրը Տիկնոջ մահուան և իր այս զաւկին ազջատեան Աստուած զիս վկայ և դատաւիք ըրաւ, որպէսզի իր առաքելութեան ժառանգ և յաջորդ ըլլայ Արփենին: Եթէ խօսիմ հետը և տեսնեմ, որ կ՚ուզէ գալ՝ լաւ, ապա թէ ոչ՝ նոյն իսկ բռնութեամբ պիտի հանեմ գինք այդ խորխորատէն»:

Այս խորհրդածութիւններով, սկսաւ ամէն օր այն տեղերը չրջիլ, թեթև ծառայութիւններ ընել, փիլակրիոսի սպասաւորներուն ձրի օգնել, այնպէս որ ամիս մը չեղած՝ Զաւէն անուանը ծանօթ դարձաւ պալատի ծառաներուն. եթէ պէտք ըլլար բնա մը, ծանր բան մը վերցնելու համար դռնբսէն մէկը բերել, Զաւէնը կ՚ուզէին, և ան ուրախութեամբ կը կատարէր ամէն գործ. եթէ բան մը չտային՝ ձայն չէր հաներ, եթէ քիչ տային՝ առանց վրան նայելու գրպանը կը դնէր· ոչ գանգատ կ՚ընէր և ոչ գժգոհութիւն կը ցուցնէր: Ուստի ամէնքն ալ գոհ էին իրմէ, չէ՞ որ իրենց առաջին հոգը չորթուելն էր: Իր այս անշահասիրութիւնը գիտելով՝ անտեսք, որ իր պաշտօնին թելադրանքով պալատին առաջին գազը կրնար նկատել, հրաւիրեց Զաւէնը թողուլ իր

բնակարանը և ձավիզքին մօտ, պարտէզին ծայրը, պիչերային պահպանութիւնն համար չինուած փոքրիկ խրճիթը բնակիլ։ Այս գերդաստն առանձարկ մըն էր կարավի ծերին համար, որ չուտ մը իր թիթեռ կարասիքը բերաւ և այդ խրճիթին մէջ վառեզուեցաւ։

Հիմա ան կրնար առնել իր Արփենին և առիթ ալ ունենալ հետը առանձին խօսելու։ Եւ այդ առիթը չուշացաւ։ Նոյեմբեր ամսու գեղեցիկ առաւօտ մը կանուխ տեսաւ, որ պարտէզին դուռը բացուեցաւ, Մամիկոնեան Օրիորդը նրա դուրս և առանց պարտէզին ուշադրութիւն ընելու՝ դիմաց գէպի ձավիզքը։ Չուէն իր փոքրիկ լուսամատէն կը դիտէր ոչ միայն անոր կերպարանքը, այլև ամենափոքրը չարժումը։ Արփենիի աչքերը անվրիպ պահած էին իրենց արտաքոյ կարգի սեւութիւնը եւ գեղեցկութիւնը, ու երկայն թարթիչները քոյր մը ձգած էին անոնց վրայ, անպատմելի քաղցրութիւն տալով իր նայուածքին։ Արեւը տակաւ հասուցայծներ կ'արձակէր երիտասարդուհոյ կոմսին եւ բոպաքան ձավիզքին վրայ. ձավը հանդարտ լիճ մըն էր, և Արփենի նստած՝ այդ գեղեցիկ տեսարանին կը նայէր։ Չուէն տեսաւ, որ աղջկան աչքերը լեցուեցան. իր այդ առանձնութեան մէջ ան՝ մեծ մարգարէ մը պէս խորհրդածելով՝ արցունք կը թափէր։ Այդ արցունքը ծերին սիրտը ոչ իէ ախտութեամբ, այլ ուրախութեամբ լեցուց. ան գիտէ, սիրտը թունդ, և մօտեցաւ ձավիզքին։

Արփենի աչքերը սրբեց և դարձուց գէպի ծերը, որ քաղցրութեամբ հարցուց հետեւեալն.

— Ձիս կը ճանչնա՞ս, Արփենի։

Երկայն լռութիւն մը յաջորդեց այս հարցումին.

աղջիկը անչարժ՝ ծերին երեսը կը նայէր. կարծես այդ ապշանքին մէջ յիշողութիւն մը կ'արթննար ոչ միայն դիմացինի դէմքին, այլ և լեզուին մասին, զոր ինք չորս երկայն տարիներ ոչ խօսած էր և ոչ լսած։ Եւ անոնք տխուր ժպիտ մը նկատ աղջկան երեսին, և ծանր, հատիկ հատիկ՝

— Զաւէն հայրիկ, դո՞ւն ես, բատռ Արիւնեի քաղցրիկ ձայնը։

Այս չորս բառերուն մէջ, զանոնք բսելու եղանակին և այդ անչարժութեան մէջ այնպիսի անբացատրելի բան մը կար, որ ծերին սիրտը արտրեց, և աչքերը արտասուքով լեցուեցան. այդ ամէնը կ'ըսէր իրեն, որ աղջիկը կը հասկնար, թէ ինք որբ էր, պանդուխտ էր, թշնամանաց ձեռքը գերի էր, անպաշտպան էր և վերստութեան յոյս չունէր. և այս՝ դեռ առանըմկկերոջ տարիքին մէջ։ Պահ մը նաք ծերը կրցաւ խօսիլ.

— Սիրաւն Արփենի, ինչպէս մնացեր ես, ո՞րքան դեղեցիկ ես։

Դարձեալ պատասխան չկար, նոյն նայուածքն էր, ու կարծես աղջիկը բան մը կը մտածէր. լեզուն էր իր մտածածը. բառերը խառնակ կուգային իր յիշողութեան մէջ. վերջապէս բատռ. «Զաւէն հայրիկ» և մնացածը յուշարկեն.

— Ո՛րչափ ժամանակ է, որ ես այստեղ եմ, և դուն ո՞ւր ես. ես մէկը չունիմ. ամէնքը հայր, մայր, եղբայր, քոյր ունին, ես՝ ոչ ոք. բայց կը յիշեմ, որ ունէի. մայրիկս միաքս է, իր անկողնին քով կը պառկէի. ան վրս կը սիրէր, կը համբուրէր. մենք պզտիկ ծով մը ունէինք. ես այս ամէնը կը յիշեմ, երբ առանձին եմ։ Մենք բարբառոս ենք, պէտք չէ այդ յիշողութիւնները ունենանք. այդպէս կ'ըսեն

ինձ ամէնքը. բայց իմ միտքս ալ միշտ այդ բաները կուգան, ու ես կը սիրեմ այն ազատութեան ժամանակները, այն լեռները, այն ծովիկները. հոն ոչ ոք ինձ չէր բարկանար, ամէնքը քաղցր էին ինձ հետ, ամէնքը պիս կը սիրէին։

— Իսկ հոս քեզ չե՞ն սիրեր, Աբփենի։

— Չէ՛, ես հոս այնքա՜ս Աբփենի չեմ. Զոյի եմ։ Մէկ նոր մարդ մը ևկաւ հիմա, մեր Տիրուհիին եղբայրն է. ան պիս կը սիրէ, բայց ես այդ մարդէն կը վախնամ, կը քաշուիմ. ան պիս իր փոքրիկ բարբարոսը կ'անուանէ. երբ պիս պիրկը կ'առնէ, կը համբուրէ, վրաս սոսկում կուգայ, ու ես կը փախչիմ։ Իսկ սրբիչներ պիս չեն սիրեր, այդ մարդն ալ չեմ ուզեր որ սիրէ։

— Բայց մինչ քեզ կը սիրենք, Աբփենի, չե՞ս ուզեր մեզի գառնալ, այն լեռները երթալ, այն ծովիկներուն երթալ, որ դուն իսիր թէ կը սիրես։

— Կարելի՞ է գառնալ, հոն երթալ. ամէն բան, ըսին, կործանած է հոն, բարբարոսները ամէն ինչ ոչնչացուցեր են, այրեր են և բոլոր մարդիկը սպաներ են։

— Բարբարոսները ամէն բան կ'ուզեն ոչնչացընել, բայց մենք Աստուծով կը չինենք և բոլորովին չենք ոչնչանար, ինչպէս որ պիս կը սեւնես. Աստուած պահեր է պիս, որ գոմ քեզ ազատեմ և տանիմ հորէդ քու մայրիկիդ տունը։ Չիս չե՞ս յիշեր, Աբփենի։

— Ես կը յիշեմ, որ պիս ձիուդ վրայ կ'առնէիր, բայց հիմա ալ չեմ ուզեր ձիու վրայ նստիլ, նաւքը հետդ կ'երթամ։

— Խե՜ղճ Աբփենի, այդ անգամը քեզ վախցուցեր է։ Հիմա ինձ այն ըսէ՝ չե՞ս ուզեր քու եղբօրդ,

ազգականներուդ, քու առնդ երթալ, ուր քեզ կը տիրեն, և հոն տիրուհի ըլլալ։

— Ինչպէս չեմ ուզեր, բաւ ազջիկը աչքերը քաշելով, բայց կարելի՞ է երթալ։

— Ես պիտի երթամ, կուգա՞ս հետս։

— Կուգամ, բայց կը թողո՞ւն։

— Մենք ծածուկ կը փախչինք կ'երթանք։

— Քեզի հետ ամէն տեղ կ'երթամ, Զաւէն հայրիկ, բայց գուն այսչափ տանն ինչո՞ւ դիս մոռցած էիր։

— Հե՛զ ազջիկ, քանի՛ տարի է, որ քեզ կը փնտռեմ և հիմա միայն գտայ։

— Երթանք ուրեմն, բաւ Աբգենի և տաքի եւ լաւ։

— Հիմա դեռ պատրաստ չենք, և գուն պէտք չէ մարդոյ յայտնես ոչ միայ այս խօսքերը, ոչ ալ այն, թէ կը ճանչնաս դիս եւ դիտես իմ անունը. ես ամէն ինչ պատրաստ կը պատրաստեմ, կարգի կը դնեմ, և օր մը յանկարծ քեզ հետ կ'երթանք մայրիկին։

— Մայրիկն ուրեմն ո՞ղջ է, բաւ Աբգենի, և աչքերուն արտասուքը կարգի կննդանուքիւն մը եկաւ։

— Սուրբերը ողջ են միշտ, իմ սիրուն Աբգենի։

Աղջիկը այս խօսքին իմաստը չըմբռնեց և ծերին ձեռքը բռնելով՝

— Ե՛ւս տես պատրաստուքիւններդ, Զաւէն հայրիկ, ըսաւ։

— Գուն համբերէ, երբեմն հոս եկուր, այնպիսի ժամանակ՝ երբ ամէնքը քնացած են. կը տեսնուինք և կը խօսինք։ Միայն մի՛ մոռնար, որ ոչ ոք պէտք է քան մը գիտնայ։

— Գուն երթա՞ս հոս։

— Լա՛ւ, քանի ձերը ծխախոտով այս պիտույքները. գնա՛, արդեակ, անո՝ որ ոչ ոք կասկած չառնէ։

Ալբենի «մնաս բարով» բառ ու մառ առնէ։ Զաւէն կը նայէր անոր հառաչէն ու կը մտածէր. «Ի՞նչ վիճակ է այս աղջկան վիճակը, ինչո՞ւ այդ փոխանակութիւնը իր վրայ. կը կարծէի, թէ պիտ տեսնէր ու ճանչնալուն՝ գիրկս պիտի նետուի... «Զաւէն հայրիկ» բառ. բայց կը թուի թէ կասկածը, գերութիւնը, բռնութիւնը սպաններ են այն հին ոգին, հին եռանդը. ու եթէ ապաստութեան հանգիստ փափաքը չէ մնացած, կը թուի թէ յոյս և հաւատք գրեթէ մեռեր են իր փոքրիկ սրտին մէջ... Այո՛, այդ ճիւաղները փրկութեան յոյսը սպաններ են անոր մէջ, Հայաստանը քանդեր, խլեր են իր արեւէն։ Տէ՛ր Աստուած, ի՞նչ խօսք էր այդ. «Մենք բարբարոս ենք». և ինչ տխուր, յուսահատ եզանակով բռնուցաւ այդ խօսքը. ու այդ՝ Մատիկեանի մը, Վարդաններու և Վահաններու թոռին բերնով... Ո՛հ, եթէ կամ սարսափան Սուբլէն իշխանը հոս ըլլար, տեսնէր իր սչխոյժ քեռորդիին այս ջլատ ձեւը, և տխուր բառ բառը։ Բայց ինչ խառնուրդ ապազգութեան և արբունութեան՝ իր կերպին և խօսքերուն մէջ։ Եւ այս ամէնը հետեւանք դառն սարկութեան չորս տարիներու...

«Օրինակ մը անոնց իմ սիրտս կը յուզէ, իսկ ա՞նոնք, որ հազարներով գերի գացին այնպիսի երկիր մը, ուր ոչ խաչ կայ, ոչ աւետարան և ոչ Քրիստոս։ Եթէ Գրիգոր ողջ է, ան ալ անցած պիտի ըլլայ այս գերութեան վիճակէն և՝ ա՛լ պիտէ՝ ինչ՛ր քաշած։ Բայց ան անչուշտ ապաստութիւն գտած է հիմա, հօրեղբայրները անչուշտ փրկանք տուած են... Եթէ մե-

ած ըլլար, ես կը գտնէի դիակը. անտարակոյս գերբի գացեր է, նայնպէս Կամսարականը. և այդ վաճառականը, որ այնպէս լուրջ մարդ մըն էր, յանձնեց ինձ իմացնելու բոլոր Մամիկոնեաններուն, որ մարդ ղրկեն արաբաց երկիրը: Աստուած, որ Արփենին պիտի ազատէ, Գրիգորն ալ կ'ազատէ. հիմա ես երթամ պատրաստուիմ ան ահեղ աղջիկը փախցնելու: Նաև մը մեզ կը հանէ Տրապիզոն կամ Ճորոխի ափանց մօտ տեղ մը, և ա՛լ Հալասաոն ատոր գրած կ'ըլլանք: Ելլենք անգամ մը ժամ առաջ այս անիծեալ քաղաքէն... ո՜հ անգամ Թուման, քու փոքրիկ բարբարոսդ, Մամիկոնեանց և Կամսարականաց սերունդը... Եւ այս մարդիկն են, որ աշխարհ կը կառավարեն. անմեղութիւնը, դիւրաթափ դիւցազնութիւնը իրենց պարզևի կերբերուն խապալիկ ընել կը փափաքին... բայց Դուն, Աստուած իմ, չես նեղիր այս պղծութիւններուն, Դուն ինձ ցուցուցիր Արփենին, Դուն զայն պիտի փրկես»...

Բայց թողուենք Զաւէնը երթալ գործ դնելու իր խորհուրդը, և վայրկեան մը Արփենիի հետ մնանք պալատին ներքին կեանքը տեսնելու:

Թողուենք նաև հայ աղջիկը երթայ իր սենեակը, ուր ան իր տարեկից աղջիկներէն ամէնքէն ալ արդէն քնացած տեսնելով՝ կը հանգստանայ, ապահով՝ որ ոչ ոք չէ իմացեր իր տեսութիւնը հայ գիշերապահին հետ:

Երթանք վայրկեան մը այդ Անհլինա Տիկնոջ սենեակը, ուր փափուկ գորգեր, ականգարդ մահճակալներ, վիտրալից անկողիններ և բաստեռուներ, զանազան ձևերով աթոռներ, ծիրանի վարագոյրներ, արծաթեզօծ հայելիներ, մետաքսեայ և բեհեզեայ հագուստներ միայն կ'երևէին: Ոչ որ բիւ-

զանգվածի հիշատակությունը հնարած էր իրեւ պերճանք, գեղեցկություն եւ անհատականություն, ամէնն ալ հոն կարելի էր տեսնել. պատերը այնպիսի նկարներով էին զարդարուած, որ կրնային սուրբ ճգնաւորներն անգամ գայթակղեցնել և սատանայի աշակերտ դարձնել: Անկելինա, նոր լոյս անկողնէն, բնութիւններով և ազնիւ մեղեդիներով ծածկուած՝ փափուկ բազմոցի մը վրայ ընկղմանած էր, երբ եղբայրը Թուման ներս մտաւ:

— Ես կ'ուզէի քեզ տեսնել, եղբայր, ըսաւ Տիկինը, չատ կարեւոր բան մը ունիմ քեզ ըսելու:

— Ի՞նչ է արդեօք այդ կարեւոր բանը, չատ հետաքրքիր եմ իմանալու:

— Այն է՝ որ դուն այդ հոյ ազջիկը բոլորովին ինձ պիտի թողուս:

— Մինչեւ քեզ թողած չե՞մ, դուն իր տիրուհին չե՞ս:

— Ո՛չ, իմ խօսքս չես ուզեր հասկնալ. ես գիտեմ, թէ ի՛նչ նպատակով յափշտակեր ես զայն. բայց այդ նպատակդ պէտք է մոռնաս:

— Հիմա որ աղջիկը հոգաս, դուն ալ ինձմէ՞ կ'ուզես յափշտակել, ըսաւ ծիծաղելով Թուման. այդ անկարելի է. այդ պզտիկ բարբարոսը այնպիսի աչքեր ունի, որոնց նմանը ամբողջ Կոստանդնուպոլիս կարելի չէ գտնել:

— Անոր ճիշդ անոր համար, որ ան այդպիսի աչքեր ունի, դուն պէտք է բոլորովին հրաժարիս իրմէ:

— Այդ ի՞նչ կը նշանակէ, այդ ի՞նչ բռնութիւն է, Անկելինա. դուն իմ պզտիկ քոյրս, զոր ես այնչափ խնամքով, այնչափ հոգերով ու զոհողութեամբ այս վիճակին հասցուցի, այդ հրամայական ձեւերը

ինձի համբերել ու կը զգածեցնես. երբեմն հետ մինչեւ հիմա վարուեցար, ինչպէս որ ուզեցիր. բաւական չէ, որ այդ խեղճ մարդը գերի ես բերիր, հիմա դիս ա՛լ կ՚ուզես գերի դարձնել եւ տաքերուդ տակ ձգել։ Բայց մտածէ լաւ մը եւ ներսեմ ըսէ, որ իմ անունս Փիլակրիտս չէ...

— Գիտեմ, որ քու անունդ Թուման է, գիտեմ նաեւ, թէ ո՛ւր կը հասնի քու սրտիդ ազնուութիւնը. բայց իմ անունս ալ Անկելինա է, բառս Տիկինը հեղնական ձիծաղով։ Եւ յանկարծ կերպարանքը փոխելով, չահուելով եւ սլաքի պէս աչքերը փայլեցընելով՝ որո՞ւ կը պարծիս, թէ խնամք տող եւ զոհողութիւն ունեցեր ես իմ վրաս եւ այս վիճակին հասցուցեր. քու չահուդ համար, քեզի պատուանդան շինելու համար իմ գեղեցկութիւնս, իմ մարմինս, գիս՝ որը քոյր մը՝ ասիր, անուշիկ, ինչպէս որ այդ որբ թշուառ ազջիկը քու ապտպտ անարգ պաշտօնութեանդ յարգուդր պատրաստեցիր։ Երանի՛ թէ քեզ նման եղբայր չունենայի եւ մեռայ գեղացի ազջիկ մը՝ պարզ ու համեստ։

— Ո՞վ կ՚արդիլէ քեզ գարձեալ պարկեշտ ու համեստ ըլլալ, քաշուելի գիւղի մը մէջ, տոխ սխատրով տպրիլ, անուանի պերճութիւնդ ուրանալ, հասատ կապերտի մը վրայ ընկղմանիլ, փոխանակ արքայական դղեակներուս՝ կոպիտ էրկան մը բռունցքի հարուածները տանիլ, փոխանակ բռնաւոր տիրուհի ըլլալու՝ խոնարհ ազախին...

— Տէ՛, տէ՛, երկայն ճառերու պէտք չկայ։ Աւելի ուզեցիր եւ ջանացիր գիս բռնաւոր Տիրուհի մը ընել՝ հիմա պէտք է հնազանդիս իմ կամքին եւ իմ քմայքին։

— Այդ սահմանի՛ կ՚իջեցնես գիս, Անկելինա

— Այո՛, այդ ստահակն է։

— Բայց վերջը կը զղջա։

— Յիմա՛ր, անմի՛տ մարդ. չի՞ տեսնում, չի՞ տեսնում, որ ես քեզմէ զօրաւոր եմ. մոռացա՞ր, թէ իմ չնորհիւ գարձար ես այն, ինչ որ ես, և հիմա ինձի կը սպառնաս։ Դո՛ւն վատ և անպիտան. զօրավար ըլլալու մի՞տք էիր, դուն պատճառ Հայաստանի մեր բանակին պարտութեան և ատոչին փախստեայ, ի՞նչպէս պիտի արդարանայիր Պրակոպիոսի ամբաստանութեանէն և զինուորական գատաստանէն, եթէ իմ ապրեցութիւնս չտանէր. դուն դուշ աւազակ, որ բանակներ անօթի, անզէն թողեր էիր, և իմ չնորհիւ քեզմէ հարիւր պատանդներուն բերանը կզպուեցաւ։ Ու հիմա ելեր ի՞նձ կը սպառնաս։

— Բայց դուն կը մոռնա՞ս, Անկելինա, որ մենք միասին ենք այս անեհնակին մէջ, և ես սուր մը ունիմ...

— Սո՛ւր ունիս դուն և իմ առջև կը պարծենաս. յիմա՛ր, քի՛չ անգամ յիմար։ Այդ սուրովդ դնա ուրիշներուն պարծիր։ Նայէ՛, եթէ դուն այս գաւաթին ձեռք պպզնես կամ քովէն անցնիս — ես հեռուէն կ'անցնիմ — կրնաս թունաւորուիլ. քու այդ քաչալիներդ գիտեմ և փորձով անոնք եմ. բայց սուր քաշել, քա՜ւ լեցի, քեզի պէս քաջ զօրավարի գործ չէ։

— Բայց չո՞ւ եզաւ, Անկելինա։

— Ընդհակառակն, չատ փիչ եզաւ, ու եթէ ուզես՝ դեռ չատ բան կրնամ գանել խօսելու։

— Բայց դուն, սիրական քուրիկս, ըսէ անգամ մը, թէ ի՛նչ կրնաս ընել ինձ, որ կը պարծիս թէ զօրաւոր ես։

— Հա՛, այդպէս անուշ խօսէ, թատերական ձևե-

ևերդ մոգիր, երբ ինձ հետ ես։ Ապուէս՝ տախտ մի՛ ձեռնտար, կատու՝ օձի պէս մի չչեր. քու հին տրհետագ ձեռք առ, սղաւնի պէս գետինը գալարիր, որպէսզի թռչնաւորիս։

— Ես չեմ ուրանար, թէ անզգամ մըն եմ, բայց դուն ալ, Անկելինա, ինձ արժանի քոյր ես։

— Այո՛, այդ ալ ճշմարիտ է, միայն մեր երկուքին տարբերութիւնը հոն է, որ դուն ի ծնէ անպիտան ու վատ ես, իսկ իմ անզգամութիւնները քու չորութիւնդ հետեւանքն են. ու յետոյ, ես վատնդ առջև գոնէ անխռով քաջութիւն ունիմ։

— Ո՛վ իմ սիրելի քոյրս, ո՛րչափ ազնիւ յատկութիւններ ունես, ինչպիսի առաքինութիւնդ ես մոլութիւնդ խառնուրդ ես...

— Լռէ՛, թո՛ղ ձեռքս, մի՛ պիրր ինձի, հետո՛։

— Կը վախնա՞ս ինձմէ՝ քու մէկ հատիկ եղբօրմէդ։

— Թուամս, համոզուէ վերջապէս, որ քեզմէ չեմ վախնար, և դիտո՞ս ինչու։

— Ինչո՞ւ։

— Առութեան, խաբէութեան աստանակ, չի՞ գիտես։ Լա՛ւ, ըսեմ՝ որ գոն ըլլաս. ես քեզ պէտք եմ, վասնզի առանց ինձի դուն ոչինչ ես. իրապէս, անկնդք թէ դուն վազը յաջողիս վրս թռչնաւորել, ու ես մնանիմ, ո՞վ պիտի պաշտպանէ քեզ. այս միայն կը բաւէ, որ ես բնաւ չվախնամ, թէ դուն կրնայիր բան մը ընել ինձի։ Դեռ երէկ կայսրը կ'ըսէր ինձի ծիծաղելով. «Եղբօրդ պէս վատմտի դիներ և անամօթ դող հատ մըն ալ չկայ ամբողջ կայսրութեան մէջ։ Քու սիրոյդ համար միայն կարելի է համբերել, ապա թէ ոչ՝ ան մինչև հիմա տասը անգամ կախաղանի դատապարտուած էր»։

— Իրա՞ւ, այդպէ՞ս ըսաւ կայսրը։

— Անոմա՛թ, դուն կը ժպտիս այդ լսելով, իսկ ես ամչցայ։ Տէ՛, գլուխս ցաւեցաւ. չսա խօսելցայ հետդ և կիրք ալ եկայ, որ չէր արժեր։ Անա կը պատուիրեմ քեզի կրկին և կրկին. ոչ մարդու ուշ չդնես, ոչ ուշանձին այդ հայ ազգին մարդին, զգուշացիր պիտի չտիս. վա՛յ քեզ, եթէ բան մը լսեմ. Աղջկանը կը պատուիրեմ, որ մինչև անգամ քու նայուածքդ ինձ իմացնէ. զիս մի՛ պարտաւորեր խըաւութեան։ Իմացա՞ր, հիմա, կրնաս երթալ։

— Լաւ, ես յանձն կ'առնեմ այդ գոհացուցիչն քեզի և այդ գործով հրամանատարուդ գիշանիլ, բայց պահէ ըսէ ինձ՝ ի՞նչ է մրցքդ։

— Է՛հ, չսա երկայն եղաւ այս խօսակցութիւնը, և դուն գիտես, թէ արդէն քանի մը տարի է, որ ես պէտք չեմ զգացած ոչ Փիլակրիոսի, ոչ քեզի խորհուրդ տարկելու, ոչ ալ մտածութիւններս յայտնելու։

— Յանգանքը իմս էր, որ քեզի պէս գազանի մը յանձնեցի ազգիկը, կարծես մարդ կը պակսէր, քաւ Թուխա ու եկաւ մեկնելու։

— Իսէ՛ ինչ որ կ'ուզես, բայց մի՛ մոռնար պատէրս, զի վերջը կը զղջաս...

Իսկ երբ եղբայրն անհետ եղաւ, քոյրը՝ իր գազազ գլուխը չարժելով՝ կ'ըսէր ինքնիրեն. «Յիմարնե՛ր, չեն տեսներ, որ երբ իմ ոտգան կ'ապտովեմ, իրենցն ալ ապտոված կ'ըլլամ»։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

Դու, որդեակ իմ հերմէս, դու իմ յոյս գեղանի,
Դու պտուղ իմ երկանց՝ յարատեւ վաստակոց,
Նպատակ սիրելի տասնամեայ իմ ձըգտմանց,
Որ այնչափ ծանր, անուշ խընամք ինձ արժեցիր,
Մըտերիմ բերկրանաց և դարման իմ վշտաց,
Հեռաւոր ծովերու, հեռաւոր ճողերու,
Անուշիկ իմ ընկեր անըստոյգ քայլերու,
Ո՛վ որդեակ իմ, այս օր ի՞նչ է քո ճակտի գիր։

ԱՆՏՐԷ ՇԷՆԻԷ

Թուման սոխրուած էր հնազանդիլ իր քրոջ այս բանաւիճան, ա՛րչալի ալ հոգին ապատամբէր։ «Ես քեզմէ գօրաւոր եմ»— Թուման լաւ կը հասկնար սոնոր այս խօսքը, վասնզի դիտէր, իէ այդ կնոջ մէկ խօսքը բաւական էր՝ զինք պաշտօնավ կամ անպաշտօն Ափրիկէի կամ Սիկիլիոյ մէկ կողմը ափսորել տալու, ինչպէս որ Անկելինա քանի մը անգամ բապահանջեր էր. ուստի լռեց և համբերեց, հետաքրքիր իմանալու անոր նպատակը։

Անկելինա գիշեր մը փոքրիկ երեկոյի մը առաւ իր պալատը. կայսրուհի Կոստանդ միայն հրաւիրուած էր այս ընտանեկան հանդէսին։ Արքինի և իր տարեկից աղջիկները, նաւերը բնհզներ հագած, զանազան նորահնար կաքաւներ կը պարէին, զոր

մանուկը վարպետ մը ասրվեցուցած էր իրենց։ Պազչատ պարիսրան մեզ և լիսի երաժշտութիւն մը կ'ընկերակցէր։ Թագաժառանգ իշխանը, դեռահաս պատանի, ատն տիկնոջ քով նստած՝ հաղիւ կը լսէր անոր փազփազուչ խօսքերը։ իր ամբողջ ուշադրութիւնը դրաւած էին պարը, երաժշտութիւնը և սիրային լսիրչ երգերը, և իր դէմքին արտայայտութիւնը վայրկեանէ վայրկեան կը փոխուէր։ Իր նայուածքը հիւ կուզար այդ մանր ու թեթեւ կայծոդ ոտքերու տակ. պարողներու փոփոխ մարմնիներուն բնկրկ ատանուելներուն ան կը պատասխանէր դլխու համակիր չարժուելներով, և այդ գոհունակութիւնն ժպիտ կը բերէր Անկլիոյի դիւակոն աչքերուն։ Տիկինը ուրախութեամբ կը դիտէր, որ արքայազն պատանին արդէն դինուցած, յիմարացած էր պազչատութենէ և կը խնդրէր իր հատուկանքները։ Ուզելով զայն աւելի համարձակ դարձնել, Անկլիոյ ակնարկից սպասաւորներուն, և անոնց ըմպելիներով ու քաղցրեղէնով մխրճելով անոնք մը բերանցուց։ Իր դիւթիչ ձեռքերով ան ինքը կը մատուցանէր արքայազնին, որ վերջապէս, չկրնալով այլևս համբերել, բաւ.

— Տիկին, ձեր հիւրընկալութիւնն անպին է. ես այսպիսի զուարճութիւն դեռ չէի հանդիպած, բայց ա՞վ է նորահրաշ աչքերով այդ աղջիկը, որուն նմանը չեմ տեսած, և որ այնչափ լաւ կը պարէ։

— Որը, տնաէրուհիդ, տատր աղջիկ մըն է այդ, արքայորդի։

— Բայց ա՞սկից ձեր ձեռքն է ինկեր այդ հրաշալի ծաղիկը։

— Քանի մը տարի առաջ ինձ ընծայ բերին զայն, երբ փոքր էր։ կը ջանամ դաստիարակել, բայց չէք

կրնար երեւակայել, թէ ի՛նչ դժուարութիւն կը քաշեմ այդ բնութիւնը ճնշելու։ Կ'երեւայ թէ իր լեռներուն ապառաժեան վարժուած և վայրենի ազնուականներու սերունդ, ամէն բանի արհամարհոտ և անտարբեր կը նայի։

— Եթէ դուք ալ չկարենաք, ո՞վ կրնայ պինդ ընտելացնել, բսաւ պառաւին, չոզոքարթուխամբ բռնելով սիկնոջ ձեռքը։

Երբ պարը վայրկեան մը դադրեցաւ, Տիկինը իր կուրջ, հրամայական կերպը առնելով՝ ձայնեց. «Ջոյի՛»։

Արփենի մօտեցաւ, իր սեւ, գանգուր մազերը ուսն ի վար թնկած, փոխուկ կարմրութիւն մը տանելուն. աննման աչքերը սիկնոջ ու պառաւին յառեց, և իր նայուածքէն պարզ կ'երեւէր, որ երկիւղը միայն կը սանձէր իր բարկութիւնը։ Անկելինա հրամայեց գինի մատուցակել արքայորդւոյն։ Արփենի առաւ գինին և քաշուեցաւ, բայց այնպէս չիկնեցաւ, և այնպիսի կրակ մը փայլեցաւ իր աչքերուն մէջ, որ Անկելինա զարմացաւ, և պառաւին, նայնպէս նկատելով այդ, զարձաւ անոր.

— Յիրաւի, Տիկին, կ'երեւայ թէ անընկճելի բնութիւնը և աքանչելի գեղեցկութիւնը միացեր են այդ ձեր փոքրիկ լեռնցիին մէջ։

— Ասոր կուսամ, որ մէկ երկու տարիէն այդ վայրենի էակը՝ գառնուկի պէս ընտելացած՝ ձեզ կ'ընծայեմ։

— Մի՞թէ այդչափ երկայն ժամանակի կարօտ էք դուք, Տիկին, բսաւ երիտասարդը, որուն լեզուն քիչ քիչ կը ծանրանար, և մարմրած աչքերը կը գոցուէին... Երաժշտութիւնը քաղցր օրօրի հնչիւններ կ'արձակէր, երբ պառաւին փետրալից բարձրուն մէջ տակաւ խոր քունի մէջ ընկղմեցաւ։

Այն առեն երամ իչաներ ու պատրաստները քաշ-
ելցան, լոյսերը սկսան խառնիլ, և չորս մարքուր
ազատուրներ ամենայն զգուշութեամբ ոտին տր-
քայորդին իր լազմոցով և տարին իրեն համար
պատրաստուած անկողինը։

Երբ Թուման, Փիլակլիա և տար գինակիցը՝
Վազենտիոս, գիշերիկ երիտասարդ մը, մինակ մնա-
ցին, Անկելինա տարի ելաւ և գոն ու գոռոզ ակ-
նարկ մը ձգելով՝ ըսաւ Թումային.

— Յիմա՛, տիմա կը տեսնե՞ս, թէ որչափ սրա-
միա և հեռատես եմ։

Ապա գիմելով երկուքին ալ՝

— Դուք միայն ոսկի պիտի և ձեր անտրգ կիր-
քերը յագեցնել պիտէք, իսկ ես վազն ալ կը մտա-
ծեմ և կը հոգամ։

Փիլակրիա ամենևին ձայն չհանեց, իսկ Թու-
ման, քայրը մկկի առնելով, իր սովորական ծի-
ծաղը չրթներուն՝ չընջեց.

— Միթէ կայսրը մահուա՞ն պատապարտուած է,
որ Թագաժառանգը այսչափ կը մեծարես։

— Ո՞վ է անմահ, յիմա՛ր։

— Երբ մեր անտրգ կիրքերը կ'ամրասանես,
իրաւունք ունիս, իսկ Վազենտիոսի համար քու
զգացած ի՞նչ ատելանի ազնիւ է, իմ առաքինի և
սիրուն քուրիկս...

Այս ըսելով՝ Թուման չուտ մը ևս քաշուեցաւ,
վտանգի նեռանց, որ իր «առաքինի քուրիկը» իրեն
լաւ ապտակ մը կը պատրաստէր։

Այդ փառասէր և իշխանութեան փափաքող կինը
Յուստինիանոսի կնոջ՝ Թէոդորա կայսրուհիի դիր-
քին հասնելու մասին կ'երազէր և ատոր համար
կ'աշխատէր։

Պարահանդէսէն ետք մէկ երկու չաթաթ անցաւ։ Ջաւէն ամէն օր կ'երթար յարմար նաւ մը գտնելու եւ առաւօտները կը սպասէր իր Արփինէն տեսնել։ Ուրախութեամբ կը նկատէր աղջկան վրայ զգալի փոփոխութիւն մը. երբորդ եւ չորրորդ տեսութեան Արփինի կը թուէր արդէն վերյիշած ըլլալ հայելին եւ նախկին վստահութեամբ համակուած էր Ջաւէնի հանդէպ։ Եւ ձեր պինուորը հիմա ուելի հանդարտ էր մէկ ուրիշ պատճառով եւս. Արփինի յայտնած էր, որ Տիկինը հրամայեր էր իրեն տեսնել Թուրմայէն եւ թոյլ չտալ անոր պինքը գգուելու։

Նաւը պատրաստ էր, և Ջաւէն միայն տարաւսյին նովի մը կը սպասէր, որ կ'ուղեղնար։ Առաւօտ մը, երբ Ս. Սոֆիայի հրապարակի կողմը գացեր էր պատրաստ մը ընելու, տեսաւ որ ժողովրդեան մէջ յուզում կար, և մարդիկ, խումբերու բաժնուած, կը խօսէին զրգռուած. տեսաւ Անկելինայի սպասաւորին հետ վիճող գրացի մարդը, որ նաւատան մը վրայ երած՝ կը ճանչէր։ Ջաւէն սկսաւ ուշադրութեամբ մտիկ ընել։

«Այո՛, կ'ըսէր ճառախօսը, արքայական գահին վրայ Կոստանդին անունով կայսր մը նստիք. ո՛չ, չատ կը սխալիք, կին մըն է՝ որ կը կառավարէ, իր կամքը կատարել կուտայ։ Այդ կնոջ գրգռութենէն է, որ Հերակլէսի սրդին հօրը գերեզմանը քանալ տարաւ յանդգնեցաւ՝ ակնոցակուռ պատկը անոր գլխէն յափշտակելու համար։ Այդ կնոջ անարդ գրգռութեամբ է նաեւ, որ Մարտինէ կայսրուհւոյն եւ անոր որդւոյն՝ օրինաւոր ժառանգին համար պատրաստուած պահեստի յանձնուած գրամը պահանջուեցաւ։ Դեռ ձմեռուան սկիզբն ենք, բայց արդէն խանութներէն կը տիրէ. այս ձմեռ սովէ պիտի չարչըր-

էինք, եթէ այդ կնոջ թագաւորութիւնը տեւէ»...

— Ո՞վ է այդ կինը, անո՛ւնը, անո՛ւնը ըսէ մեզի, կ'ազազակէր հազար ձայն միաբերան։

— Փիլաքրիսոսի կինն է, Անկելինան, որ էրկանը և եղբօր Թուամայի հետ բաժներ են թագաւորութիւնը, ցորենի չանմսրանները գրաւեր են և արգիլեր, որ պաչար մանէ քաղաք. երեւակայեցէք, եթէ այս վիճակը չարունակուի, ի՞նչ կը դառնայ ժողովուրդը...

Ջաւէն այս խօսքերուն համբերութեամբ ուշադրութիւն ըրաւ և անմիջապէս ընդհանուր գլխոտութիւնը՝ ձեզքնց ամբոխը, վազելով ծովեզրը իջաւ, նաւակ մը վարձեց և Փիլաքրիոսի պալատը գնաց, պատուիրելով նաւավարին, որ սպասէ։ Ագահութիւն և հանդարտութիւն կը սիրէին նեքսը. մտաւ գաւիթը, տեսաւ պահապան զինուորները՝ անզէն և անոնց նստած կամ իրենց գործերով զբաղած, վարձքի տանտէրերը դեռ պառկած էին կամ նոր ելած։ Մեծ ուշադրութեամբ ականջ կը դնէր և կը դիտէր փողոցը երկայնքին ի վեր. հոն ամպի պէս մթութիւն մը նկատեց, որ վար կ'իջնէր. առանց դռնապանին բան ըսելու՝ հանդարտութեամբ ներս մտաւ, երեք սանդուխներէն վեր և դէպի անտեսին սենեակը ուղղուեցաւ. նեղ սրահ մը կար, ուրկէ փողոցը կ'երեւար. հոն՝ պատուհաններուն առջեւ կեցած՝ տեսաւ, որ ամպը մարդկային ամբոխ դարձեր էր և կը յառաջանար։

Ապասեց, մինչեւ որ ազազակները լսելի եղան. այն ատեն, միամիտ ձեւ առնելով, մտաւ անտեսին քով։

— Դուբրը, փղոցը, կարծես խառնակութիւն մը կայ, ըսաւ։

— Պահապան դիմուծները վարը չէ՞ն միթէ, հարցուց անանուն անհոգ կերպով։

Ձայները աւելի բարձրացան, պատահին դռները չառաչմամբ փակուեցան, և դուրսէն ապառնալիքներ սկսան լսուիլ։ Տան բոլոր բնակիչները, մեծ ու փոքր, անհանգիստէն դուրս թափեցան. Տիկինը՝ կնամերկ, հերարձակ, ապա իշխանը և Թուամա— ա մէնքն ալ անհամբեր էին իմանալու, թէ եղածն ի՛նչ էր։ Իսկ վարը պահապանները դռները կ՚ամրացնէին. ծառաները չփոթած՝ չէին գիտեր, թէ ի՛նչ ընեն. ազախիններն լալով «Տէր, ողորմիա» կ՚ըսէին. արնաւանը, որ Ջաւէնի հետ կը խօսէր, չտապով տրկտ մը բացաւ, գրպանները լեցուց դրամով ու երկու քսակ ալ Ջաւէնի ձեռքը խոթեց։ Իսկ Ջաւէն, որ կարծես այս բանին համար կեցեր էր, հանդարտութեամբ ծոցը դնելով քսակները՝ դուրս ելաւ այդ չփոթած մարդոց մէջէն և յանկարծ անաւաղ Արփենին, որ ապշեր ճնացեր էր։

— Քալէ՛, աղջիկս, ևկուր իմ հետևէս պարտէզ։

Եւ փութաց անդունդներն ի վար։ Արփենի վազելով հասաւ իրեն. Ջաւէն տարաւ զայն իր հիւպակը, ուր աղջիկը հագաւ իրեն համար պատրաստուած մանչուկ զգեստները։ Անոնք իջան ծովափ, ուր նաւակը իրենց կը սպասէր։ Ջաւէն հրամայեց նաւավարին առնիլ գիրենք ասիական քաղաքը, և նաւակը ուղղուեցաւ դէպի պոլսոյ, ապա թէ ոչ հասանքը կրնար գիրենք դուրս նետել։ Ջաւէն, դողալով Արփենիին համար, որ յանկարծ չմանչցուի, մեծ վերարկուն քաշեց իր գլուխը և աղջիկն ալ ծածկեց կիսով. և ճիշդ ժամանակն էր, վասնզի իրենց հետևէն երկու մեծ նաւեր կուգային, ուրոնցմէ առաջինը հօծը զոյգ թիավար ունէր, իսկ

երկրորդը՝ հինգ։ Առաջինին մէջ Փիլակրիոս, Ակինը և Թուման նստած էին, իսկ երկրորդին մէջ ազախիններըը խառն ի խուռն իրարու վրայ լեցուած։ Այս նաւերը նետի պէս կ'երթային, մանաւանդ առաջինը, և երկիւղը գիրենք այնպէս չաստիճացուցեր էր, որ Զաւէնի ճղճուկ նաւակին նայելու իսկ ժամանակ չունէին։

Նաւավարը Թոզուց եւրոպական ափունքը։ Ծովը հանդարտ էր, երկինքը մառախլապատ. ձինորսական նաւակներ միայն կ'երեւային ծովուն վրայ և իրիկուպոյտէն իջնող նաւեր։ Արփենի դուրս հանուց գլուխը Զաւէնի վերարկուին տակէն։

— Զաւէն հայրիկ, ըսաւ կամաց ձայնով, ապահանգիտք։

— Փառ՛ք Աստուծոյ, որդեակ, պատասխանեց ծերը և յիշից այն օրը, չորս տարի առաջ, երբ գարձեալ այս աղջիկը կուրծքին վրայ առած՝ լողալով լճակէ մը ազատեր էր։ Ուրեմն երկրորդ անգամն էր, որ Աստուած այս հրեշտակին ազատութիւնը իրեն կը շնորհէր։

— Հիմա ղիս կը վերառնո՞ն, հարցուց աղջիկը։

— Դեռ քեզ վերառնելու ժամանակ չունին, որդեակ։

Եւ իրօք այդպէս էր, վասնզի կառապի ամրոխը, որ սկսեր էր դուռնները կոտրտել և ներս խուժել, հազիւ ժամանակ թողեր էր այդ պարտաին ախերուն՝ ծովուն կողմէն փախչելու։ Եւ չգտնելով Անկելինան, Փիլակրիոսն ու Թուման, ամբոխը իր կառապետութիւնը թափեր էր ամէն բանի վրայ, որ տեսակ էր առջեւը։ Այդ ամբողջ բիւզանդացւոց պերճանքը, հարստութիւնը, կարասիները խարտակուելան, ասար, կողոպտուեան եղան խաժամուժին,

ու եթէ գինուորական խումբեր չհանէին, տունը հիմն ի վեր կը կործանուէր։

Երբ մեր երկու վախճանականները Երուսաղէմ հասան, Զաւէն առանց վայրկեան մը իսկ այլը Աբիւնիէն հեռացնելու՝ գնաց անոր համար անկողին մը և այն ամէնը, ինչ որ պէտք էր։ Ակակ եաք անոնք նստան նաև, որ Սեւ ծովու ափերը քերելով՝ պիտի երթար մինչեւ Տրապիզոն։

Ժամանակը ձմեռ էր։ Զաւէն, մոռցած ինքզինքը, իր հոգածութեան միակ առարկան լրած էր այդ սիրելի տղոյիկը, որուն համար թողել էր առունը, տեղը, զաւակները, ամէն բան և ամբողջ չորս տարի թափառեր. և հիմա գանելով զայն և այնպիսի հզօր ձեռքէ յափշտակելով՝ ան ինքզինք լիովին վարձատրուած կը համարէր. միայն կը խնդրէր Աստուծմէն, որ՝ ինչպէս դիւրացուց իրեն համար այն օրը, դիւրացնէ նաև խնդիր որբին համար այս ճանապարհորդութիւնը դէպի հայրենիք։

Իր աղօթքը Աստուած ընդունեց. Պոնտոսի ծովը իր սև կերպարանքը չցուցուց գեւաստի տղոյին. ձմեռուան օրերը անցան այնան ցուրտ օրերու պէս. ու ցամաք ելլելով Տրապիզոն, մեր ճամբորդները ուղղուեցան Ճորոխի եզերքն ի վեր և հասան Տայոց գաւառը։ Հոն Զաւէն, իր հետ գրաստազ մնչուն ինքնութիւնը յայտնելով Բագրատունեաց Տիկնոջ, փոխել տուաւ անոր զգեստները, ապա խումբ մը թիկնապահ առնելով՝ տարաւ Մամիկոնեան Օրիորդը Շիրակ, Երազգաւորս, Կամսարականաց գլեակը և յանձնեց մօրեզբօրը՝ Ներսէհ իշխանին, որ Սահակի եղբայրն էր։

Իսկ կատարելագործելու այդ ժամանակաչրջանին անա թէ ինչ ուղի ունեցաւ.—

Կաւատնդին՝ հաշիւ հօրը տխուր քարձրացած՝ իր ապահովութեան ոգին յայտնի ըրաւ. ինչպէս տեսանք՝ իր առաջին գործը եղաւ կոզապահ հօր գերեզմանը և յաղչատակել խորխ մօր պահեստի գրամը։ Մարտինէ կայսրուհին, որ համբերութեան առաքինութիւնը չունէր, չատով փոխարէնը աւելիով հատուցց. թաղնուելով կայսրը, ան իր որդին՝ Հերակլեակը՝ տխուր նստեցուց, Կաւատնդնի երիս որդիները կրծնաւորաց վանքը փակել տալու և անոնց գոյնակիցները հեռացուց պաշտօններէն։

Կաւատնդնի թագաւորութիւնը երեք ու կէս ամիս տեւեց. իսկ Մարտինէի որդւոյն թագաւորութիւնը ութ ամիս նաև վերջ գտաւ Ծերակոյտին վճռաւ և դիւանաւորական ապստամբութեամբ մը, ուրուն գլուխը Վալենտիան էր։ Մարտինէի լեզուն և Հերակլեակի քիմը կտրելէետք՝ երկուքն ալ աքսորութեան հիւսիսային առնմանտզուքը աքսորեցին, և Կաւատնդնի անդրանիկը՝ Կաւատնդ եղաւ կայսր, հօր տեղեամբ Կաւատնդին կոչուելով։ Վալենտիան աքսորութեան խնամածու և մեծ հոգատարն տեղապահեցաւ, իսկ Անկելինա վերահին աքսորեալ իր նախկին ազդեցութեան։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Լցաւ քաղաքդ գուժկանօք, քաղաքդ պերճացեալ, վիրաւորք քոյ՝ ոչ վիրաւոր սուսերի, և ոչ դիակունք քոյ՝ դիակունք պատերազմաց։ Ամենայն իշխանք քոյ փախըստեայք, և կալաճաւորք քոյ կապեալք սաստկութեամբ, և ձգօրք քոյ առ հասարակ կապեցան, բացէ ի բաց փախըստականք։ Վասն այսորիկ ասացի, թոյլ տուէք ինձ լացից դառնապէս, մի բռնադատէք մխիթարել զիս ի վերայ բեկման դստեր ազգի իմոյ։

ԵՍԱՅԻ

Ընթերցողները կը յիշեն, թէ ինչպէս յոյն սպարապետ Պրոկոպիոս, իր անդադրութեան պատճառով, կարճնցուց Կոգմոսի մէջ պատերազմը, զոր ժամանակին պատմիչները Մարդոցէից պատերազմ անուանեցին, և որուն հետեւանքները եղան սակայն ահաւորութիւնը, կոտորած և գերութիւն։ Կը յիշեն նաև, թէ ինչպէս Թէոդորոս Իշտուհնի կը ջանար դարմանել այդ վիճակը և արաբներու նոյնանման արշաւանաց առաջքն առնել։

Երեք տարի անցաւ այն դժբախտ օրերու վրայ. երկիրը հազիւ քիչ մը ոգի առաւ և սկսաւ չնչել։ Աչնան վերջն էր։ Հոյոց զօրավարը, Հերակլի մանաւան լուրն առնելով, կը յուսար, թէ նորապատակ կայսեր ծրով Վարազատիրոց հայրենիք պիտի վերա-

դառնայ. մանաւանդ որ մանաւանդ նամակով իրեն կ՚իմացնէին, թէ Հերակլը մահուան անկողնին մէջ յանձներ էր իր յաջորդին՝ վերջ տալ Ասպետի ազատութեան։ Ուստի հանդարտ սրտով դարձաւ Ընչաուշնաց երկիրը ձմեռելու։ Երկրին ապահովութեան համար Արտազի և Նախիջեւանի գաւառները յանձնուց Ներսէհ Կամսարականին, որ իր զօրքով և Անձեւացոց օգնութեամբ կրնար զանոնք ամէն ինչնամիէ պաշտպանել. գալով Տարօնին, Հայոց զօրավարը, Մամիկոնէից վառտնելով, այդ չքերջանիկ ապահով կը նկատէր։

Թէոդորոս Տոզիս Առատն մատած էր, ուր կը յաւատար հանդչիլ իր ընտանեաց ծոցը, և անոր գաւժկան կը հասնէր Վահան Կամսարականի կոզմէն, որ հզօրը անզգալին էր, թէ արտաքոյ բանակ մը՝ Անձեւացոց Սահուա իշխանին մասնութեամբ և օգնութեամբ՝ Արտազ խուժած էր։ Թէոդորոս առանց դանդազելու առաւ զօրքը և Տոզիս Քաղքերոնենաց երկիրը հասաւ՝ գաւժկան մըն ալ կուգար Տարօնի կոզմէն, թէ ուրիչ արտաքին բանակ մը անարգել կը դիմէր Դուին՝ առաջնորդութեամբ Մակաց Նախարար Վարդիկի։

Շաւարենաւ Թէոդորոս. ո՞ր կոզմ պէտք էր դիմել, ինչնամի՞ն պէտք էր մտածել՝ թէ ընտանին, որուն վրայ կարելի չէր վատահիլ։ Բայց անխռով կերպարանք առնելով՝ չարաշնակից իր ձամբան և մտաւ Արտազի գաչաը օգնելու Վահանին։ Սակայն մտածութիւնը ամէն բան խանգարեր էր. Սահուա, Անձեւացոց նախարարը, ոչ միայն առաջնորդեր է իր ինչնամեաց, այլ և պատերազմի ժամանակ իր հազարեակներուն զէմ դարձնելով զէնքը՝ սկսեր էր անոգին կատարած ընել, թէպէտ իր արժանաւոր պա-

սիքը դաւեր էր՝ Տիրան քաջ իշխանի սուրին բնաջնջման իյնալով. ինքը Տիրան, թշնամւոց բազմաթիւներէն պաշարուած, զոհ եղեր էր վերջապէս իր քաջագործութեան: Վահան քանի մը քաջերով կրցած էր ճեղքել թշնամի զօրքը և Թէոդորոսի բանակը գալ: Թէոդորոս չարաւնակից իր ճամբան, հետամուտ ըլլալով թշնամւոյն. սակայն անկարելի եղաւ հասնիլ անոր, վասնզի՝ ինչպէս ժամանակակից պատմիչ մը կ'ըսէ՝ «օդաթիռ արագագործութեամբ իբրեւ օձք թռչնաձեւորք արձակեալ յասպղէին թշնամիք և զինի իբրեւ զոզին զզօրս Հայոց»: Երեք իշխաններն միայն, որ մնացեր էին ցրուած զօրքը ժողվելու՝ Թէոդորոս Վահեւունի, Խաչեան Առաւելեան և Շապուհ Ամատունի՝ կարծանեցին Մնծամօրի կամուրջը և զօրին լաւ յատուկ քաղաքին.

Անդէն և պատերազմի անվարժ ժողովուրդը սկսան կռուիլ ապառատանեցաւ բնդդը, իսկ թշնամին Մակաց իշխանին առաջնորդութեամբ անցաւ երասխ և սկսաւ բանակցաւ Խոսրովաւ անտառին եղերքը: Հինգերորդ օրը արտացիք մնձ կրակ վառեցին պատրիպին տակ և մեքենով ու նետաձգութեամբ հետացընելով պահապանները՝ սանդուխներով ելան, տիրեցին պարիսպին, ապա բացին դռները և ներս խուժեցին: Տաճկաց հազար այր մարդ չարգելին և երիտասարդներնդ հազար կին ու երախայ: Ակն ետք անոնք բանեցին Կոգովտի ճանապարհը՝ ետ դառնալու համար:

Թէոդորոս Նախիջեւան իմացաւ թշնամիին թիւը և անոր ըրածները: Թէև Թէոդորոսի զօրքը բազդատաբար փոքրաթիւ էր, բայց ան, չկարենալով համբերել, գնաց ապառնկ թշնամիին Կոգովտի ճամբան, յարձակեցաւ անոր վրայ և արիւնահեղ կռիւ

մը վերջ, չուտ զօրք կոտանդնելով, պատրաստութեան ետեւ եւս քաշուիլ, իսկ թշնամին ազատ համարձակ դիմեց դէպի Ասորեստան, իր հարին ողբ, արիւն եւ աւերակ թողլով։

Հայոցմանի այս պատուհասի մասին ժամանակակից պատմիչ մը հետեւեալը կ'ըսէ.

«Եկեղեցիք քանդեալ և քայքայեալ, քահանայք խաղխաղեալ, սիրնոյք փոփիսաուեալք որոց ոչ որ առեալ զիտրձ նեղութեան գանալից թքօք թշնամանեալ և քարչեալ ի հրապարակ՝ զկանանուսն ողբոյն բարձրացուցանէին վասն յեզակարծուսն օրհասին։ Այլ և աչխարհախուժ բազմութենէն ըմբռնեալք ուսանելօք և գաւթօք ի նոյն վտանգս, յաճախէին զհառաչանս և զնեծութիւնս, զի ոչ գիտէին զո՛ր առուել ողբացն, զխաղխաղա՞լս նեղ զկենդանուսն ազատեալն զուսանելս և զգաւթս օտարացեալս ի Քրիստոս»...

Թէոդորոս Կոգովմի բարձունքներէն դառնացած կը նայէր աւերակներու վրայ և կը տեսնէր ուրիշ աւերակներ եւս, որ դեռ պիտի գային և անոնցմէ պիտի ընդարձակէին, վասնզի երկու յաջորդ գաղանները այս դժբախտութեանց պատճառ կ'երեւէին, ու կային ուրիշներ ալ, որոնք տակաւին գազանի կը ձեւային։ Ո՞ւր էին Մուշեղ և Համազասպ Մամիկոնեանները ինչո՞ւ չէին չարժեր, երբ թշնամին իրենց երկիրը կը մտնէր։ Իսկ անոնք, որ հառնդուն խոստումներ ըրած էին՝ իշխանք Սպերացւոց, Բագրատունեաց, Մամիկոնէից, Դարոնացւոց և Եկեղեցոց գաւառին, իշխանք Վանանդայ և Դիմաքսանիոյ ոչ մէկ տեղ չէին երեւեր. Աբաբատայ կողման ազգատոհմովը — Առանեանք, Վարաժնունիք, Փընդունիք և Սպանդունիք — նոքիւ և այն ալ առ ե-

բեւեռթա կը չափէր։ Միայն Վրացիք, Ազուանք եւ Սիւնիք, հաւատարիմ իրենց միաբանութեան, գունդ-գունդ կը հասնէին. բայց հարուածն արդէն արբուած էր. արարական հրաբուխի գետը երկրին մէկ ծայրէն մինչեւ մայրաքաղաքը իր ապականիչ կրակով առչարեր էր։

Կոգովոի լերանց փոպարներուն մէջ ձեր բարեկամ մը կար մնացեալ, որ՝ զրպարտութենէն եւ քրտութենէն պատճառով Հայոց ամենէն բարձր սիւնէն կամովին իջած՝ կ'ապրար առանձնութեան մէջ իր ազգին վրայ. ան միայն կը հասկնար Թէոդորոսի հառաչանաց մտրմոքը։

Բրիտանիոր կաթոզիկոսն էր այդ, որ ոչ ներկային եւ ոչ ապագային առջեւ արդարանալ չէր խնդրած, այլ իր Աստծուն եւ խղճին առջեւ մաքուր կը ապասէր ազատութիւն կեանքէն երեւոյթ ժամուն։ Այս բարեկամին դնաց Թէոդորոս։ Մխիթարութիւն գտնելու համար չէր այդ այցելութիւնը. իմանալով եզր կաթոզիկոսին մտքը, Թէոդորոս կ'երթար խորհուրդ հարցնելու, թէ ո՛վ կարելի էր ընտրել անոր տեղը։ Բրիտանիոր խորհուրդ տուաւ Տայոց եպիսկոպոս Ներսէսն ընտրել, որ աշխարհիս ամէն փորձութիւններ էր. գիտուր, դիտուն, տառապածութեան ուսմանց տեղեակ, առաքինի եւ գործունեայ մարդ մը, որ կրնար լաւ օգնական ըլլալ Թէոդորոսին իր խորհուրդներով եւ չինչ գործունէութեամբ։

Ներսէս այն ատեն էր, զոր տեսանք Բագրատունեաց Թուղսակերտի պալատը։ Զանազան եւ իրեն միայն յայտնի պատճառներով քահանայական կեանքն ընտրելով՝ քաշուեր էր աշխարհէ, եւ Բագրատունեաց Տիկինը զինք բռնի Տայոց եպիսկոպոս ձեռնադրել տուեր էր։

Թէոդորոսի հրաւէրով՝ Դուբին ժողովուեցան նա-
խարարներ ու եպիսկոպոսներ և աւերակաց ու դի-
ակներու վրայ Ներսէսը կաթողիկոս ընտրեցին։

Ազգերու կեանքին մէջ կան այնպիսի վայր-
կեաններ, երբ պարտաւորութիւն ճանչցող մարդ-
կանց խելօքները կ'ընկրկին, փառքէ և պատուէ կը
հրաժարին։ Ներսէս աչխարհ տեսած, փորձառու և
արամիա մարդ էր։ Կը տեսնէր Հայաստանի մայրա-
քաղաքը աւերակներու կոյտ, անմարդ և նեխած դի-
ակներու գերեզման, դիշակեր թռչնոց, ցանուցիր
բնակիչներու ապաստան. կը տեսնէր նախարարներ
և իշխաններ՝ հարստահարող, կատածոտ, ագէս, նա-
խանձոտ, քաջ՝ միմիանց դէմ, վատեր՝ օտարին դէմ.
կը տեսնէր օտարնիկ և ազատ՝ աւազակաց և փոք-
րիկ բռնաւորաց խումբեր, իսկ ամրիկ և չինականներ՝ բնաւթիւններէ և զրկանքներէ անտանալուած ու
խելագար։

Այս ամէնը գիտէ վհատեցուց, և ան հրաժարե-
ցաւ. բայց նախարարներու, մանաւանդ Թէոդորոսի
յորդորը մէկ կողմէն, իր ընկերակից եպիսկոպոս-
ներու մեծապոյն մասին անարժանութիւնն ու տգի-
տութիւնը միւս կողմէն՝ գիտէ ստիպեցին ինքզինքը
թաղել աւերակ դիակներու, նորոգել այրած եկեղեց-
ները, կաթողիկոսարանը և հիւրանոցը, պարիսպնե-
րը ամրացուց, պարէտներ ու այգիներ տնկեց և
Գառնոյ գետէն ջուր բերաւ մանոյ ուռոգման համար։
Դուբին չուներ աւեր, կենդանատեաւ, աւերակներու
վրայ պալատներ, տուներ և չուկաներ բարձրացան,
բայց գերեզմանները չդարձան և ամէն տարի իր կո-
րուստները կ'ողբար։ Աստուծոյ պատուհասն է, կ'ը-
սէին բնակիչ վրայէն քարոզիչները և վարդապե-

նները, ժողովուրդը ապաչխարութեան և ողբմութեան կը յորդորէին. և ժողովուրդը ամէն գոհութեան յանձն կ'առնէր, մինչ գոհը ինքն էր, իր զաւակը, կինը, ծնողքը, իր եղբայրներն ու քոյրերը, իր աստուածքն ու պաշիւը. և զարմանալի է, որ ան դեռ դժուար կարողութիւն ունէր։

Դուին սկսաւ բարձրանալ իր աւերակներուն վրայ, իշխաններ և մեծատուններ, կաթողիկոսի օրինակին հետեւելով, չինեցին և նորոգեցին իրենց ապարանքը, թէեւ ամէն չինարութիւն Հայաստանի մէջ կատուն էր այն կնոջ, որ ցորեկը կը գործէը և գիշերը կը քակէր. հայր այս սարի կը չինէր, օտարը գալ սարի կը քանդէր։

Թէոդորոսի նոյն միջոցին զօրավարութեան տիեզոս կոչեցար Կաստանդնուպոլսէն. բայց ի՞նչ էր տիեզոսը, երբ զօրութիւն չունէր, ու երբ Կաստանդնուպոլսոյ մէջ անգամ անիշխանութիւն կը տիրէր. ու յետոյ, Ուչաունաց տէրը, անվհատելի մարդ մը, առանց տիեզոսի ալ կ'աչխատէր, կը յանձնառէր երկիրը խնամօք. և ժողովուրդը գոյն իր միակ ապաւէնը կը ճանչնար։ Ամբողջ այդ ձմեռը Թէոդորոս անցուց Արտաշատ գաւառը, ամէն ուղ բերդերը ամրացնել տուաւ, բնակիչները քաջութիւն և ինքնապաշտպանութեան յորդորելով, և գարնան վերադարձաւ Ուչաունաց գաւառը՝ միխիթարութիւն գտնելու իր բնաւնաց մէջ։

Իր գործը ուղղութիւն էր ոչ միայն իր տան, այլ ամբողջ Վասպուրականի համար. քանի՛, քանի՛ անգամ Աղթամարայ կղզին ապաստան եղած էր զանազան գաւառներու, մինչ ինք Թէոդորոս պարբերական պատերազմ կը վարէր Թշնամիին դէմ, ու այս վերջինը չէր գիտեր, թէ ո՛ր տանն ան ուղիլ

վտանգաւոր էր, երբ ինք զայն իր ուղիէ կը տեսնէր, թէ երբ ան անհնար փոխատարան էր իրմէ։

Հիմա, երբ Հայոց զօրավարը կը պատրաստուէր քիչ մը հանգիստ առնելու, եւ սիրան ալ ուրախ էր, վասնզի Բագրատունեաց Ասպետը աքսորէն վերադարձնելու հրամանը վերջապէս արուած էր, յանկարծ գաժան հասաւ, թէ արտաքին մտած էին Այրարատ եւ Նախիջեւանն ու Երեւանը կը պաշարէին։ Վասնզ վայրկեան մը կասկածելու՝ թէ զօրավարս ուսուցած գանձը եւ հետեւակազօրքը Ատոմ Շահունիին յանձնելով՝ հրամայեց չուառով իր եաեւէն հասնիլ։ Ոչ գիշեր կար այս արշաւանքին մէջ եւ ոչ գիւրակ. թէ զօրավարս հազիւ միայն ձիերուն անհրաժեշտ հանգիստը կուտար։ Մինչ այդ՝ նոր լուր մը հասաւ, թէ Թշնամին, չկարենալով ոչ Նախիջեւանին եւ ոչ Երեւանին վճռական, եկեր պաշարեր էր Արծափոր բերդը, ուր ապաստաներ էր Ատն գուստր բնակչութիւնը իր առատաձեռնով։

Արծափոր բերդը, համանուն գետին վրայ չինուած, կամ ամրացուած էր։ Օր մը արտաքին տեսան, որ անելանելի ժայռերու վրայէն քաոսաձեւի չափ զօրավարներ օգնութեան եկան պաշարուածներուն եւ մատան բերդը Գուրնիոյ բերին։ Ապահով գիչերուան, արտաքին նոյն ճամբով բարձրացան բերդին առաջը. կատարեցին քնացած պահապանները եւ տիրացան պարիսպի այն կողմին։ Կիրակի առաւօտ մըն էր, երբ իրենց ազազակը հնչեց ներսէն եւ դուրսէն. չսպասած պահապաններէն չսասիրը, սուրէ ազատելու համար, դահավէժ կը մեռնէին, ուրիշներ փախուստ տալով՝ կ'ազատէին. կտուցց և ազայց լացն ու գոռում գոչումը անպատմելի էին։ Երբ Թշնա-

միք բոլորովին ախրացան ամրոցին, պատերազմող մարդիկը կապեցին, գերիներու և անասնոց անհամար բազմութիւնը իշնացուցին բերդէն, իսկ իրենք անձնատուր եղան չուայտութեան, կերուխումի։ Ձիշդ այդ պահուն հասաւ Թէոդորոս իր քաջերով, և դժխոյին հանդէսը՝ հազիւ սկսած՝ արիւն հեղեղի մէջ խեղդուեցաւ։ Թէպէտ թշնամին մնծաթիւ էր, բայց Հայոց զօրավարը ժամանակ չտուաւ անոր սթափելու, ու երիք հազար ընտիր սպառազինեալ ինկան դիակնացեալ, փախստականներուն մէկ մասն ալ Ատոմի սուրին բերանը դնաց, և հազիւ քանի մը հոգի կրցան ազատիլ և հասնիլ Աամրևատան։ Այս կռիւին մէջ մեռան թշնամիին երկու զօրավարները՝ Օսման և Ոզմայ։

Իր ձեռքն ինկած աւարէն Թէոդորոս հարիւր արաբական նժոյգ ուղարկեց Կոստանդին կայսեր, Կոստանդնուպոլիս։

Թէպէտ նոյն միջոցին թշնամի ուրիշ խումբ մը Տայոց, Վրաց և Աղուանից կողմը չատ վնաս կը հասցնէր, աւար ու գերի տանելով և աւերակներու կոյտեր ձգելով, բայց Թէոդորոսի Արծափայ յաղթութիւնը այնքան մեծ էր ու քաջալերիչ, թշնամիին կորուստները այնքան ծանր էին, և ապառաժած հայ գերիները այնքան բազմաթիւ, որ այդ ըստ բաւականի կը փոխարինէր այլուր պատճառուած վնասները։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

Ճորա տարի էր, որ Հայաստան թչուառութեան մէջ կը հնձէր։ Մեռելները կը թաղուէին. ու թէեւ պիտանի ծածկող հոգը մոռացութեան թոնիր վտառգայր մը չէր սիրելոց սրտին համար, բայց երբ մեռելները կը բաղդատուէին գերիներու հետ, ամէն հայ մարդ կ'ըսէր. «Աստուած մեռելոց որ ի Տէր ննջեցին»...

Այն տեղն ամէն դառնակարգի մարդոց մէջ ապրուստի զօրաւոր պրէքները չէին տեղիք տար, որ պարտերու սաղմի սերունդ համարէին մարդկութիւնը. և Հայ ազգը, որ միշտ պահած էր գերդաստանի ձէրը և նահապետական կեանքը, կ'ողբար իր զաւակները, որ չվիժած, կենդանութեան նախիրներու հետ, կը տարուէին իրենց հայրենի երկրէն՝ մահմետական ծառայութեան, ուրացութեան և պղծութեան։

Առաջին գերիներէն էին Գրիգոր և Սուքէն, զորս մենք թողուցինք Դամասկոսի մօտ՝ ճէյխ Ալիի պալատին մէջ։ Ամպրոնոց մըն էր այդ գեղեցիկ պատառը, երբեմն քնակարան բիւզանդացի հարուստ իշխանի մը, որ հիւանդ ըլլալով և տաք կլիմայի դիմելու պարտաւորուած՝ ամենայն վայելչութեամբ զարդարած էր զայն։ Ընդարձակ պարիսպ մը պատառաւ ծառերու պարտէզը կը շրջապատէր, որու մէջտեղը քառակուսի բնակարանն էր՝ հովանոցներով, ծածկոցով և չտարուանով։ Աննահկները ծածկոցին

չորս կողմն էին և անոր կը նայէին իրենց դանակով ու պատուհաններով։

Միայարիկ էր առնը և Լիբանանու մայրինէջ չինուած. բայց կիսամերկ և բոկոտն արտասին, որ նոր եկած էր իր ամուսնեցուն մէջէն, դեռ չէր սորված չինել, ուստի չէնքը՝ անխնամ, առանց նոթոգութեան՝ սկսեր էր խարխլիլ։

Տան դրան մուտքին մէջ քանի մը չգիտցուած քրիստոնեայ գերիներ իրենց բնակութիւնը ունէին. առաջ անոնք տասը տասնեկու հոգի էին, բայց մահը, կրծոտիխտութեամբ ապատուիլը չորս տարուան մէջ իրենց թիւը երեքի իջեցուցեր էր։ Այդ գերիներն էին Գրիգոր, Մուրէն և հայ չինական՝ Գապրիկ անուններով։

Առաջին երկու տարին Մուրէն ժամէ ժամ կը սպասէր ապատութեան, միշտ յուսալով, թէ Մամիկոնեանները և Կամսարականները փրկանք վճարելով՝ գերինք կ'ապատեն այդ անասնալի գերութենէն. ատոր համար ան քանի մը նամակ ուղարկած էր Մուշեղ Մամիկոնեանին և իր եղբօրը՝ Հրահատ Կամսարականին, բայց ապարդիւն. ուստի ան որոշեց առ երեսս ուրացութիւն յանձն առնել և սկսաւ յորդորել Գրիգորը, որ նոյնը ընէ։

Բայց Գրիգոր այնպիսի վճռակամութեամբ մերժեց այդ առաջարկը, որ Մուրէն երկար տանն հանգիստ ձգեց զայն, չարուճտակելով նախկին խնամքը՝ անոր մասին և միշտ յուսալով, թէ պատահական պիտի առանձայ հայրենի երկիրէն։ Չէր գիտեր խեղճ մարդը, թէ Կամսարականք խաբուած էին Մուշեղէ, որ լսելով Գրիգորի և Մուրէնի գերութիւնը՝ լուր տարածած էր, թէ ինք սուրհանդակներ հանած լրտեսներ ղրկած էր Ասորեստան ու Ասորիք և ճըշ-

գած, որ երկուքն ալ մեռած են։ Աւազ ան հաւատացեր էր նաեւ Կոմսատրակոնները, որ գրամի պէտք ունենալով Սուբէնի ժառանգութիւնը ձախեր էին Բագրատունեաց։ Սուբէն տակուն և խելօք մարդ էր, ուստի տեսնելով վիճակը, իմանալով օր աւուր արտաքոյ կարգութիւնները և հաչուելով գերութեան ժամանակը, որ արդէն չորս տարի եղած էր, սկսաւ յաւատալ և պէտք նկատեց Գրիգորի հետ խօսակցութիւն մը եւս ունենալ. և արդիւնաւէտ կը տեսնէր, որ Գագրիկ՝ թէեւ չինական տարբ՝ Գրիգորի խելքէն էր և հաստատ իր կրօնքին, եթէ մահ իսկ սպառնար իրեն, որչեց տառնձին խօսիլ Գրիգորի հետ։

— Որդեակ Գրիգոր, ըսաւ, տէտ գրեթէ չորս տարի է, որ մենք չղթաներու մէջ կ'ապրինք, ու թէեւ այս վիճակին տակալը մեծ տառքինութիւն է, բայց վատահ եմ, որ եթէ մեր պատուութեամբ կարենանք օգտակար ըլլալ մեր հայրենի երկրին, աւելի մեծ տառքինութիւն եղած կ'ըլլայ ոյդ։

Գրիգոր այս խօսքերուն ամենեւին պատասխան չտուաւ, լաւ գիտնալով, թէ ինչ էր անոնց իմտատը և ինչ պիտի ըլլար վերջաբանը։ Իսկ Սուբէն, տանոնց չխոթելու քնատրուան լաւութենէն, չարաճտակեց։

— Դուն, որ կատարելապէս կը տիրես այս մարդոց լեզուին, անշուշտ արդէն տեղեկացած ես, թէ վերջերս անոնք անհաչիւ գերի ու ստար բերեր են Հայաստանէն, թէ տաեր-ու պէրեր են Դուինը, թէ մինչեւ հիմա քրիստոնէութիւնը տնտղին վրաս կրեր է տեղացեր։ Մեր այս բնակած տեղն ալ քրիստոնեայի տուն է եղեր քանի մը տարի տառաջ։ Աբրիմն ո՞րը լաւ է, այս գերութեան մէջ յամառութեամբ

մեռնի՛լ, թէ ազատիլ, երթալ հայրենի երկիր, կըռւել անոր պաշտպանութեան համար և վառքով ու պատուով մարտիրոսանալ, նման մեր նախնեաց՝ Վարդանայ, Վահանայ, Արչաւիրի և իրենց ընկերներուն... պատասխան չ՛ուզեց տար։

— Ի՞նչ պատասխան կ՛ուզես որ տամ. եթէ այդ քաջերուն կեանքին մէջ մեծ յանցանք մը, մեծ սխալ մը կայ՝ ուրացութիւնն է, ու ես չեմ կրնար յանձն առնել նոյնը. մահը ինձ հազար անգամ աւելի սիրելի է։

— Այդպէս ըսար է ժամանակին նաեւ քու նահապետդ Վարդան. բայց վերջը աւելի խոհեմութեամբ մտածելով՝ Ազգին ու կրօնքին օգուտը վերապահեց, իր յամառութիւնը ձգեց, և այսօր ամբողջ Հայաստան կ՛օրհնէ և կը փառաբանէ իր անունը. վանդալ տուր երեսս ուրանալով իր կրօնքը, ապրէ՛ն ի ձեռին մեռնելով Քրիստոսի համար՝ ան աւելի օգտակար եղաւ նոյն կրօնքին, քան եթէ՝ դիմադրելով Յազկերտին՝ մեռնէր գերութեան մէջ Սպահանոն։

— Ես ո՞վ եմ, որ ինքզինքս վարդաններու և վահաններու հետ բաղդատեմ. անոնց համբաւը, օրինակը կրնային օգտակար ըլլալ Ազգին ու եղան, մինչ ես երեկուան պատանի, անձանօթ մեռնելոս...

— Ո՛չ այդպէս, որդեակ, մենք այս խշտեռ վիճակին մէջ փորձառու եղանք, տակաւին, թէ ի՛նչ է գերութիւնը. ու երբ հայրենիք երթանք, ոչ միայն պէտք է պատերազմինք, այլ և քարոզենք և օրինակով ցոյց տանք, որ ռամիկ ու չինական՝ ամէնքն ալ պէտք է հետեւին արաքաց օրինակին— պէտք է գիտնան։

— Հիմա ո՛վ գիտէ՝ ի՛նչ ունինք ապրուստիս վրայ, ո՛վ գիտէ՝ աւերուած և յափշտակուածին քան մը թոզած են մեզ ժառանգութիւնը:

— Այդքան երիտասարդ և այդքան չուա կը յուսահատի՞ս, գերութիւնը արդէն կտրուկը սպանե՞ց: Տղա՛յ, կը կարծես թէ ես, հասկէ ելած օրս, ձեռնունա՞յն պիտի երթայի հայրենիք. խօսք առաւ թոզալ երկչոտութիւնը և հետեւիլ ինձ, ա՛ն մինչ այնպէս կը մտանէիք Հայաստան, որ Հայոց նախատրտունները ամէնքն ալ ակնածութեամբ կը նային մեր վրայ:

— Չեմ գիտեր գազանիզդ և հետաքրքիր ալ չեմ իմանար. միայն կը խնդրեմ քեզմէ, սիրելի մօրեղբայր, որ վիս հանգարտ թոզուս իմ ազգմը-առնքին հետ...

— Դարձեա՛լ այդ խղճահար յամառութեան մէջ պիտի փճացնես իմ և քու վիճակը ի վնաս հայրենեացդ: Եւ ասկից վերջ թո՛զ ըսեն, թէ ուսումը, ընթերցումը մարդս կը կատարելագործեն...

— Ի՛նչ կ'ուզես զրուցել, իսկ ես չեմ կրնար մոռնալ Քրիստոսի խօսքը. «Ո՛ր ուրացողի վիս առաջի մարդկան՝ ուրացայց և ես զնա առաջի Հօր իմոյ». այդ խօսքը կարծես կրակէ գիրերով աչքիս առջեւ կը փայլի միշտ:

— Այդքանը գիտնալու չափ ես ալ կարդացած եմ. բայց անա հոգ է ձեզ պէս ազգոյ կարճամտութիւնը, որ կարդացածնիդ չէք հասկնար և մեկնութեան կարողութիւն չունիք:

— Ի՞նչ կ'ըսես, մօրեղբայր, Քրիստոսի այս խօսքը յստակ ուրոյ է և կարօտ չէ մեկնութեան:

— Ի՞նչպէս. հապէ Քրիստոս բաւ այդ, և ա-նա Պետրոս, իր աշակերտը, ուրացաւ Զինքը, և ոչ

միայն ուրացաւ, անպիտանը, այլ և նզովեց, ինչպէս գրուած է Աւետարանին մէջ...

— Բայց դուն ձեռքդ գիրք չես առներ, ո՞ւակից դիտես այս բաները։

— Ծիմա՛ր, ես քեզի և քու նմաններուդ պէս դպրեվանք հազար անպէտ, խառնաչփոթ բաներով չեմ լեցներ. երբ կը լսեմ, միայն պէտք եղածը կը պահեմ և կը բազդատեմ. բայց դուն լաւ մտիկ ըրէ իմ խօսքս և պատասխան տուր։ Ես ըսի, թէ այդ Պետրոսը, որ ի դէպ նաև գէշ գինուոր էր — անպիծ արով ականջ մը միայն կրցեր էր կտրել, — Յուդայէն եօթ Քրիստոսի աչակերտներէն ամենէն անպիտանն էր, վասնզի ան միայն ուրացաւ. մինչ Քրիստոս չուրացաւ զոյն եւ գործեալ ընդ ուննց իր աշակերտներուն մէջ, ուր մնաք գինքը Պօղոսի հետեւողներ եւ գլխաւոր առաքեալ կը դաւանինք...

— Բայց Պօղոս մէկ բան է, Պետրոս ուրիշ...

— Ինչ ուրիշ. մենք կը ծնանինք դանոնք միեւ նոյնքը առաքելոց հետ, եւ որ զարմանալին է՝ «գլխաւոր առաքեալներ» կը համարինք այդ երկուքը, որոնցմէ մէկը կ'ուրանայ, իսկ միւսը քրիստոնեաներ կը հալածէ։ Քրիստոս, որ Աստուած է, մեծասքրա է, գիտէ նախ մարգոյ առ երեսս ուրացութիւնը. քու չիշած այդ խօսքն ալ ըսեր է մեր աչքը վախցնելու համար, որպէսզի ամէն վայրկեան ուրացութիւնը խազալիկ չընենք. բայց եթէ ինք մեր վիճակին մէջ գտնուէր...

— Տէ՛, մտիկըրայր, այդ արդէն հայհոյութիւն է։

— Տղա՛յ, դուն լռէ՛, ձգէ խօսքս վերջացնեմ։ Այսպէս ըսեմ՝ եթէ այդ առաքեալները մեր վիճակին մէջ գտնուէին, չորս տարի հայհոյանք, թուք ու մուր, ծեծ ու չղթայ, կիզիչ արեւուն և անձրեւին

տակ քար, հաղ, ալր կրնել պարտաւորուէին, արե՞ւ վկայ՝ տասնեկուքն ալ Քրխատար կ'ուրանային... Կա՛ց, մի ընդհատեր... եւ ի՞նչ մտքով էին այդ ա-ռաքեալները. Պարթեւաց ցնզէն իջած Կամսարա-կաննե՞ր էին, թէ Մամիկոնեանց Մուշեղներու, Վարդաններու, Վահաններու զաւակներ. ո՛չ, ոդոր-մելի ձկնորսներ միայն, որ իրենց արհեստն ալ լաւ չէին դիտեր, պզտիկ լճի մը ափեր ալեկոծուիլն կը դողային. բարեբախտաբար իրենց համար՝ Քրխա-տոս ցաւեցաւ, փոքրաւոր առաւ զիրենք, վրանին հոգւոյն Սրբոյ չնորհը բերաւ, և այդպէսով անոնք եզան առաքեալ:

— Բայց ի՞նչ կ'ըսես Լուսաւորչի մասին, որ երկար տարիներ առկաց այնպիսի չարչարանքներու վիրապին մէջ...

— Տղա՛յ, Լուսաւորիչ մէկ հատիկ է սուրբե-րուն մէջ, դուն գայն այդ ոգէտ ձկնորսներուն հե՞տ կը բաղդատես. Աստուած մեծ իմամբ ունէը Լու-սաւորչին վրայ, և ան կրցաւ դիմանալ բոլոր չար-չարանքներուն: Մենք ո՞ւր, ան ո՞ւր: Մեզի Աստ-ւած խելք տուեր է. կ'երթանք հիմա Ճէյխին, կ'ը-սենք, թէ մենք իրենց մարգարէն կ'ընդունինք. այս չղթաներէն կ'ազատինք, ու այն տանն գիտեմ, թէ ի՛նչ պէտք է ընել. նշան դիր իմ խօսքիս, ուր օրէն Հայաստանի ճամբան կը բռնենք և՝ առաջ Աստուած՝ ամէն վտանգէ անցնելով, կը հասնինք հայրենիք... Ի՞նչ կը մտածես, ան ժամն է, խօսէ՛ հիմա և պատասխան տուր... Եթէ կ'ուզես՝ մինչեւ վաղն առաւօտ մտածէ՛, բայց դարձեալ քեզի կ'ը-սեմ, Գրիգոր արդեակ, տասը տարի ալ մտածես, եթէ խելքի կշիռ չունիս, եթէ բան մը ուրիշ բանի մը հետ բաղդատելու, խելօքը խելառէն, լաւը վա-

ան, օգտակարը վնասակարին տարբերելու կարողութիւն չունիս, պարապ է ամէն բան, ու մենք այստեղ կը փտինք։

— Բայց դուն ազատ ես, մօրեղբայր, պէտք չէ, որ քու ազատութիւնդ ինձ համար...

— Դարձեալ այդ յիմար խօսքը. ես ու դուն չկայ. միայն դիր, որ Սուրէն քեզ չի կրնար թողուլ, քեզմէ չի զատուիր, մահ և կեանք մէկտեղ պիտի ըլլայ։ Ամէն բան պատրաստ է, միայն քու մէկ բառիդ կը սպասէ, և չարութ մը վերջ ազատ ենք։

Այդ միջոցին չղթաններու ձայն լսուեցաւ, եւ Գազրիկ մտնելով՝ ամենայն յարգանօք ըսաւ. «Վերակացուն ձեզ կ'ուզէ, իշխանք». իսկ Սուրէն ծիծաղելով՝

— Մա՛րդ, դեռ չկրցայ քեզ հասկցնել, թէ մենք իշխան չենք, քեզի պէս չղթայակապ գերիներ ենք, քեզի պէս հոդ, ջուր կը կրենք, քեզի հետ հացին պատառիկը կ'ուտենք և քեզի պէս՝ ուսդն է մեր անհոգինը։

— Ի՞նչ ընենք, իշխան, պատասխանեց Գազրիկ, վիզը ծռելով, այս անցաւոր աշխարհին մէջ այսպէս որոշեր է Աստուած։

Երկաբն ալ ելան դացին։ Յիրաւի, ծանր էր տեսնել Մամիկոնեանց և Կամսարականաց զաւակներ, որ կ'աշխատէին բնեռականիրի պէս՝ հաստ կաուէ չսպիկ մը միայն հագած, տաքերնուն չղթայ մը, որուն ծայրը մէջքերնին զօտիի տեղ կապուած չուանին էր անցուած։ Քրտինքը կը վազէր անոնց ճակատներէն. և գլուխնուն վրայ՝ խարազանը ձեռքին՝ կեցած էր բոկոտն արաբացի մը, որ կը հրամայէր, նախատելով ու հայհոյելով։ Գրիգորի համար իր քաշածէն աւելի ծանր էր

տեսնել Սուբէնը, որ լուռ և առանց ափսոս կը տա-
կար այդ վիճակին, մանաւանդ այն օրէն ի վեր,
երբ Չանք ըրած էր համոզելու քեռորդին առ երեսս
ուրացութեան։ Ուստի հիմա, դարձեալ տեսնելով
անոր անփոփոխ կեցուածը, Գրիգոր դառնացած բաւ.

— Արդէհաւ այս վիճակը վերջ չունի, և մենք
ալ չենք մեռնիր, որ ապահինք, ընենք՝ ինչպէս որ
կ'ուզես...

— Իրապէ՞ս պատրաստ ես իմ խորհուրդներուս
հետեւելու, որպեսզի Գրիգոր, գիտե՞ս, որ ամէն բա-
նի կրնամ տանիլ, բայց քենէ խաբէութիւն՝ մահ է
ինձի։

— Կ'ըսեմ, ընենք՝ ինչպէս որ կ'ուզես։

— Շա՛տ բարի, վերջը քեզի հետ կը խօսիմ, եւ
կը տեսնես, թէ այդ կրօնափոխութիւնը ո՛րքան
չուտ ու թեթեւ պիտի անցնի քեզի համար, և այս
մեր բռնաւորները ի՛նչպէս պիտի զղջան, երբ տես-
նեն Սուբէնի վրէժխնդրութիւնը իր սոսկալի հրով
ու սրով։

Սուբէն, վախնալով սակայն, թէ մի՛ գուցէ
Գրիգոր նաքը ղղջայ ու ետ կենայ իր դիտաւորու-
թենէն, աչխատանքը լրանալուն պէս բաւ վերա-
կացուին, թէ իրենք կ'ուզեն Շէյխը տեսնել. եւ
հազիւ քանի մը վայրկեան անցած՝ մեր երկու իչ-
խանները Շէյխին ներկայութեան էին։

Երբ այս վերջինը խմացաւ անունց որչումը,
փութաք առաւ Աստուծոյն և հրամայեց, որ երկուքին
ալ չղթաները հանեն. ապա պատուիրեց իր իմամին,
որ պէտք եղած կրօնական տեղեկութիւնները տայ
անոնց, և չաթթի մը եռք թլպատութիւնը կա-
տարուի։

Երբ հայ իշխաններըը դուրս կուգան Շէյխի քնակարանէն, Սուրէն ըսաւ հնդնաբար.

— Այդ մեմարը կը կարծէ, թէ չարաթի մը մենք իր քովը պիտի մնանք. չարաթը չանցած՝ մենք Հայաստանի ճամբան կ'առնենք։

— Բայց այդ ի՞նչպէս կարելի է, հարցուց Գրիգոր դառնաբնաւմբ։

— Դուն կը կարծես, թէ մենք պիտի վերադառնանք հետևակ և չզէթայական՞ պ, ինչպէս որ մեզ հոս բերին այս տապատակները. ո՛չ, իրենց նժոյգներուն վրայ հեծած՝ իշխանի պէս պիտի մտնենք մենք հայրենիք։

— Ձեմ հասկնար միտքդ, Աատուա՛ծ լաչ ձայնդ։

— Հիմա կը հասկցնեմ։

Եկան իրենց դռնամէջի սենեակը, որ պատուհանի վրայէն փոքրիկ ծակ մը ունէր, և ուր մինչև անգամ ցորեկ ատեն նուազ լոյս մը հազիւ կրնար ներս թափանցել. իսկ հիմա, երբ արեգակին մուրթը սկսեր էր, մարդու աչք բան չէր տեսներ։ Սուրէն փոքրիկ ճրագի կտոր մը առաւ, որ պատի ճեղքին մէջ պահած էր, և տանելով դիմացի նոյն գիրքով սենեակը, պատին քով գտնին աւազը մէկդի ըրաւ և մեծկակ քար մը դուրցնելով Գրիգորին ըսաւ.

— Այս քարը կը տեսնե՞ս. երբ գայն վերցնենք, տակը ճամբայ մը կը գտնենք, որ կը տանի մինչև դուռնոց և այն սենեակը, որ Շէյխին զինուորաներն ու դանձատունն է միանգամայն։

— Դարձեալ չեմ հասկնար. մեզի համար ի՞նչ օգուտ կայ այդ ճամբէն։

— Այն օգուտը, որ՝ անթեակ չզէթաներէն ազատուելէ վերջ՝ կը մտնենք ներս, կ'առնենք մեզ պէտք եղած մաքուր զրահական զգեստը, զէնքը,

մեր չորս տարուան ծառայութեան դինը, կը լուծենք մեր վրէժը և կ'երթանք մեր համբան։

— Բաւական է, որ մենք ազգ առ ազգ ապահինք, ևս իրենց կը չնորհեմ դինն ալ, վրէժն ալ։

— Ես այդչափ նեղսրտամիտ չեմ։ Իսկ հիմա այսքանը կը բաւէ. երթանք մեր հացն ուտենք ու պառկինք։

Այս ըսելով, Սուրէն վրայ բերաւ սեղը, ամենայն հոգածութեամբ ծածկից իր թանկագին քարը, ու երկուքն ալ վերադարձան իրենց սենեակը։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Անհանգիստ գիշեր մըն էր այդ գիշերը Գրիգորի համար. ոչ թէ գեհենախչային, այլ իր խղճմտանքին ձայնը քիչ չէր տար քնանալ։ Ելաւ և անչքնաղ գնաց չտարաւանին քով նստաւ։ Աչքերը Թամտկոսի վճիռ, ասպետարդ երկինքին բարձրացուցած՝ կը մտածէր իր բախտին վրայ, կը յիշէր հայրենի պալատը, մանաւանդ իր սքանչելի մայրը, որ՝ չէր գիտեր՝ ազատո՞ր էր, թէ կառապի բռնկրաւ ճարակ եղեր։

Կը յիշէր նաեւ Ուշաւնեաց Ասանը և հոն իր ուբնօրհայ բնակակցաբթիւնը Օրիորդին հետ, ապա վերջին գիշերը, երբ իրենք յայտներ էին միմեանց իրենց սրտին սէրը։ Կ'ուզէր Ասաւածոյ բարձրացրնել աչքերը՝ սեւեռի վեր, քան երկինքի այդ գեղեցիկ կամարը. բայց խղճմտանքը, իբրեւ վարագոյր, համարձակութիւն չէր տար այդ Դատաւորին դիմելու, Որուն աչքերը ամէն յանդգնաք, ամէն սխալ կը տեսնեն։

Կը մտածէր, թէ այս ուրացութիւնամբ, որուն պատճառով ինք չէր համարձակեր ապօթել Ասաւածոյ, ի՛նչպէս պիտի երեսար մարդկանց, ի՛նչ պիտի ըսէր իր առաքինի մօրը, եթէ ողջ էր ան, իսկ եթէ մեռած էր՝ ի՛նչ աչքով կը նայէր երկինքէն իր ուբրացեալ զաւկին վրայ։ Իսկ Ուշաւնեաց Օրիորդը ի՛նչպէս պիտի ընդունէր ուբրացողը. և վախանակ

սիրոյ՝ արհամարհանք, զզուանք պիտի չզգա՞ր անոր հանդէպ։ «Ո՜հ, իմ սիրելի չվիմանաս, կ'ըսէր խեղճ երիտասարդը, դուք հազար անգամ աւելի ցանկալի էիք ինձ, վանդի ատքերուս վրայ բնա կը զգայի, բայց սրտիս վրայ ծանրութիւն չկար. հիմա չունչ քաշելն ալ ծանր է ինձ։ Մայրս, եթէ ողջ է, իրրեւ անուռակ որդի պիտի ընդունի զիս, ու Թէնի, ս'վ գիտէ, ի՛նչ նայուածք պիտի ձգէ վրաս. արդէն երկար գերութեանս միջոցին զիս գրեթէ մոռցած՝ հիմա, երբ արտասուորուած եմ ուրացութեամբ, ինչ անարգ ու զզուելի էակ պիտի երեւամ իրեն. եա՛ որ երբեմն կ'երազէի զինքը, քունիս մէջ կը տեսնէի իր գեղեցիկ աչքերը, իր կարապի պարանոցը... այլեւս չկայ ինձ համար այդ մխիթարութիւնը։ «Ուրացո՛ղը, ուրացո՛ղը», պիտի բանն հասէիս. ու մէր ծառանելն անգամ... հապա Ջուէ՞ն ինչ պիտի ըսէ. եա՛ղ մարդը, որ այնչափ զիս կը սիրէր, որուն վրայ մայրս այնչափ վստահութիւն ունէր. և ամէն անգամ, երբ իրմէ կը հեռանայի, զիս աւելի անոր կը յանձնէր, քան թէ եղբօրը՝ Սուբէնին... Ցաւոց ատարկայ և զզուելի էակ պիտի երեւամ ամէն աչքերու. և այսպիսի կեանք վարելու համա՞ր պիտի ապրիմ աշխարհիս վրայ»։

Այս խորհրդածութեանց մէջ էր Գրիգոր, երբ դիմացի կանանոցի դուռը կամաց և զգուշութեամբ ճռնչեց ու կիսով բացուեցաւ։ Հայ երիտասարդը մտածեց չուտով նա քաշուիլ, վանդի գիշերով կանանոցի դրան մը բացուիլը և նոյն միջոցին երիտասարդի մը հոն ներկայ գտնուիլը յանցանք կըրնար համարուիլ. բայց իր չարժուամով ան ուշադրութիւն պիտի գրաւէր, ուստի աւելի խոհեմ համարեց մնալ նստած տեղը։ Նոյն պահուն կիսատաց

գանէն ելաւ ձերմակներ հագած փոքրիկ ազջիկ մը, հազիւ տասնըմէկ տասներեք տարեկան, եւ Գրիգոր իսկոյն ճանչցաւ Շէխին ազջիկը՝ Էմման։

Գրիգոր կը խօսար, թէ ան կ'անցնի՝ առանց ղինքը ճանչնալու. բայց ազջիկը ամէն կողմ դիտելով եւ ուշ դնելով՝ առաջ կուգար. ու երբ չտարուանքն մօտեցաւ՝ կանգ առաւ, չուրջը նայեցաւ, եւ մթնոլորտին վարժ իր վայրենի աչքերը տնասն՝ թէ ո՛վ էր հոն նստած. եւ ան ուղղուեցաւ դէպի Գրիգորը, որ խոհեմութիւն սեպեց քուն ձեւանալ։ Իսկ ազջիկը, հանելով երիտասարդին, ծռեցաւ եւ սկսաւ այնքան մօտէն նայիլ անոր աչքերուն, որ ան ստիպուեցաւ դուրսը եաս քաշել եւ աչքերը բանալ։

— Դուն արթուն ես եւ քուն կը ձեւանայիր, բսաւ ազջիկը կամաց ձայնով։

— Խօսացուելու հիմք էի, վայրկեան մը նայաց, եւ քունս տարաւ, երթամ պառկիմ, պատահմանց Գրիգոր եւ ուղիղ երթալ։

— Մի՛, նայէ՛ խօսինք, ես քեզի համար եկայ. եւ այս բսելով՝ ձեռքը անոր ուսին դրաւ։

— Ի՞նչպէս, ինձի՞ համար. գնա՛ տեղդ, դուն տիրուհի մըն ես, իսկ ես խեղճ գերի մը. քեզի չի վայլեր կանանոցէն դուրս երթալ այս ժամանակ։

— Բայց դուն այլեւս գերի չես, ազատ ես. հայրըս այդպէս բսաւ մօրս. ուրիշ բան մըն ալ բսաւ...

— Ես հետաքրքիր չեմ իմանալու... Թո՛ղ, տիրուհի, երթամ, բսաւ եւ կը պատրաստուէր երթալու։

Իսկ ազջիկը, փոխանակ եաս քաշուելու երիտասարդին լուրջ խօսքերէն, ցատքեց եւ անոր ծունկին քուն վրայ նստաւ։ Զայրոյթը մէկ կողմէն, երկիւղը միւսէն, խռովութիւնն մտանեցին Գրիգորը. ան կը վախնար ձայն հանել, խիստ խօսիլ, վասնզի երթէ

մէկը վրայ հասնէր և գինքը այդ դիրքին մէջ տեսնէր, իր վիճակը շատ վտանգաւոր կ'ըլլար. ուստի փութձեց քաղցրաբեմով խօսիլ։

— Դուն այնպիսի մեծ ճէյխի մը ազջիկ ես, կը վայլէ՞ քեզի այդպէս վարուիլ քու ծառայներուդ հետ. խնդրեմ ելիր գնա տեղդ, որ ես ալ երթամ։

Ու իր ձայնը յուզուածէն կը դողար։ Իսկ աղջիկը, որ վազահաս արիւնութենամբ իր տարիքէն շատ մեծ էր, ծիծաղելով պատասխանեց.

— Ի՞նչ բանէ կը վախնաս, ինչո՞ւ սիրտդ կը բաբախէ. հոգ մի՛ ըներ, հայրս քեզ ինձ հետ ամուսնացնելու դիտաւորութիւն ունի. այդպէս կ'ըսէր մօրս. մեր օրէնքն է, որ երբ անծանօթ մը ձմեռթան կրօնքը կ'ընդունի, պէտք է հաւատացեալի հետ ամուսնանայ. դուն լաւ, գեղեցիկ երիտասարդ ես, ես քեզի կը հաւնիմ։

— Հայդ, սիրուհի, խնդրեմ, թո՛ղ որ երթամ, հիմա այդպիսի բաներու վրայ խօսելու ժամանակ չէ, հէս գիշերը մօտ է...

— Հազ չէ, ես քուն չունիմ։

Գրաւինքը ջուրի պէս կը վազէր Գրիգորի ճակատէն. աղջիկը իր ծունկերուն, և անոր ձեռքը իր ուսին վրայ... այնպիսի սոսկում կ'ազդէր այդ իրին, որ կարծես վագրի ձագ մը կառչած ըլլար իր կուրծքին և ճիրանները ծոծրակը մխած։ Եւ որովհետև կը վախնար բռնութենամբ մէկդի դնեու զայն, ուստի չանկարծ ուշագրութիւն ձեւացնելով բաւ այլայլած.

— Էամա՛, ոտքի ձայն կը լսուի, մարդ կաւգայ։

Աղջիկը կապիկի մը պէս ցատքեց ելաւ ուշ դնելու, և Գրիգոր, առանց բոպէ մը կորսնցնելու, արագութենամբ սկսաւ հեռանալ։

— Անհաւատի՛ որդի, — կը մռնչէր ազջիկը անոր հանդէպ, — դիա կը խարեա հէ՞. բայց փոխարէնը կը հատուցանեմ քեզ. կը տեսնե՛ս։

Իսկ Գրիգոր, զոհ՝ որ անվտանգ ազատեցաւ այդ փոքրիկ ճիւաղին ձեռքէն, առանց նա նայելու գնաց երկնցաւ իր խոտէ խչափին վրայ. մտքին մէջ ան բազդատութիւնը կ'ընէր Շէյխի սատանայութեան ազջկան և Աչտունանց չքնազագեղ Օրիորդին, մինչև որ քունը իջաւ աչքերուն և հանդարտութեամբ յուզած սիրտը։

Երեք օր անցաւ այս դիպուածին վրայ։ Գազրիկ տխրութեամբ կը տեսնէր, որ հայ իշխաններուն չգիմաները հանուած էին, բայց չէր համարձակեր լռութիւն այդ պարզ և բարի չինականը. ուրացող և մահամեատական ծառաներ պարծանքով պատմեցին իրեն եղելութիւնը և կը յորդորէին, որ ինքն ալ թեղուի իր առատ կրօնքը և ընդունի ճշմարիտը. իսկ ան լռութեամբ միայն կը պատասխանէր այդ հրաւէրներուն։ Գրիգորի ծանր տխրութիւնը մխիթարութիւն էր իրեն համար. «Անչուշտ, կ'ըսէր ինքնիրեն, խեղճ իշխանազունը այս վիճակին չդիմանալով է, որ յանձն կ'առնէ ուրացութիւնը. այս անթեղուած կնանքէն ինձ պէս չինական մը հազիւ կրնայ դիմանալ. իսկ ան՝ փափկասուն ազայ՝ հալեցաւ, ոսկոր ու կաշի մնաց. ան՝ որ վարդապետի պէս ամէն ճշմարտութիւն դիտէ, իր տխրութեամբ կը վկայէ, որ ճշմարիտ կրօնքը մեր հայրենականն է. բայց այդ կամառական իշխանը... բան մը կը մտածէ. սակայն ի՞նչ է իր մտածութիւնը. երեսէն ոչինչ կարելի է հասկնալ. կնցած աչքը յանկարծ կը ժպտի, ու այնպիսի ժպիտ մըն է այդ, որ կարծես թէ բոց կ'ելնէ աչքերէն։ Տեսնենք վերջը, եթէ ողջ մնանք»։

Նոյն պիչերը Սուբէնի անթափանց դէմքը փոխուած կ'երեւէր. ան կը մտածէր, կ'ելնէր, կը նստէր և չէր կրնար նստած մնալ. կը շրջապատէր, դուրս կ'երթար մեծ պարտէզը, պատերուն տակ դանուող ախոռները, սուր ձիեր, սուրիչ կենդանիներ և երկու անասնապահներ միայն կային. մէկ կողմն ալ փլփլուկած տախտ մը կար, սակայն ամբողջ տարին ժողված էր հովին բերած խոխոջը։ Երիգոր պահակ տեղէն կը դիտէր այդ ելոյժները, ու թէև քունը փախած՝ բայց չուզելով իր տխուր սիրտը յայտնել՝ քուն ձեւացուց։ Պիչերը արդէն յուսալքացեր էր, ամէնքը քնացած էին, երբ Սուբէն, մօտենալով Երիգորին և ուշադրութեամբ դիտելով զայն, վառեց իր ճրագը և մեծ զգուշութեամբ ելաւ դուրս. գնաց դիմացի սենեակը, որ նոյն դիրքն ունէր զրան քով, և սրտին խորը Սուբէն այն մեծ քարը ցուցուցեր էր իրեն։ Երիգոր լսեց կամաց ձայնով խօսակցութիւն մը և կարծեց, թէ Սուբէն Փապրիկի հետ կը խօսէր. բայց դարձեալ չյաջողեցաւ ականջը ձայն դադրեցաւ։ Վերջապէս, երբ անցաւ ժամէ մը աւելի, Երիգորի հետաքրքրութիւնը զօրացաւ, ու ան ելաւ սենեակէն. դուրսը ոչ ոք կար։

Դրան առջև կեցած՝ ան տեսաւ որ կանանոցի դուռը բացուեցաւ, և Էմմա, դուրս գալով նոյն զգուշութեամբ, սկսաւ շտապողանին չորս կողմը պտտիլ։ Երիգորի սիրտը ուժգին բաբախեց, երբ ան մտածեց, թէ այդ յանդուգն աղջիկը կրնայ մինչեւ իր սենեակը գալ, և Սուբէնի գաղտնիքը, որ ինքը եւս լիովին չէր գիտեր, յանկարծ կ'իմացուի. ու երբ չփոթած կը խորհէր, թէ ի՛նչ ընէ, տեսաւ, որ աղջիկը դիմաց ուղիղ դէպի իր կողմը. պէտք էր հեռանալ այդ տեղէն, վտանգի, թէպէտ մթութիւնը

արդեւք մըն էր, բայց սրտաբոյն աչքը խաւարին մէջ լաւ կը տեսնէր։ Եւ իրօք, Էսմա տեսաւ պինքը և մօտեցաւ։

— Անհաւատի արդի՛, անցեալ գիշեր դիս խաբեցիր, ոտքի ձայն է՝ ըսիր և փախար. կարծեցիր, թէ ձեռքէս ազատեցա՞ր, կ'ըսէր բարկութեամբ նոր բռնուած ազջիկը, Գրիգորի ձեռքէն բռնելով։

— Բայց դուն, տիրուհի, կը պատասխանէր Գրիգոր ամենայն քաղցրութեամբ, գիտե՞ս, թէ ի՛նչ մեծ անխոհեմութիւն կ'ընես այսպէս ուշ ատեն գալով. գիտե՞ս, որ եթէ հայրդ յանկարծ իմանայ, իր ամբողջ բարկութիւնը իմ վրաս պիտի թափէ, իսկ դուն, անշուշտ, չես ուզեր իմ պատժուիլս։

— Այո՛, չեմ ուզեր, բայց միայն եթէ դուն վրս չխաբես. իսկ եթէ խաբես և գրկէդ նետուելու համար սուտ խօսիս, այնպիսի գրպարտութիւններ կ'ընեմ և այնպէս պատժել կուտամ՝, որ կը ղջիս։

Գրիգորին ծանր էր այս ազդարմուխ ազջկան գոռոզութիւնը, բայց սարսուռի վիճակը կը պարտաւորէր տակալ այդ բաներուն, և յետոյ՝ չորս տարուան միջոցին ինք սովրած էր համբերել նման նախատինքներու. այսպէս, դեռ քանի մը օր առաջ այդ փոքրիկ կատաղի ազջիկը Պազրիկի աչքերուն ափ մը աւազ նետելով՝ զուարճացեր էր ևեզճ մարդուն մտմտուքով. դեռ մէկ երկու տարի առաջ մեծ հաճոյք մըն էր իրեն համար՝ խարազան մը տակաւ ձեռքերուն մէջ՝ ալ ու ձախ գերիներուն զարնել. հիմա, երբ գրեթէ հասած ազջիկ էր, բարեբախտաբար այնչափ չատ ընտանութիւն չունէր մարդկանց հետ. բայց չարութեան ոգին միշտ նոյնն էր։

Գրիգոր ան ու դադի մէջ էր,— չըլլա՞յ թէ այն գործը, զոր Սուբէն զալտնի կը պահէր իրմէ, յայտ-

նի գառնայ այդ անզգամին. ուսաի կը չմնար քաղցրութեամբ վինք իր տեղը զրկել, մանաւանդ որ կանանոցին մէջ կրնար ազախին մը արթննալ եւ դուռը բաց տեսնելով՝ ազաղակ բարձրացնել ու ամբողջ պալատը ոտքի հանել: Այս մտահոգութեան մէջ էր երիտասարդը, երբ փոքրիկ լոյս մը տեսաւ այն տեղակը, ուր կը գտնուէր գետնափոր ճամբուն մուտքը. վախնալով, որ ազջիկն ալ կրնայ նկատել լոյսը, ուղղուեցաւ դէպի իր տեղակը. իմաց, առանց Գրիգորի ձեռքը ձգելու, հետը ներս մտաւ: Գրիգոր չփոթած էր բոլորովին, մինչ ազջիկը՝ անխռով:

— Ո՞ւր է քու ընկերդ, հարցուց ան:

— Չեմ գիտեր... անշուշտ քնացած է, և ամօթ է մեր երկուքին համար հոս միասին գտնուիլ:

— Իրա՛ւ որ դուք անհաւատներդ չուտ վախկոտ ժողովուրդ էք, ամէն բանէ կը վախնաք. դուն հօրմէս կը վախնաս, ծառաներէն կը վախնաս, հիմա ալ ևիր քու ընկերդ կը վախնաս: Նայէ՛ այդ խոտին վրայ:

Բայց Գրիգոր նայն միջոցին ոչ և ականջ էր ուսաս, որ դիմացի աննշմարին լոյսը անհետ էր ևղեր, և դուբսէն չշուշնջ կը լսուէր. ատոր վրայ քիչ մը հանգաստացաւ:

— Ձի՞ս լսեր, նայէ՛ կ'բսեմ քեզ, կրկնեց ազջիկը և թեւէն քաշեց, որ նայի.

— Դուն խօսք չես հասկնար, ըսաւ Գրիգոր՝ ձայնը քիչ մը բարձրացնելով և եղանակը փոխելով. ես քեզ այնչափ քաղցրութեամբ ազաչեցի, որ երթաս առնդչիս, և դուն մարիկ չըրիր. ամօ՛թ է՝ քեզի, չնամկցար. ա՛ռ, թող ձեռքս: Գնա՛ տեղդ:

— Ի՞նչ, դուն ինձի պիտի հրամայե՞ս, անհաւա-

ան որպէ՛ս. դիտե՞ս, որ եթէ հիմա ձայնս ձգեմ, ամբողջ տունը ոտքի կը հանեմ. ու երբ ամէնքը հոս ժողվեմ և ըսեմ, թէ դուն պիս յորդորեցիր, որ գիշերով գամ, քու վիճակդ ի՞նչ կ'ըլլայ... Նայէ՛ կ'ըսեմ... եթէ ոչ՝ հիմա ձայնս կը բարձրացնեմ...

Աբգէն ձայնը բաւական բարձրացուցեր էր, եւ Գրիգոր, այս փոքրիկ ճիւաղին սպառնալիքներէն չվախցած, կը մտածէր անոր գլխուն կառափի այնպիսի հարուած մը տալ, որ գետինն անցնէր. միւս կողմէ, սակայն, ուզէր լաւ կը համարէր խոհեմութեամբ հանդարտեցնել զայն: Այդ մտածումներու մէջ էր, երբ յանկարծ տեսաւ ձեռք մը, որ փայլակի պէս անցաւ և բռնեց ազջկան վիզէն. խանչալն մը լսեցաւ, և Սուբէնի ձեռքերուն մէջէն անչուշտ դիակ մը գետին ինկաւ:

— Օձի՛ ծոռնդ, մրմռաց Սուբէն, գնա՛ քու հօրդ սատանայի գիրկը:

— Ի՞նչ ըրիր, մեռա՞ւ ազջիկը, բացագանչեց Գրիգոր և ծռեցաւ տեսնելու խեղճին վիճակը:

Իսկ Սուբէն՝

— Երկայն խօսակցութեան և ողբերու ժամանակ չէ, քալէ՛, ե՛կ ինձ հետ, քաւ հրամայական ձայնով:

Ու երբ դիմացի տնեցիները մտան, Սուբէն ճրագի ազօտ լոյսով մտքուր պարեգօտ մը, վերարկու մը և փաթթոց մը գուշեց.

— Առնէ՛ հագուէ՛ և այս գէնքերէն ալ առ, ինչ որ քեզի կուգայ: Շո՛ւտ ըրէ, ժամանակ չկայ կորսնցնելու:

Նոյն միջոցին տեսնելով Գագրիկը, որ կուգար խռիւներու առագին դէպի մը տակ կորսուած, Սուբէն դարձաւ անոր.

— Ապրի՛ս Գազրիկ, դեռ կո՞յ։

— Ո՛չ, այս վերջին թեան է։

— Լա՛ւ, դիր այդ ալ ծառաներու աեհնակին դրան առջեւ։

Սուրէն բանկցուց իւղոտ փայտ մը եւ սկսաւ կրակ տալ բոլոր դուռներուն դիմաց դիզուած խըռիճներուն. կէս գիշերուան քամին սկսած էր արդէն, ու տունը վայրկենապար լուսաւորուելուս։ Գազրիկի թեւէն բռնած՝ Սուրէն անոր ալ ցուցուց զէնքեր ու հագուստներ և ինք առաւ օրինակը, — հագուեցաւ, գլուխը փաթթեց ճերմակը, առաւ կապարճը, ազդը, նիզակը, պողովատիկը մէջքէն կախեց. ու երբ երկքն ալ պատրաստ էին, առաւ ջըխտեայ մոխազը, դուրս ելաւ և Գազրիկի հետ վառեց ամրողջ ճնացած խոխոը։ Բոցը կը բարձրանար։ Սուրէն հպնական և սոսկալի ծիծաղով մը ըսաւ Գրիգորին.

— Հիմա հանդիսատ եմ, նայէ՛ ինչպէս գեղեցիկ է, ինչպէս կը նմանի վարդանաներուդ հրդեհին։

— Ո՛հ, ես այսպիսի անգութ տեսարաններ չեմ սիրեր...

— Ես նոյնպէս, վառնդի այս հրդեհը և մէջի գոհերը քիչ են մերիններուն քով։

Երբ Գրիգոր մօրեղբօր երեսը նայեցաւ, անոր աչքերը այնպիսի կատաղութեամբ կը փայլէին, որ գլուխը անդին դարձուց. իսկ Սուրէն «երթա՛նք» ըսաւ և գիմելով ախոռը՝ թամբուած նժոյգ մը հանեց, որ Շէյխի ամենասիրելի ձին էր։

— Տէ՛, Գրիգոր, հեծի՛ր, ըսաւ։

Իրեն և Գազրիկի համար եւս Սուրէն ընտրեց ախոռին լաւագոյն ձիերէն երկուքը, ձի մըն ալ քեռուցին պահեմատով և զարիով։

Իսկ Տրդևը տակաւ տակաւ կը բորբոքէր և ամէն կողմէ կը ճարճատէր։ Եւ ահա մարդկային ազազակները բարձրացան. իսկ Սուրէնն՝

— Լա՛ռ է, լա՛ռ, գիա մեքսիկոյ ոգևերաւն եւ հնծաւթիւններաւն չուտ ոչինչ պատասխան են ասոնք, բաւ և հնծաւ։ Ու երբ չարժեցան՝ դիմից իր ուզևկիցներաւն ցած, բայց հաստատ ձայնով.

— Մարկ ըրէք՝ ի՛նչ կ'ըսեմ. մեր ամէնէն զբաւաղ գործը նման պատրաստութիւնով ալս ձիերաւն վրայ գանաւիլն էր. երկաւ ատրի է, որ ես ժառանգեր և կարգադրեր էի մեր փախուստը։ Նայեցէք երկընքին, ահա ալն ատալը (հիւսիսային ատալը ցուցնելով) միշտ ձեզի առաջնորդ պիտի բանէք և քիչ մը դէպի անոր ալ կողմը պիտի չեզնէք. մինչև որ եվրոպան գանէք. անկէ ետք ան ձեզ կ'առաջնորդէ։

— Ի՞նչ կը նշանակէն ալս խօսքերը, Տարդուց Փրիգոր, միթէ մեզ իբրամէ պիտի բաժնուի՞ք։

— Ոչսահ կարելի է՝ կը ջանանք չբաժնուիլ. բայց եթէ յանկարծ դիպուածները մեզ բռնադատեն և ես ձեզի ըսեմ՝ «ազատեցէ՛ք ձեր անձերը», պէտք է հնազանդիք իմ խօսքիս և ձեր փրկութեան նայիք։ Ուսահ պէտք է նաև ձեզի ատակ ատամ, որ նրման պարագաներու մէջ չուտ կարևոր դէնք է։

Ու բանալով մախաղին մէկ ալքը, երկուքին ալ մէկ մէկ բուռ ոսկի տուաւ. ապա վերջին անգամ մը գլուխը դարձուց Տրդևին նայելու և քչեց ձին. ինք առջևէն, միւսները հետևէն՝ դիմելով դէպի Պալմիրայի անապատին կողմը։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Բարեբախտաբար ժամանակը ձմեռ էր, և չկար արտրական կլիմայի սովորական տաքը. ուստի երբ արեւը ելաւ, մեր երեք ճամբորդները սիրով ոգեւորեցին զայն:

Հինգ վեց ժամ արշաւելէ վերջ՝ հասան փոքր հնդեզատի մը առջեւ, ուր ձիերուն քիչ մը դադար և կեր տուին, իրենք ալ իրենց չոր պաղպեմտաը կրծեցին, ջուր խմեցին և չարուշակեցին ճամբանին: Կը նայէին միշտ առջեւնին և ոչ ետեւնին, վասնզի դեռ ետեւէն վախնալու ժամանակը չէր. մինչեւ որ իրենց փախուստան իմացուէր Դամասկոսի մէջ, և մինչև որ ինդրակները հասնէին, իրենք կրնային բաւական ճամբայ կտրել. իրենց երկիւղը տրտրականն սաստատակ խուճապներէ էր, որ յանկարծ կրնային իրենց դէմ ելնել. այդ պատճառով ալ Սուբէն կը խնայէր ձիերուն, որպէսզի անոնք, եթէ պէտք ըլլար, կարենային դիմանալ կռուի կամ փախուստի:

Այս նախահոգուբթեամբ կ'երթային Աստրական անապատին մէջէն, մինչեւ որ արեւը սկսաւ խոնարհիլ: Սուբէն չտես տրբուան գերութեան մէջ թէ ընկերակից գերիներու և թէ տրտրներու հետ ունեցած խօսակցութիւններէն ճիշդ տեղեկութիւններ առած մտրգու պէս կը չարուշակէր իր առաջնորդութիւնը: Ան կը հասկնէր Գրիգորին, թէ ինչ չա՛ւ այդ երկայն անապատին ճամբան բռնած էր և

ոչ ծովեզրը. իրաւ է, այս վերջինը աւելի կարճ էր, բայց հիմա՝ արաբացիք սիրած ըլլալով մինչեւ Անտիոք՝ շատ աւելի վտանգաւոր էր։ Կը բացատրէր իրեն նաեւ, թէ՝ որեւէ դիպուածով մինակ մնալու պարագային՝ ի՛նչ ճամբանէր աւելի ապահով էին Հայաստան հասնելու համար։

Վերջապէս արեւը մարը մտաւ, և ճամբորդները գետ Պալմիրա չհասած՝ իջան գարձակալ հեզհզատի մը մօտ. քիչ մը բան կերան եւ նստան ձիերուն քով։ Սուբէն յորդորեց պիրինք քնանալու, իսկ ինք, թէպէտ գիշերն ի բուն այխատեր էր, մնաց հսկելու։ Քանի մը ժամ վերջ ան արթնցուց ընկերները, և գարձեալ ճամբայ ինկան։

Սուբէն «Եփրա՛տ, Եփրա՛տ» կ՚բսէր մտքին մէջ, և իրեն այնպէս կը թուէր, թէ անգամ մը որ այդ գետին եզերքը հասնէր՝ ինքզինքը հայրենիք պիտի գտնէր, թէեւ լաւ գիտէր, թէ ի՛նչ մեծ հեռաւորութիւն կայ այդ գետին Հայաստանէն և Սորիքէն անցնող մասերուն միջեւ։ Գուշնը տարաւ, և Սուբէն ձիուն պարանոցին վրայ քնացաւ մէկ երկու ժամ։

Գազրիկ, Սուբէնը քնացած տեսնելով, պոչը յարմար նկատեց խօսելու Գրիգորի հետ։

— Յիրաւի, իշխան, ըսաւ քու քեռին զարմանալի մարդ է. ի՛նչպէս մտածեց ու պատրաստեց այս մեր փախուստը։

— Մ՚ըչափ ժամանակ է, որ դուն գիտէիր իր այդ խորհուրդը և պատրաստութիւնները։

— Տարի մը կայ և աւելի, որ կէս օրէ մը վերջ, տատիկ տաք տաեն, երբ ամէն մարդ քնացած՝ չարժուելու կարողութիւն չունէր, գիպուածով մտայ կինաւեր սենեակը եւ տեսայ, որ իշխանը երկայն փոյտի մը օգնութեամբ այդ մեծ քարը չարժել

կը չմնար, և քրտինքը ճակատն ի վար կը վազէր։ Երբ պիս տեսաւ՝ «Փազիկ, դուն գաղանիք պահող և ուժով մարդ ես, ես ինձ օգնէ» ըսաւ։ Իսկ ես՝ մեզմէ մեղայ, մեծախօսիկութիւնն չըլլայ՝ այդպիսի քարեր չատ վերցուցեր եմ. մեր գիւղի չրջակայքը և Բագրեւանդայ մէջ, կրնամ ըսել, քիչ մարդ կայ, որ ինձ չափ ծանր բան կարենար վերցնել. «կա՛յ, իչխան» ըսի, փորձելի և տեսայ, որ քարը կը չարժի. այժ տուի և սանձուցի։ «Ապրի՛ս, Գազրիկ», ըսաւ։ Վար նայեցանք՝ մարդագլամ փոս մը միայն կար տեղեւոխ. ինձ հրամայեց ապառել և պահպանութիւնն ընել, իսկ ինք մտաւ ներս։ Ժամի մը չափ անցաւ, և իչխանը չէր երեւեր. վախը պիս տուաւ՝ չըլլայ թէ վտանգի հանդիպեցաւ. ուստի ես ալ իջայ և տեսայ, որ երիս ճամբայ կար, մէկը դէպի ներս՝ տան մէջ կը տանէր, իսկ միւսը՝ դէպի դուրս։ Իչխանը անշուշտ դէպի դուրս դնաց, խորհեցայ ես ու ինքս ալ խաբխաբելով այն ճամբան գացի. երբ այդ տարերկրեայ ճամբան երկուքի բաժնուած տեսայ, ես գարձայ և հակառակ ուղղութիւնը բռնեցի. վերջապէս լոյսի ակար գիծ մը երեւաց, ու ես նկատեցի իչխանը, որ պատի մը կռթնած՝ դէպի լոյսը կը նայէր։ Զինքը ողջ գտնելով՝ փառք տուի Աստուծոյ, վտանգի իմ վախս այն էր, թէ օձի, կարիճի, գոնավէժի վտանգ մը կրնար հանդիպած ըլլալ իրեն։ Ես գարձայ նոյնպէս մեծ զգուշութեամբ, որպէսզի չըլթայիս ձայնը չլսուի։ Իչխանն ալ եռեւէս հասաւ, և մենք ելանք դուրս. գարձեալ քարը տեղաւորեցի և չհարցուցի, թէ ի՛նչ էր այդ տեղը. այնուհետեւ իչխանը քանի մը անգամ մտաւ ներս, վերջին անգամ՝ անցեալ գիշեր, և ներէն ոչ մէկ հարցում ըրի։

— Բայց անցկալ գիշեր դուն ալ այդ անվ իջար, Գազրիկ։

— Անցեալ գիշեր լվանք մխաին. ինք ճրագով առջևէն կ'երթար, և ես՝ բրիչը ձեռքս՝ հետևէն, մինչև որ հասանք այդ մուկի ծակին բերանը. դուռ չունէիամբ, անձայն՝ քակեցինք պատը, ուսի ձեռքով՝ քան մը բրիչով, և բերանն ալ մնծցուցինք. այդ ուսկի գիւրին էր, քան թէ բանալ քովի սմուռը փայտէ դուռը, որ առարկիրեայ ճամբան կը հանէր։ Իշխանը դուռը նեղս երկնցուց, երկար ուշագրութիւն ըրաւ՝ անոնակը մարդ չկար. ուսաւ, երբ ծակը այնչափ եղաւ, որ ինք կրցաւ անցնիլ, ցատքց վեր ելաւ և ճրագն առաւ՝ մէկիկ մէկիկ ինձ յանձնեց նախ զէնքերը, յետոյ բանալիներու խուրձ մը, ապա զգեստները, վերջը կտաւեց բացաւ երկու փոքրիկ գղրոցներ, պարունակութիւնը պարպեց այդ կաշիէ երկբերան մախաղին մէջ, որ պաստէն կախուած էր, և երբ ան ալ տուաւ ինձ, նոյն զգուշութեամբ մտանք ճամբուն մէջ. հոն այդ բանալիներէն մէկով ազատեց գիս չղթայէս, ու ետևնք գնաբաս։ Նախ գոցինք ախոռները, ուր երկու ձիապաններ կը խորպայէն. գտանք զանոնք գետին, քնարեցինք ու խմբեցինք ձիերը, ապա խոխներ և խոտի խուրձեր բերինք լեցուցինք բոլոր գլխաւոր գաւուներուն առջև։ Բան մը չմոռցաւ ան, մեր ևս ձիերու ճամբու պաշարն ալ մտած էր։ Զարմանալի՛ մարդ է։

— Ինչո՞ւ ինձ չմացուցիր այս ձեր նախապատրաստութիւնները։

— Իշխանը կ'ըսէր, թէ գուն չաս բարեսիրտ ես, արիւն թափելու չշնամի, ուսկի լաւ է՝ որ ամէն գործ կատարուի, և այնպէս իմանաս։

— Ի՞նչ կը կարծես, Գազրիկ, Աստուած մեզմէ հաչիւ չի՞ պահանջեր այդ արիւնին համար, այդ հրդեհին մէջ ազգ ազգ...

— Իշխա՜ն... բայց այդ մարդիկը մեր երկիրը հրով ու սրով քանդեցին, ամբողջ չորս տարի ամէն օր մարդ սպաննեցին, երբ մեր ազատը չէին ուրանար, կը մեռցուէին, չա՜ն աստուկ կը համարուէին: Մենք ալ այդ բոլորը Աստուծոյ կը յիշեցնենք, և ամէն բան կը կարգադրուի:

Գրիգոր տեսաւ, որ Գազրիկ Սուրէնի վարպետութեան ուշակերտներէն էր, և վերջացուց խօսքը: Փիչ հաք, տեսնելով սուրին քով տնազին մուրճ մը կախուած Գազրիկի գօտիէն, հարցուց, թէ ինք այդ զէնքը չա՜ռ օգտակար կը տեսէր:

— Ո՛հ, իշխանիկս, պատասխանեց Գազրիկ, այդ մուրճը սուրէ լաւ է ինձ համար. ես տեսայ պայն Շէյխին աննման, աչքս վրան մնաց, և խնդրեցի Սուրէն իշխանէն թոյլ տալ, որ առնեմ. մենք չենք կարներս մուրճը սուրի լաւ դիտնք գործածել, քան թէ սուրը:

Երբ արեւը հորիզոնին վրայ էր, հեռուն քաղաք մը երեւցաւ: Գրիգոր քաշեց ձիուն սանձը, և կանգ առնելը կանգ տուին. Սուրէն վայրկեանաբար արթընցաւ և աչքերը չփելով՝

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ եղաք, հարցուց:

Եւ տեսնելով տնազին տուներ, պարիսպներու բեկորներ հասկցաւ, որ Պալմիրայի աւերակներուն հասած էին, ու Եփրատ հեռու չէր:

— Երթանք, տղաք, ըսաւ. հայրենի հողը թէպէտ հեռու, բայց չուրը մեզի հասաւ. երթանք ուր եղերքը յոգնութիւն առնենք:

Գրիգոր սքանչացաւ այդ մեծ քաղաքին աւեր-

պակնարան վրայ. անապատին մէջ այսպիսի փառաւոր քաղաք մը իր հետաքրքրութիւնը կը չարժէր. կարծես իր կամքէն անկախ՝ ձիուն դլուխը դէպի արեւմուտքի ճամբուն դարձուց և կեցաւ կարգալու յաւնական արձանագրութիւնները: Սուրէն, հազիւ ալով քեռորդիին նպատակը, բսաւ անոր.

— Արդեակ Գրիգոր, ասիկ օր մը այդ փափաքդ կը դոհացնենք, հիմա ժամ առաջ մենք մեզ այս անիծեալ երկրէն դուրս հանենք:

Անցան քաղաքին արեւելեան դուռնէն և չարաշունակեցին ճամբան: Շուտով եփրատ իր ամրակռ վանմոլիամբ երեւցաւ իրենց. իջան նզելքը փիչ մը հանգչելու և դազար տալու ձիերուն: Սուրէն կ'ամպարէր:

— Հապա՛, ազաք, կարծեմ ժամ է հնձնելու. երկու ճամբայ կայ առջեւնիս. կամ երթալ այս եզերքէն գետն ի վեր, կամ անցնիլ գետը և դիմացէն երթալ. ո՞րը կը նախընտրէիք:

— Դուն որոշէ, պատասխանեց Գրիգոր, մենք պատրաստ ենք քեզ հետեւելու: Բայց սիրա դիմացի կողմը ձիաւորներ կ'երեւան. մեզ հոգի են:

— Այդ մարգիկը, ըսաւ Սուրէն դիտելով, ըստ երեւոյթին կ'ուզեն ըսել մեզ. «Եթէ կամիք խաղաղ ու հանդիստ ձեր ճամբան չարունակել, գացէք այդ կողմէն, մեզ մի՛ մօտենաք, վասնզի ուղղակիորեն արդի ուղղակի կը ծեծենք, ուղղակի կ'ապրինք և ուղղակի պէս կը մեռնինք»:

Սուրէն քշեց ձին գետն ի վեր, նոյն եզերքէն: Թէպէտ զէնքերը շեչխէն զանձատուէն առած էր, բայց դեռ համոզուած չէր անոնց լաւութեան. հիմա միայն յիշեց այդ, քաշեց սուրը և աքանչանալով

պոլպատին վրայ, գոնուենակուբիամբ դրաւ պատանքը և դարձաւ ընկերներուն.

— Այդ մեր Շէյխը լաւ աւարի վրայ ինկեր է. իր անապատները չէին կրնար բաւցնել ոչ այսպիսի զէնք և ոչ այսպիսի ոսկիներ։ Նայեցէք, ձեզ տուած ոսկիները բոլորը Սուսանհանց են, և այս զէնքերն ալ բոլորը պարսից արքայական դրոշմը կը կրեն։

Յօսկրա մինչդեռ ան երթալն գլուխը կը դարձընէր դէպի դիմացէն եկող հեծեալները, որ յանդուգն արշաւով գետին կը մօտենային։ Իրենց այս ընթացքը որ Սուրէնին կ'իմացնէր նաեւ իրենց նպատակը, փոխել չտուաւ իր հանդարտ չարժուձեւը, և ան քթին տակէն կ'ըսէր. «Եթէ այսքան քիչ էք՝ մեզմէ ձեզի օգուտ չկայ»։ Ու դիմացը աւազի բլուր մը տեսնելով, ձին քշեց վեր երթալ. աւազին նայուածքին տակ մարդ մը պատեց երեսը, բայց ակնթարթի մը մէջն, և տեղ իսկոյն յաջորդեց ժպիտ մը, որ սակայն անարկու էր։

— Տղա՛ք, ըսաւ, տասը տասնեակու հոգի մեր առջեւ կ'երեւին. մեր ձիերը Արաբիոյ հազարներուն քոռիրներէն են, մեր զէնքերն ալ ամենալաւն են. դո՛ւն, Գրիգոր, Մամիկոնեանց քաջ թոռն ես, դո՛ւն ալ, Գագրիկ, որ անգէն՝ արջ մը խեղդելու ոյժ ունիս՝ քաջ եղիր, միայն ամուր կեցիր ձիուդ վրայ, նիզակի հարուածներէ լաւ պաշտպանէ ինքզինքդ վահանովդ, իսկ մուրճդ գործածէ՝ ինչպէս գիտես։ Տէ՛ր, մարակեցէք ձիերը և ինձ հետեւեցէք։

Այս խօսքերուն վրայ ամպի փոչի մը պատեց երեք հեծեալները. պաշարակիր ձին ալ անքաժան կը հետեւէր Գագրիկի ձիուն, որուն ընկերն էր։ Երբ արաբները տեսան, որ անոնք իրենցմէ խոյս կուտային և կը խոտորէին ալ ու ձախ, իրենք ալ

խոտորելուն՝ արգիլելու համար անոնց ընթացքը։ Երկու երեքը միասին կը պատրաստուէին նիզակ-ներով Սուբէնի վրայ յարձակիլ, որ միշտ ուշեէն կը ճիտարկէր, և որուն նիզակի հարուածը անոնց առաջինը վար գլորելը, առանց ժամանակ թողնելու, որ չարժի։ Գրիգոր անոր օրինակին հետեւելով՝ նիզակի հարուած մը տուաւ իր վրայ յարձակող ուղտակին և այնպիսի աստակութեամբ, որ նիզակը խոտոտակուեցաւ, երբ մարդը գետին իյնաւ։ Գոգբիկ, որ իր նիզակը բնաւ մը կը համարէր, տուաւ զայն Գրիգորին, իսկ ինք ձեռքն առաւ իր մուրճը։ Արաբականն խուժերը, երկու գոհ տալէ ետք, կեցաւ և կը նայէր այս երեք անձանց մրցութեան, որուն հանդիսական կարելի չէր և վտանգաւոր ալ էր։ Բայց չթողուց բոլորովին մեր հայոց հետքը։ Սուբէն, արտաքս և արտմիտ, երբ նկատեց, որ արաբները հետզհետէ իրենց կը հետեւէին, վայրկեան մը թեւլցուց ընթացքը և ըստ ընկերներուն.

— Տա՛ք, հետզհետէ մեր ուշեր թշնամւոց ուրիշ խումբ մըն ալ կայ, ապա թէ ոչ այս անգամները մեր հետեւէն չէին գար։ Քա՛յլ եղէք։ Աստուծով՝ լաւ սկսանք, լաւ կը վերջացնենք։

Եւ իրապէս, չատ չանցած՝ ուրիշ բազմամարդ խումբ մը երեւցաւ։ Սուբէն կրկնեց առաջին գործողութիւնը, խոտորեցաւ արտաքէն և սկսաւ քաշել, քանի դեռ թշնամիները հետեւ էին։ Արաբները նաեւ սկսան ճտզիլ, որպէսզի հայերուն ճամբան արգիլեն։ Սուբէն տեսաւ, որ այս անգամ գործը ուրիշ դժուար էր. հակառակ արաբ մը, տնազին նիզակ մը ձեռքը, իր վրայ կը գիմէր. առանց չփոթելու՝ Սուբէն ուղղեց նժոյգը անոր դէմ, ու երբ ան

նիզակը իրեն կը չնչաէր՝ մարակ մը առնու ձիուն, հարուածը վանողին վրայէն առնելուս, և նիզակը մնալուս ուսերին մէջ. նոյն պահուն Սուրէն իր սուրը փայլեցուց հակային վրայ, որ ուզեց վանող նով արգիլել հարուածը. բայց Սուրէն ալելի արագ գտնուեցաւ. իր սուրը կիանց հակային գլուխը, և ան գետին գլորեցաւ։

Այդ միջոցին Գրիգոր կը կռուէր կատաղի մարդու մը հետ, որ երկու տեղէ վիրաւորուած, տրհնելուսյ՝ նիզակի հարուած մը կրցաւ տալ Գրիգորի ձիուն. և այդ անգամն կենդանին այնպէս պայթուցաւ, որ կատաղի ընթացք մը առաւ, ու Գրիգոր ինքզինքը գաւառ կոխէն դուրս, Եփրատի ափերուն վրայ։ Նոյն պահուն Սուրէն տեսաւ Գազրիկը երկու թշնամեաց միջեւ, որոնք առջեւէն ու հետեւէն կինքը չտմիրել կը ջանային իրենց նիզակներով, մինչ կարովի չհետականը առջեւը գտնուողին դէմ իր վտանգը բանած՝ պատեհութեան կը սպասէր իր մուրճը իջեցնելու. Սուրէն յարձակեցաւ և նիզակով հարուածեց հետեւէն սպասնացողին, իսկ Գազրիկ ճիշդ նոյն րոպէին դիմացինին գլուխը ջախջախեց և ձիէն վար գլորեց զայն։

Բայց մեր արիասիրտ զինուորները վտանգէն չէին ազատած. երկու քաջագի նիզակաւորներ կը մօտենային. Սուրէն, պատրաստուելով անոնց դէմ յարձակելու, ըսաւ Գազրիկին.

— Դուն դիս մո՛ղ և գնա հասիր Գրիգորին. ան գտած պէտք է ըլլայ Եփրատի ափունքը։ Եթէ ես քանի մը վայրկեանէն հասնիմ ձեզ, լա՛ւ, եթէ ոչ՝ անցէք գետը, Հայաստանի մէջ կը տեսնուինք. քա՛ջ եղէք, մի՛ յուսահատիք, Հայոց Աստուածը մեծ է։

Գագրիկ, ճամբան ազատ գտնելով, մարակից ձին և անհետ եղաւ. բայց մէկ քանի րոպէէն լսից, որ մէկը արշաւատոյր կուգար ետեւէն. իր սրիւնանկի մօրթը ձեռքը՝ դարձուց ձիուն գլուխը և տեսաւ իր ձիուն ընկեր՝ պաշտպակիր ձին, որ կուգար վրնջելով։ Գագրիկ չսպասնակից ճամբան և եփրատի ափերուն գտաւ Իրիգորը, որ կը լուար ձիուն վէրքը։

Իսկ այն արաբները, որ Սուրէնի վրայ կուգային, նկատելով անոր յարձակման պատրաստութիւնները, պաշտպանողական դիրք առին և իրենց միւս ընկերներուն կը նայէին, որ կուգային վեց հօրք հոգի միասին՝ Սուրէնի ճամբան կտրելու, որպէսզի չկարենայ եփրատի կողմը երթալ։ Սուրէն, տեսնելով, որ առաջին խումբը միւսներուն կը խառնուի, իսկ Գրիգոր ու Գագրիկ ազատած են, Աստուծոյ յանձնեց զանոնք ու մարակից ձին, ապահով՝ որ ոչ ոք կրնայ հասնիլ իրեն. և նժոյգը սլացաւ Ամանոսի լեռներուն ուղղութեամբ։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Գրիգոր մտախոհ կեցած է Եփրատի ափին, և Գազրիկ, որ Սուրէնէն խիստ հրաման առուցած էր, ըսաւ.

— Բայց մտածելու տանն չէ, վտանգի իյնանը կրկին ու կրկին պատուիրեց անցնիլ ու չարունակել ճամբան։ Եթէ մենք քիչ մը ուշանանք, այդ ասպատակները մեր հետեւէն կը հասնին, այն ատեն ի՞նչ պիտի ըլլայ, մանաւանդ որ մենք իչխանին յաջողութիւնը չունինք. եթէ ան չըլլար, մենք երկուքդ ալ մեռած էինք։

— Բայց հիմա ինք ինքնամիտութիւն պատրաստած՝ ի՞նչ վիճակի մէջ է, կ'ըսէր Գրիգոր տխրութեամբ։

— Դուն ի՞նչ կը կարծես, այդ մարդը ինքզինքը միշտ կ'ապահովէ. քալէ՛, իչխանիկս, անցնինք Եփրատը և յետոյ կը խօսինք։

— Առաւօտ ինք հոգս պայն և մեզ։

Ան ըսելով՝ Գրիգոր հանուհացաւ, կապեց զգեստները ձիուն վրայ, ձեռքն առաւ երասանակը և սկսաւ լողալ։ Գազրիկ նայեր ըրաւ, և քիչ հաք անոնք Եփրատի ձախ եզերքն էին։

— Հիմա, կ'ըսէր Գազրիկ, քիչ մը բան ուտենք, իչխանիկս. եթէ մինչեւ այդ իչխանը հասաւ՝ բարի՛, եթէ ոչ՝ կը չարունակենք մեր ճամբան և, ինչպէս ինք բաւ, Հոգուածան կը սեանուինք։

— Բայց, Գազրիկ, դուն կը կարծես թէ Եփրատը որ անցանք՝ Հայաստա՞ն մտանք։

— Ո՛չ, գիտեմ, որ Հայաստան չատ հեռու է. բայց այն ևս գիտեմ, որ երբ այս արտասց երկրէն դուրս ելնենք՝ ա՛լ փրկուած ենք։

— Ո՞ր քաղաքը հասնելով կը կարծես թէ փրկուած ենք։

— Ես իմ չտեսած քաղաքներուս անուններուն չեմ գիտեր, որովհետև թէ այդ անիծեալ Դամասկոսի անունն ալ չգիտնայի, երբ քաղաք մը կը հասնինք, ու հոն խաչի նշանը եկեղեցւոյ սրտծայր գմբէթին վրայ կանգուն կը տեսնեմ և մարդոց կը հանդիպիմ, որ հայերէն կը խօսին և Աստուծոյ բարեւը կուտան առաւօտ ու երեկոյ, այն ատեն կը հասկնամ, որ փրկութիւն գտած ենք։ Բայց խօսքով ժամանակ չանցընենք, իշխանիկս, քիչ մը հաց ուտենք և ճամբայ ելնենք։

Այս ըսելով՝ բարի չինականը գնաց պահեմտաի պարկը բերաւ և տեսնելով, որ Գրիգոր տխուր կը մտածէր ու չէր չարժեր ուտելու՝

— Տիտեմ, ըսաւ, ի՛նչ կը մտածես, իշխանիկս. բայց հոգ մի՛ ըներ. Սուրբն իշխանը այն մարդն է, որ ա՛ւր երթայ՝ հաց կը գտնէ. «հայը քարէն կը հանէ» — ասածի այս խօսքը մեր մասին է. ես տեսնենեմ չեմ տարակուսիր, որ ան ողջ առողջ Հայաստան պիտի հասնի. մենք մեր գլխուն ճարը խորհինք...

Տեսնելով, որ Գրիգոր գարձեալ չ'ուտեր, ինքն ալ գնաց ձիերուն գարի տուաւ և տխուր մէկ կողմ նստաւ։

— Գազրի՛կ եղբայր, ես տխրժակ չունիմ, երբ ուտել ուզեմ՝ քեզ կ'իմացնեմ։

— Լա՛ւ, ըսաւ Գազրիկ և արտասուքնամբ առաւ պարկը տեղը դրաւ։

— Իսկ դուն չե՞ս ուտեր։

— Երբ դուն սխտորմակ չուտես, ես ալ չուտեմ։

— Բե՛ր, ուրեմն, եղբայր, ըսաւ Գրիգոր յուսահատած. և պակասիատ մը առնելով՝ սկսաւ կրծել։

— Ահա իմ սխտորմակս ալ ակաւ, ըսաւ պարզ մարդը և ինքն ալ սկսաւ ուտել։

Երբ ձիերը գարին կերան, տէրերը՝ կշտացած և եփրատի ջուրէն ալ խմած՝ հնծան և չարունակեցին իրենց ճանապարհը գետն ի վեր։

Դիւրին էր հասկնալ, որ եփրատն ի վեր երթալու էր՝ հասնելու համար Հայաստան։ Բայց երկիրը գրեթէ ուրուակ էր, եփրատի եղերքը գտնուող քաղաքները արաբական սլշաւանքներէ անմարդի։ Իսկ մեր երկու ճանապարհորդները, որ երկրին վիճակէն տեղեկութիւն չունէին, չէին գիտեր՝ չէ՞նը իրենց աւելի վտանգաւոր էր, թէ անշէնը. սակայն, գարմանալի բարեբախտութեամբ, գիշեր ցորեկ ճամբորդելով և չատ քիչ միայն հանգիստ առնելով՝ անվտանգ հասան Պիրգա, ուր մեր Գազրիկ եղբայրը առաջին անգամ քրիստոնէի երես տեսաւ։ Երկրորդ գիշերը հասան Եգեսիա, ուր ոչ միայն քրիստոնեայ, այլև հայ քրիստոնեաներ կային. յաջորդ առաւօտուն խեղճ մարդը գնաց իր հայրենական եկեղեցին և չորս երկայն տարիներէ ի վեր առաջին անգամ կը լսէր զարձեալ սաղմոսներ, շարականներ, որոնցմէ, իրաւ է, չատ քիչ բան կը հասկնար, բայց ի՞նչ քաղցր էին անոնք իր ականջին, ո՛րքան յիշատակներ կապուած էին այդ սաղմոսներուն հետ իր ծնողաց, տանուտէրի և գաւառակաց մասին։ Կրկին ուրբ-

Կին երկրպագութիւն կ'ընէր, հազար անգամ երեսը կը խաչակնքէր։

Հեռուն, դրան մօտ, կանգնած էր Գրիգոր՝ վարդանայ թոռը. խե՜ղճ երիտասարդ, կարծես ամօթով էր խաչելութեան պատկերին առջև. իր վայրկենական ուրացութիւնը խիղճը կը խայթէր։ Հայրենիքի գաւառներուն հասած էր արդէն և կը յիշէր իր ծնողները. իրենց պալատին հրդեհը աչքին կը համարէր, բայց մայրը, քոյրերը ու նաև Զաւէնը, որ մէկ այնչափ խնամք վայելեր էր, — ամէնքը կ'անցնէին աչքերուն առջևէն. ասոնցմէ ո՞րը ինք ողջ պիտի տեսնէր, որո՞ւ համար պիտի ըսէին, թէ մեռած է, և որու համար, թէ դերի տարուած է...

Իր յիշողութեան մէջ Եղեսիան Աբգարի քաղաքն էր. հոն Մարննացին մատենադարաններ խառնած էր. այդ եկեղեցիին մէջ հայ պատմագիրներուն հայրը պատարագ մատուցած էր... Եւ քանըմէկ տարուբերիտասարդը, որ արտաքոյ կարգի սուր միտք ունէր և իր տարիքին համար մեծ հմտութիւն, այս բաները յիշելով՝ կ'աղօթէր և երանի կուտար իր ընկերոջ՝ այդ ոգեպարփակ չինականին, որ մեծ յոյս ունէր տեսնելու իր ընտանիքը։ Գրիգոր չէր գիտեր, որ Ուչտունեաց Օտանին մէջ գինքը յիշող մը մնացեր էր...

Դեռ Եղեսիա չմտած՝ Գրիգոր պատուիրած էր Գազրիկին՝ մարդու չյայտնել իր ո՛վ ըլլալը, ու ան հաւատարմաբար կը կատարէր այս պատուէրը։ Եդեսիոյ մէջ իրենց զգեստներուն հայկական ձև տալով՝ միացան քանի մը համբարդներու. և հանդիսատ ու անվտանգ հասան Ամիդ, ապա, առանց դադար առնելու, Հայաստանի այդ սահմանագլխին վրայէն անցան Մոփսից ու Ադձնեաց գաւառներէն և մտան

Տարօն՝ Ժառանգութիւնը Մամիկոնեան մնծ իշխանական տոհմին՝ Մուշեղի և Համազասպի։ Իրիգոր, որուն սիրտը կտակած մնաց էր Սուրբէնի խորհրդածութիւններէն հօրեղբօրը և հօրեղբօր որդւոյն վրայ, պարձեալ խոսիս պատուիրեց Գազրիկին՝ ոչ մէկ մարդու չյայտնել իր մ՛ով ըլլալը, և այնպէս մնաց Մուշ քաղաքը։

Տարօնի գլխաւոր քաղաքն էր Մուշ, բլուրի մը վրայ չինուած, բաւական ընդարձակ, սիմոսոնիսաը Իրիգորի հօրեղբօր Մամիկոնեան Մուշեղի, որուն պալատը պարիսպներով և աշտարակներով ամրացուած և պարտէզներով չրջապատուած՝ վերէն կը նայէր Մշոյ դաշտին վրայ։ Իսկ Համայնակ Մամիկոնեան, որ ուշի հնուսւոր ազգական էր Գրիգորին, կը բնակէր Արածանիին մնդին՝ Մնուսի բերդը։

Մեր երկու ճամբորդները եկեղեցւոյ մը քով իջևանեցան, որքան ալ պարզ էին իրենց զգեստները, պարձեալ քան մը կար որ պիտի գրաւէր ամենուն ուշադրութիւնը, այդ իրենց արտասկան անունն էին։ Ու անոնց յաջորդ առաւօտուն Մամիկոնեան իշխանէն առանձին հրաւէր առացուեցաւ Եղեսիայէն եկող երկու հիւրերուն։ Գրիգոր արդէն կը փափաքէր այդպիսի առաջարկութեան մը, գրեթէ վստահ՝ որ հօրեղբայրը գինք չէր կրնար ճանչնալ, վասնզի տասը տարի է վեր անոնց չէր տեսած։ Ան քանի մը հրամանագրեր առաւ Գազրիկէ, որպէսզի ինքն ու ան Մամիկոնեան նահապարին քով իրարու չհանդիպին։

Ժամանակը ձմեռ էր։ Նախարարի դահլիճի վառարանին մէջ կաղնիի փայտէ փայլուն կրակ մը կը ճաճճտար։ Նախարարը, չինամիոյ մարդ մը, նըստած էր իր գահին վրայ՝ առջևը թաղ-

ած։ Գրիգոր զինք հազիւ կրցաւ ճանչնալ, վասնզի ան ժամանակէն ասդին ալեւորած և խիստ փոխուած էր. բայց իր կապոյտ աչքերուն մէջ դեռ չատ հուր կար ու նաև խորամանկութիւն։ Երբ Գրիգոր ներս մտաւ՝ ըստ հայկական սովորութեան մօտեցաւ Մուշեղ նախապարին ձեռքը համբուրեց։ Մուշեղ քովը տեղ ցուցուց և հրաւիրեց նստիլ. ապա, ըստ իր սովորութեան, խոր աչքերը ուղղելով երիտասարդին և լաւ մը քննելով զայն՝ ըսաւ.

— Բարի ես եկեր. լսեցի, թէ Եդեսիոյ կողմերէն կուգաս. հոն պէտք է չատ վատնգաւոր ըլլայ այս ժամանակներս։

— Այո՛, Տէր, պատասխանեց Գրիգոր անխռով պարզութեամբ. բայց մենք, գոհութիւն Աստուծոյ, անվտանգ եկանք։

— Ո՞րկէ ես դուն, արդեակ։

— Շիրակայ կողմերէն։

— Ի՞նչ գործով գացած էիր Եդեսիա։

— Ազգականէ մը ժառանգութիւն կար, զայն առնելու համար։

— Գոնէ յաջողեցա՞ր, նպատակիդ հասա՞ր։

— Քիչ չատ յաջող գնաց մեր գործը. Կամսարականի իշխանը երէկ հոս արաբական նժոյգ ուզած էր, անոնք առնք իր հաչուին և այնպէս կը դառնանք։

— Մենք Կամսարականաց հետ բարեկամ ենք, խնամութիւն ալ ունենք ենք. եթէ այդ նժոյգները մեզ ծախէք, կարծեմ իշխանը չատ գոհ կ'ըլլէք։ Բայց հիմա թող այդ ձգեսք։ Արաբներու մասին ի՞նչ կը խօսուի Եդեսիա։

— Մեծ երկիւղ կայ անոնց յարձակումներէն. ինչպէս կը պատմեն, անոնք արդէն ութերկ են ամ-

բողջ Աստրիքին եւ կը յարձակին Կիլիկիոյ վրայ։

— Մեզ ալ չատ մնաս տուին անոնք, եղբօր տան մուխը մարեցին, անհետ ըրին աչխարհէ։

— Բայց երբ մենք եգեսիա էինք, Տէր, լսեցինք, թէ ձեր եղբօրորդին եւ իր մօրեղբայրը՝ Կամսարական Սուրէն իչխանը ազատեր են գերութենէ եւ Մալաթիա հասեր։

Դրիդոր բաւ այդ ամենուն միտաւթեամբ եւ նկատեց, որ հօրեղբայրը, լսելով իր խօսքերը, դէմքը կնճռոտեց, բայց իսկոյն իր անտարբեր երեւոյթն առնելով՝ բաւ.

— Երանի՛ թէ ատոյգ ըլլար այդ լուրը, բայց գազանաց ձեռքէն ազատիլ դիւրի՞ն բան է։ Քանի՛ խնդրակներ զրկեցի ես Արաբիա, բայց անօգուտ. ամէնքն ալ պարապ դարձան։ Գաւառը՝ Կոգովիտ աւերակ եղաւ. օդնեցի բնակիչներուն, վախճանականները վերազարձուցի, չանացի, որ երկիրը չէնայ, որպէսզի՝ երբ եղբօրորդիս գայ՝ չէնք չնորհք գտնէ. անցեալ տարի գարձեալ եկան ասպատակները եւ Թուխինը աւերեցին. այս ամառ եկան մտան Արաբատ, ես հիւանդ էի, չկրցայ ելնել, Իչտունեաց տէրը — Աստուած երկա՛ր կեանք տայ իրեն — Արծափայ մօտ լաւ հարուած մը հասցուց անոնց։ Շատ ազատեցին հրաման զրկեցի, որ երկրին հոգ տանի, բայց աւերակ աւերակի վրայ աւելցաւ։ Աստուած ինքն ազարմի, ինչ ըսեմ։

— Դուք, Տէր Մամիկոնեան, իրրեւ հայր եւ նահապետ՝ կատարեր էք ձեր պարտքը, եւ չատ կարելի է, որ ձեր խնդրակաց չնորհիւ ազատած ըլլան այդ Մամիկոնեանն ու Կամսարականը։

Այս խօսքերուն՝ ձեր ազուէսը չեչտակի եւ խուզարկու նայուածք մը ձգեց երիտասարդին վրայ,

քայց երբ տեսաւ անոր պարզամիտ ձեւը, իր կասկածները փարատեցան, և ան պատասխանեց վշտալի եղանակով.

— Իմ խնդրակիցներս երկու տարիէ ասկի է, որ գացին և վերադարձան յաւատամտ. երկու իշխաններն ալ վախճանած են, իրենց հոգիները մեզ բարեխօս ընդունի Աստուած:

Ու այս ըսելով՝ երեսը խաչակնքեց. Պրիպոր, պարտականը ըլլալով անոր հետեւելու, ինքն ալ խաչակնքեց և որչից այլեւս չխօսիլ այդ նիւթին վրայ, վտանգի յայտնապէս տեսաւ, որ անյագ ծերը մեծ փափաք ունէր տիրանալու այդ ժառանգութեան և իր նպատակին հասնելու համար ամէն բանի ընդունակ էր: Երբ ան ոտքի ելաւ հրաժարական տալու համար, Մուշեղ բսաւ.

— Նայէ՛, որդեակ, ի՞նչ կը չտապես, առնիժոյդներուն խօսքը դեռ չկրցանք լմնցնել. քեզի ալ մեզք է, գիտեմ որ հիմա այդ Կամսարականները չեն կարող մեծ դին վճարել, վտանգի իրենց մեռած եղբօր՝ Սուրէնի ժառանգութիւնը Բագրատունեաց Տիկնոջ ծախեցին. ուստի դուն լաւ կ'ընես, եթէ մեզի տաս այդ կենդանիները և արժէքը ընդունիս մեր գանձէն:

— Ձեր կամքը հրաման է, իշխան, բայց ես և իմ ընտանիքս Բագրատն կը բնակինք ու եթէ ձեռնհասնայն վերադառնանք, այնինքն՝ առանց կատարելու Կամսարական իշխանին կամքը, ձեր իմաստութիւնը կկիսատակէ, թէ ինչ դժուարին վիճակի մէջ կրնանք գտնուիլ:

— Այո՛, այդ ճշմարիտ է, բայց Կամսարականները չատ բարեխիղճ են և նենգոտամիտ, միայն այդ Սուրէնը չատ խիստ և չնորհոտի էր. ես իրեն պէս

կամակոր, ոխակալ մարդ չեմ ահեղ Հայոց իշխանաց մէջ, Աստուած լուսաւորէ հոգին։ Բայց Ներսէս լաւ մարդ է, անիշխչար է, դուն անարկիւզ կրնաս ձիերը ինձ տալ, ո՛րդի։

— Շատ սիրով, միայն մենք պզտիկ մարդիկ ենք, կը վախնանք, իշխան. հրաման տուէք ձեր առենադպրին երկու տող գրել Կամսարականն իշխանին, թէ ձեր բարձր հրամանին հնազանդելով՝ ձիերը թողուցինք, և մեր նուաստութիւնը ուրախ և հանգիստ սրտով կ'երթանք։

— Հիմա չուտով համբա՞յ պիտի երթէք։

— Ո՛չ, դեռ քանի մը օր հոս ենք։ Դեռ ուխտ ունինք Սուրբ Կարապետ։

— Լաւ, դեռ ժամանակ կայ այդ խնդրի մասին խօսելու։ Վաղը տաւօտ այս առաւոտը նկուրս տեսնեմ։

— Հրամանէ իշխանիս կամքը, բայց Գրիգոր ուրբ՝ իմ տարիքիս ոչ դեղնելով՝ դուրս պիտի երթէր, տղաս մը ներս մտաւ և թուղթ մը մատուցանելով նախարարին՝ ըսաւ.

— Տէ՛ր, պատգամաւոր սուրհանդակ մը հասաւ կամսարականաց Ներսէհ իշխանի կողմէն, այս թուղթը կը բերէ Ձեր Տէրութեան։

Մուշեղ առաւ թուղթը մատղաշ երեսով և նշանացի իմացուց Գրիգորին, որ կրնայ երթալ։ Գրիգոր երաւ դուրս, բայց բնականաբար չատ հետաքրքիր էր իր մօրեղբօր պատգամաւորը տեսնելու և իր մօր բնտանիքի մասին տեղեկութիւններ առնելու, վասնզի մօրը վերաբերմամբ ամէն յոյս կըտրած էր և իսկի անգամ կը վախնար բնելու. մտնաւանդ որ պարզ կը տեսնէր, թէ հօրեղբայրը աւելի իր մահուան կ'ուզէր հաւատալ, քան կենդանու-

թիան: Ուրիշն դանդաղիլ այս ապարանքին մէջ՝ իսկոյն չէր, և Գրիգոր վաթսուն դարս ու Գազրիկը հարցուց: Շինականը գինք տեսնելուն պէս, խոնհրդաւոր կերպարանք առած՝ մօտեցաւ և կամաց ձայնով ըսաւ.

— Երթա՛նք, իշխանիկս, քեզի բաներ ունիմ պատմելու:

Ու երբ պալատէն քաշած կ'իջնէին, Գազրիկ սկսաւ իր պատմութիւնը.

— Նախ պէտք է յայտնեմ, թէ քու հօրեղբայրդ՝ Լեւէ ծառայներուն հարցնես՝ չսա... ընդունելի մարդ չէ. անոնք այնպէս կը պատմեն, թէ չսա կեղծ և խարդախ է: «Անպիտանն, կ'ըսէր սկզբը մխիթին, գայիր Բանուչէն, չորս ամիս առնդ պահկացար, հաքը մէջտեղ ելար, թէ արտերդ կրկիրը գացած էիր իշխանին հղբօր որդին փնտռելու, բայց «ան մեռած ու թաղուած է» ըսիր երդումով, և հիմա անա ամէն տեղ լուր կը տարածուի, որ Գրիգոր և հօրեղբայրը Սուրէնն ապստամբ են ու հրկուքն ալ ողջ և առողջ Հայաստան կուգան: Այդ մարդիկը այնչափ տարի քու խաբէութիւնդ պատճառով չարչարուած են, և քու տեսա երդումին վրայ կամաքրակեան իշխանին խնդրակները նա դարձան ու անոնց փրկանքին գինը նա տարին»:

— Լա՛ւ, Գազրիկ, ի՞նչ կայ որ. կը նչանակէ միայն, թէ հօրեղբայրս խարդախ ծառայ մը ունի եղեր, որ գինքը խաբեր է:

— Բայց դուն ամբողջ պատմութիւնը մտիկ ըրէ՝ վերջը դատէ. այդ ծառան սկիզբը համբերեց, կառավարի տեղ առաւ իրեն եղած յանդիմանութիւնը. բայց երբ քանի մը ուրիշներ ալ վրան ինկան և սկսան գինքը նախատել, ան ըսաւ. «Ես իմ գլխէս

չհանեցի այդ բանը, եղբարք, մեծ իշխանին հրամանով և ցաւագնութեամբ չարժեցայ»։ Կարծեցի, թէ ատոր վրայ ամէնքը պիտի լռեն. բայց անա մէկը ելաւ և «իշխանը այդպիսի բաներ հնարելու չատ վարպետ է», ըսաւ, «երբ այս ամսու իրեն լուր տուին Ամիդէն, թէ արտերը կուգայ, ձայն չհանեց, չխռնաւ կեղծեց։ Ու երբ Տարօն արդէն վտանգուած էր, եւ ան լուր դրկեց դիւզերուն, որ ամրանան, արդէն ուշ էր, շատ մարդ ոտքի տակ գնաց. ինքն ալ աւտա հիւանդ եղաւ, երբ Ուչտունին օգնութեան գօրք ուզեց իրմէ»։ Ամէնքն ալ նման պատմութիւններ ըրին։ Բայց ի բաց կը խօսին, թէ՝ արքեզի ինք կարենայ դլուխը կոգովիքը՝ իր եղբօրորդւոյն — քա— մարը կը փախթի։ Հիմա իմացա՞ր. ուրիշն, խելքը ժամ առաջ ակռէ փախչիլն է։ Ես պիտի չդամարձակէի հօրեղբօրդ մասին այսպիսի բան գրուցել, բայց իր ծառաները՝ երկիքը, չորսը՝ բոլորն ալ առանց քաշուելու կ'ըսեն։

— Սակայն ես, Փազրի՛կ, ուրիշ բան մը կը մտածեմ. կամաւորական ներսէհ իշխանի կողմէն պատգամաւոր մը եկեր է Մուշեղի. ինձ չատ փափաքելի է այդ մարդը տեսնել. բայց հօրեղբօրս կերպէն յայտնի եղաւ, որ չ'ուզեր իմ տեսութիւնս անոր հետ, վասնզի ինք կ'ուզէ առնել մեր նժոյգները, իսկ ես ըսի, թէ ներսէհին են անոնք։

— Ես երթամ այդ մարդը տեսնելու։

— Երթալը դիւրին է, բայց ի՞նչ պատճառ պիտի ցուցնես ներս մտնելու համար։

— Չեմ գիտեր... բայց... այո՛, կ'ըսեմ թէ ես չիւրակացի եմ, լսեցի, թէ մեր գուռտէն մարդ մը եկեր է, որ ինձ ազգական է, և կ'ուզեմ զինքը տեսնել։

— Երթանք հիմա իջեւան, հոն կը մտածենք այդ մասին։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Մուշեղ, Մամիկոնեանց մեծ իշխանը, Գրիգորի երթալէն վերջ, Ներսէհի նամակը ձեռքը, քիչ մը մտածեց և յօնքերը պարզելով՝ աչքերը վերցուց սպասաւորին, որ կը սպասէր։

— *Պատգամաւորը հոս թող, բայց զգուշացիր, որ ան ոչ միայն չխօսի այդ երիտասարդին հետ, այլեւ չտեսնէ զինքը։*

Առանձով այս հրամանը՝ սպասաւորը կրկնեց և՝ երբ Գրիգոր հեռացաւ՝ առաւ պատգամաւորը ու բերաւ իշխանին քով։ Մուշեղ՝ անչափ մտնող մարդուն վրայ ակնարկ մը նետելով, վայրկենաբար ճանչցաւ իր եղբօր Դաւթի հաւատարիմ մեր քաջածանօթ Զաւէնը, որ սպասպինուած և իր զինուորական կերպարանքն առած՝ աւելի երիտասարդ կ'երեւէր, քան մշակի հագուստով Պոլսոյ մէջ։

— *Բարի է գալուստդ, Զաւէն եղբայր, ըսաւ Մուշեղ. ուրախալի լուր մը կուտայ մեզ քու բերած նամակդ, աւետելով եղբօրս ապջկան վերադարձը Պոլսէն. իրապէս դժուար հաւատալի է այդ լուրը, և չնորհակալ ենք կամաարարական իշխանին, որ կը հաղորդէ մեզ զայն։ Միայն նամակին մէջ այնպիսի բան մըն ալ կայ, որ ևս չկրցայ հասկնալ։ Ինչ կը նշանակէ. «Եթէ Գրիգոր երեւան չելնէ, ձեր եղբօր Դաւթի ժառանգը՝ Արփենին՝ յայտնի ըլլա-*

զով, Մամիկոնեանց և Կամսարականաց ներքնդը բոլորովին չիջնալ չի համարձիր։ Այս անչուշտ ուրախութեան առիթ է ձեզ համար, ինչպէս եղաւ մեզ համար»։

— Մեծ իշխան, ես դրագէտ մարդ չեմ, որ ձեզ պէս կարենամ իշխանական գրութեանց մեկնութիւն տալ. բայց ինձ այնպէս կը թուի, թէ այդ խօսքերը հետեւեալը կը նշանակեն. Առաւած մի արասցէ, եթէ Գրիգոր իշխանը մեռած ըլլայ, իր քոյրն Արփենին օրինաւոր ժառանգ է հայրենի իշխանութեան և կալուածոց։

Երբ Զաւէն նկատեց, որ իր այդ խօսքերէն Մուշեղի դէմքը մռայլեցաւ, փութաց աւելցնել.

— Դարձեալ կը կրկնեմ, իմ խելքս չի հասնիր, ու ես բնաւ անգլուակ չեմ օրինաց. միայն ներողութիւն ձեր հրամանին՝ ըսի, ինչ որ ինձ ճիշդ թուեցաւ։

— Այո՛, ըսաւ Մուշեղ հեգնական ժպիտով, եթէ կամսարականները այդպէս կը խորհին, ամէն նախատրարակուն օրէնք և սովորութիւն վեր ի վայր կ'ըլլան, և բաբելոնական խառնակութիւն կը տիրէ Հայաստան։

— Բաբելոն դացած չեմ, Տէր իշխան, յարեց Զաւէն ամենայն պարզամտութեամբ։

— Այո՛, Բաբելոն գացած չես, բայց անոր չըրջակայքը գտնուած ես։

— Տիգրան եղած ժամանակս — դուք ալ, Տէր, հոն էիք, արքայից արքային դուռը — լսեցի, թէ Բաբելոն չատ հեռու չէ անկէ։

Մուշեղ, որ մարդը կը ճանչնար և չէր ուզեր վիճաբանութեան մտնել չինական պինուորի մը հետ,

չհասկնալու զարկաւ անոր սրամիտ պատասխանը եւ խիստ ձայնով հարցուց.

— Այդ նամակը ե՞րբ գրեց իշխանը, ո՞վ կար իր քով. նամակի գրութեան տեղը Դուբին յիշուած է:

— Այո՛, Տէր. իշխանին քովը էր Ինոսենտոյ իշխանը. իր պատան էին նոյնպէս կաթողիկոսը եւ ուրիշ նախարարներ, երբ իշխանը դիս կանչել տալով՝ հրամայեց ձեր Տէրութեան տանիլ այս նամակը եւ պատասխան բերել:

Մուչելի երեսը բոլորովին մթնեցաւ, և զայրացած կերպով ան բսաւ.

— Դուն մինակ եկար, թէ ընկեր ալ ունիս:

— Կը տեսնէք, Տէր, թէ ես ո՛րչափ ծերացեր եմ. կամաւորական իշխանը ինձ հետ երկու թիկնապահ ալ դրաւ:

— Ո՞ւր են այդ մարդիկը:

— Վարը, քազաքը թողի:

— Բայց պէտք է դիտնաս, որ ես առանձին չեմ կրնար այդ նամակին պատասխան տալ. պէտք է համազասպ Մամիկոնեանին ես հաղորդեմ և բան մը պատասխանեմ:

— Համազասպ իշխանը ինձ բսաւ, թէ այդ նամակին պատասխանը Մամիկոնեանց նահապետին կը վերաբերի, ինքն ալ խոստացաւ պատասխանել կամաւորական իշխանի այն նամակին, զոր ես, հոս չհասած, ճամբուս վրայ Ինուէն հանդիպելով՝ իրեն տուի:

— Այդ ի՞նչ կը նշանակէ, բացագանչեց իշխանը դառնութեամբ. կը թուի թէ կաթողիկոս, զօրավար, նախարար միաբաներ են իմ անձիս դէմ, և բարեկամական նամակի մը ձեւով փափաք կայ հին նահապետական գրութեան օրէնք ու սովորութիւն

տակնուվրայ ընելու. ապա թէ ոչ՝ ի՞նչ կը նշանակէ այն, որ՝ երբ ինձ նամակ մը կ՚ուղարկեն, Համառապատին ևս կը գրեն. կ՚երեւայ թէ Մամիկոնեանց տան մէջ տարաձայնութիւն ձգելու կամք ունին։

— Տէր իշխան, ես իմ մտացս կարգութենէն վեր խնդիրներու մէջ չեմ կրնար մտնել, ինձ ինչ որ հրամայեցին ըսել՝ ըսի, ինչ որ հրամայեցին ընել՝ ըրի։ Հիմակ ալ գաւաք ինչ պատասխան հրամայէք տանիլ՝ կը տանիմ։

— Տէ՛, դուն ի՞նչ կը խառնուիս գործին, մա՛րդ, քեզ հետ խօսողն ո՞վ է. ես ինքնիրենս կը խորհրդածեմ։

— Շատ բարի, չատ իրաւացի է ձեր յանդիմանութիւնը, ներեցէք իմ միամտութեանս։

— Այդ ազգիկը քանի՞ տարուս կայ հիմա, ես ի՞նչ նոր հրաշքով մէջտեղ ելեր է։

Զաւէն լուռ կեցաւ և գետինը կը նայէր։

— Քեզ կ՚ըսեմ, մա՛րդ, ինձ պատասխան չի՞ տար։

— Կը ներէք, իշխան, ես կը կարծէի, թէ դուք ինքնիրենիդ կը խորհրդածէք, և ուշադրութիւն չըրի ձեր հարցումներուն։

— Լա՛ւ մարդ ընտրեր են՝ Կամսարականները ինձ ուղարկելու։

Զաւէն դարձեալ լուռ կեցաւ, իսկ Մուշեղ առաքն ելնելով և խիստ դէմքով՝ ըսաւ.

— Դուն գնա՝ հանգչէ գաւաքը ու երբ յարմար ժամանակ՝ կարելի է ուրիշ չնորհքով խօսիլ իշխանաց հետ։

Ու սկսաւ վեր վար չրջապատիլ սենեակին մէջ։ Կամսարականի այդ նամակը իր բոլոր խորհուրդները հիմնի ի վեր կը տապալէր. արդարև, Բագրեւանդ

գաւառին մէկ մասը եւս, որ Գրիգորի մահուամբ՝ Մուշեղ արգէն իր անկախանալ իշխանը կը կարծէր, հիմա փոքրիկ աղջկան մը մէջտեղ գալով՝ կըրնար ելնել իր ձեռքէն։ Եթէ Կամսարականները միանակ ըլլային խնդրոյն մէջ՝ իր պատասխանը պատրաստ էր. բայց... Խաչինի մէջ նախարարական ժողով մը, գլուխը՝ կաթողիկոս և մանաւանդ Թէոդորոս Ռշտունի, որ խօսելէ առնլի գործել գիտեր, վտանգաւոր գրացի՝ որուն մէկ ձեռքը Բզնունեաց գաւառն էր և միւսը Բաղէշ, այնպէս որ արեւելքի եւ հարաւի կողմէն կարծես գրկած էր Մուշեղի Տարօն երկիրը. այդ առաջ ալ միշտ երկիւղ և կասկած ազդած էր իրեն. իսկ հիմա ան կը տեսնէր նոյն Թէոդորոսը, որ Արծափոյ յաղթութեամբ պատկառած եւ Կամսարական ներսէհը գործիք ըրած իր ձեռքը, յանկարծ փոքրիկ աղջկան մը իրաւունքը կը պահանջէր իրմէ Մուշեղէն։ «Ես ինչ խօլական իրաւունք, որ հիմ չունի, կ'ըսէր ինքնիրեն. ո՞վ օրէնք գրած է, որ աղջիկները կարենան նախարարական կալուած ժառանգել. ո՞ւր կ'երթայ այսպէս նախարարութեանց նահապետական իրաւունքը։ Բայց Համազասպ ակարամիտ մէկն է, կ'ելլէ յիմարաբար թուղթ մը կը գրէ, փոխանակ բողոքելու, եւ Թէոդորոս կը հանի իր դիւանական նպատակին, թուղթընելով և բժնելով Մամիկոնեանները։ Պէտք է չուտով տեսնեմ այդ աղան, այո՛, այդ մօրուքաւոր աղան, որ չի մնծնար, ու եթէ ձեռքէն չբռնեմ՝ կ'երթայ կը գլորի դահավէժէ դահավէժ. բարեբախտաբար ան չի նմանիր այն անձնապաստան երիտասարդ իշխանազուններուն, որ վտանգ իրենց «ուշաստմ», «գիտութիւն» բառած բաներուն, կը խօսին, կը վիճին՝ վարդապետի մը յստակ ձանձրացուցիչ

երկարաբանութեամբ, այլ կը լսէ խրատը և կը յարգէ իր նահապետին հրամանները»։

Այս մտածութիւններով՝ Մուշեղ բոլորովին մոռցեր էր չիրակացի երիտասարդը և արաբական նըժոյգները։ Ան առաջնորդակ հանեց ինքզինքն, գրեթող Համազասպին, որ առանց պատասխանելու կամ արհամարհանքին՝ չուռաւ իրեն գայ։ Ու երբ ինք քիչ մը հանգստացաւ և սկսաւ պակ առիւծով խորհրդածել, զգաց, որ Զաւէնի հետ կրկով խօսակ էր. վաղուր, թէև ի բնէ խորամանկ և քինախնդիր էր, բայց չատ քիչ կը պատահէր, որ բարկանար և յայտնի ը-նէր իր հոգին. ուստի Զաւէնը հարցուց, և երբ իրեն ըսին, թէ գացեր էր քաղաք, մարդ ղրկեց որ գայ։

Զաւէն, որ գոչապազութեան և նախատինքի առջև հապիկ կրցեր էր զայրոյթը զսպել և մեծ ուրախութեամբ հետացեր էր Մուշեղի ներկայութենէն, չորս չորս ոտք իջաւ ատենդութենէն, ձիուն վրայ նետուեցաւ և հասաւ քաղաք։ Երբ իջեւանին առջեւ ձիէն կ'իջնէր, անուսաւ իր երկու թիկնապահները, զորս հոն ձգած էր. անոնք ուրախ զուարթ կը խօսակցին մարդու մը հետ, հրաւիրելով զայն երթալ իրենց հետ ընթրելու. անոնցմէ մէկը, ուրախութենէ արբած, կ'ըսէր.

— Մուրը խո՛չ վկայ, որ քեզ հոսկից հոն թող չեմ տար, գուն մարախրոս ես, Գազրիկ, գուն առաջինն ես՝ որ կը սեսնեմ այդ անիծեալ աւազակաց ձեռքէն Աստուծով ազատած. երթանք ընթրենք, մեր Զաւէն եղբայրը անշուշտ իշխանին հետ կ'ընթրէ այս գիշեր, երթանք Մուշի գինիով զուարթանանք։

— Տա՛ք, պիտ թողէք, իմ իշխանիկս ինձ կը

ապաւէ. ևս փառք տուի Աստուծոյ, իմանալով ձեզմէ զատ ակաց, ընտանիքիս ոչ ոք առողջ ըլլալու լուրը. բայց այն պատուական ազգն ի՞նչպէս համարձակիմ, ի՞նչ բերանով ըսեմ, թէ իր մայրը, քոյրը մնաւ են, և փոքրիկ աղջիկ մը միայն ապրած է։

Զիւնը, որ հզիկ ու խոչոր կուգար, վարագոյրի մը պէս ծածկած էր Զաւէնն ու իր ձին այս մարդոց աչքէն. օտարականին խօսքերը գրաւեցին Զաւէնի ամբողջ ուշադրութիւնը, և ան՝ առանց երկար խորհրդածելու՝ արագ արագ մօտեցաւ այդ անծանօթ մարդուն և, կարծես վախնալով, թէ ան կրնայ փախչիլ, բանից ուսէն ու իր հայրական ձայնով ըսաւ.

— Որդեա՛կ, ըսէ՛, ո՞վ է քու իշխանիկը, այն պատուական ազան, որուն չես համարձակիր ըսելու, թէ մայրն ու քոյրը մնաւ են և փոքրիկ աղջիկ մը միայն ննացեր է։ Զրուցէ՛, ո՞վ է։

Գազրիկ չփոթած՝ գոչեաւ և, ճանչնալով Զաւէնը, ձեռքը համբուրեց. իսկ ան, առանց մանաւաւոր կարեւորութիւն տալու յարգանքին, որ ամէն հայ երիտասարդ սովոր է մատուցանել ծերութեան, կրկնեց դիմել հրամայական։

— Ըսէ՛, որդեակ, ըսէ՛ այդ իշխանիդ անունը։

— Գրիգոր Մամիկոնեան։

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է ան։

— Վերը, հիւրանոցը։

— Տէ՛, քալէ՛ դուն առաջ։

Ծերը կը վազէր սանդուխներէն վեր, այնպէս որ երիտասարդները հազիւ կը հասնէին իրեն, ու երբ Գազրիկ մօտեցաւ իրեն և ըսաւ՝ «հո՛ս է», ծերին ուրախ դէմքը մթագնեցաւ. ան բանից Գազրիկի թեւէն և չգիտց, որ գուռը բանայ։ Զաւէնն կը

մտածէր. ան մէկէն ուշնցաւ նոյն մտահոգութիւնը, զոր քիչ առաջ յայտնած էր Գազրիկ, — մայր մը և քոյր մը մնար են...

Բայց ինչ որ ան արդիւնց ուրիչին՝ չկրցաւ արդիւնել իր սրտին. բոցաւ դուռը և մտաւ Խառակուսի անհեակ մըն էր՝ լուսամուտը երդիքէն. զբան անմիջապէս դիմացը վառարան մը իր դիղեցիկ բոցով կը լուսաւորէր անհրապոյր խուցը եւ կը զուարթացնէր զայն. վառարանին երկու կողմը՝ տախտակամած, վրան՝ քանի մը կապերտ, ձիերու թամբեր և տապտակներ, կաշիէ մախաղներ և զէնքեր։ Գրիգոր նստած՝ ախուր կը մտածէր։

Երբ դուռը բացուեցաւ, և ան տեսաւ Զաւէնը, որ չորս տարուան միջոցին միայն քիչ մը ալեւի ճերմակեր էր, վայրկենապար ճանչցաւ։

— Զաւէն հայրի՛կ, գոչեց և ցատկեց ուրախութեամբ վիզը փաթթուելու. իսկ Զաւէնը՝

— Ո՜հ, իչխանիկս, Աստուած քեզ պահէ, կ'ըսէր, և աչքերէն արտասուքը կը հոսէր։ Երբ առաջին վայրկեանին յուզումը անցաւ, Գրիգոր դիմեց անոր.

— Ըսէ՛, Զաւէն հայրիկ, ի՞նչ եղան մայրս եւ քոյրերս... չե՞ս խօսիր... ո՜հ, ամէնքն ալ, ամէնքն ալ մեռան, ո՛վ Աստուած իմ...

Գրիգոր նստաւ տախտակամածին վրայ եւ ձեռքը ճակտին տարաւ։

— Ոչ ամէնքն ալ, իչխանիկս, Աստուած Աբիեղնին քեզի պահեց, ինչպէս քեզ՝ իրեն։

Հեկեկանքի խեղդուկ ձայն մը ու «մա՛յր իմ, մա՛յր իմ... ո՛վ սիրելի մայր... ո՛վ հրեշտակս» բառերը միայն կը լսուէին երբեմն. ծնողներու չնչաւորութիւնն անգամ կարծես զգրած էր այս ար-

գիսկան ոգիին առջև. կրակը կը ճաթճատէր, եւ ատկէ զատ ոչ մէկ ուրիշ չշուք կը լսուէր սենեակին մէջ: Հեկեկանքը կ'ընդհատուէր երբեմն, տխուր լռութիւն մը կը տիրէր, որուն աւելի գառն հեկեկանք կը յաջորդէր: Գրեթէ ժամ մը տեւեց այս վիճակը, և ամէնքն ալ, հետեւելով Զաւէնի օրինակին, լռութեամբ յարգեցին Կրիգորի սուգը, մինչև որ ան ելաւ, ջուր ուզեց, խմեց ու լսացուեցաւ: Ապա Զաւէնին դառնալով՝ ըսաւ.

— Զաւէն հայրիկ, չորս տարի է, որ կ'երեւակայէի, կը զուչակէի, թէ այս գառնագոյն գոյժը պիտի լսեմ. բայց մարդկային սիրտը այնչափ տկար է, որ չատ անգամ ինքս ինծի յոյս կուտայի եւ գիս կը խաբէի... ա՞ր է հիմա Արմենին, լա՞ւ է, ուռո՞ղջ է...

— Փա՜ռք Աստուծոյ, առողջ է ու կոյտառ եւ ի՜նչպէս գեղեցիկ, ի՜նչպէս խելացի, ինչպէս...

— Ա՞ր է հիմա:

— Մաղաղաքիդ, մօրաքրոջ Մամէն Տիկնոջ քովն է և քիզ կը սպասէ:

— Ի՞նձ կը սպասէ... յոյս ունէի՞ք գուք իմ գարձիս, գիս ո՞ղջ պիտէիք:

— Երբ ուրիշները քեզ մեռած կը համարէին, ես միշտ կը հաւատայի, որ դուն ողջ ես, ու ես գարձդ պիտի տեսնեմ. բայց կը յուսայի քեզ հետ տեսնել նաև Սուրէն իչխանը. միասին չէի՞ք:

— Միասին էինք, բայց Համբան գառուեցանք ակամայ... երկայն պատմութիւն:

— Այո՛, պէտք է երկայն խօսինք, իչխանիկս, Աստուած, յուսանք. վերջ կուտայ թշուառ և սպառնից պատմութեանց, և ուրախ պատմութիւններ կը յաջորդեն, վասնզի այս քանի տարի է...

Այդ միջոցին անհնակին դուռը բացուեցաւ, եւ վանապետը ներս նայելով՝ դիմաց դուրսը կեցողներուն.

— Ահա հոս են ձեր փնտռած մարդիկը։

Ու հետացաւ։ Ներս մտան Մուշեղ իշխանին երկու թիկնապահները եւ Զաւէնը ողջունելով՝ ըսին.

— Իշխանը քեզ կ'ուզէ, Զաւէն եղբայր։

— Շատ բարի, ժամանակն արդէն ուշ է, վազն առաւօտ կանուխ կուգամ։

— Մեզ այս իրիկուան համար պատասխան։

— Ինդրեմ իմ յարգանաց ողջոյնները մատուցանել իրեն. թող այս երեկոյ ներքաշքաշուքն չնորհէ, վազուընէ վերջ՝ եթէ հաճի՝ բոլորովին իրեն հնազանդ կ'ըլլամ։

Մարդիկը քիչ մը մտածեցին, ողջունեցին եւ գացին դժգոհ։

— Հօրեղբօրդ հետ տեսնուեցա՞ր, իշխան, հարցուց ձեր պինուորը։

— Այո՛, Զաւէն հայրիկ, միայն առանց ինքզինքս յայտնելու։

— Կը հասկնամ, բաւ ձերը ժպտելով. ի՞նչ ըսաչեիր։

— Այն՝ որ ժամ առաջ հետամտիմ Տարօնէն։

— Ապրի՛ս, իշխանիկս, ես միշտ կ'ըսէի, որ դուն չատ խելօք մարդ ես։ Ուրեմն հիմա կ'ընթանաք, կը հեծնեք եւ ճամբայ կ'ելլեք։

— Այս գիշե՞ր, հարցուց Գրիգոր զարմանքով։

— Այո՛, իշխանիկս. պոպենտական առածը «ազէսին չուքին տակ չպտակիլ» կը պատասխէ։ Ըզգա՛ք, ելէք մեզ ընթրիք պատրաստեցէք եւ ձիերուն գարի տուէք։

— Բայց ինչո՞ւ այդչափ չտապենք, հարցուց Գրիգոր, երբ մնացին ինք եւ Զաւէն։

— Քաւ հօրեղբայրդ է, բայց չատ օձ է, իչխանիկս։ Ես զինքը լաւ կը ճանչնամ։ Քիչ մը ձիւնի նեղութիւն կը քաշենք, երկու ժամի չափ, բայց աւելի ապահով և հանգիստ կ'երթանք. այս գիշեր Առաքելոց վանքը կ'այցնենք և վաղն առաւօտ բրտնելիք ճամբանիս կը մտածենք։

— Շո՛տ լաւ։

Շուտով խորովածը պատրաստ էր, Տարօնի գինին գերագոյն և առատ։ Երբ ընթրած էին և ձիերը կը թամբէին, Գրիգոր բաւ չինականին.

— Դազրի՛կ, երբոր արտաքսեն նժոյգը Զաւէնն եղբօր համար թամբէ, իսկ եթէ բնաւ կայ՝ անոր ձիուն վրայ դիր։

Հանդարտ, ձիւնաթեր օդ մըն էր։ Զաւէն, որ ամբողջ Հայաստանը իր պան պէս կը ճանչնար, առջեւէն կ'երթար։ Առաքելոց վանքին վանահայրը, որ Զաւէնի հին բարեկամն էր, մեծ սիրով ընդունեց զիրենք։ Այդ գիշեր Գրիգոր անցուց Զաւէնի հետ, ընելով իր պատմութիւնը և լսելով իր բնաւանեաց դժբախտութիւնը։ Հազիւ առաւօտեան դէմ անկողին մտան մեր այս բարեկամները։

ԳԼՈՒԽ Ի.

Մուշեղ թէև նեղացաւ, որ Զաւէն իր հրաւէրը չէր ըգունած, բայց ձայն չհանեց։ Կը սպասէր անոր առաւօտեան, ինչպէս նաև չիրակացի երիտասարդին, որու նժոյգները կ'ուզէր առնել. բայց անոնցմէ ոչ մէկը չերեւցաւ։ Ձիւնը մերթ կը դադրէր, մերթ վերսին կը սկսէր։ Համազասպ պիտի գո՞ր սրդնաք, կը հարցնէր ինքնիրեն, և նոյն պահուն պատասխանէն նայելով՝ դաշտին հիւսիսային կողմը, ճամբուն ձիւնին վրայ տեսաւ սեւութիւն մը, որ երթալու փոյթ կ'առնէր. զինուած մարդիկ կուգային. ուրեմն Համազասպն էր։

Արդէն կէսօր էր դարձած, իսկ Զաւէն չէր երեւար. Մուշեղ մարդ ղրկեց իմանալու լուր բերելու։ Վանականները պատասխանեց, թէ իր հիւրերը, առանց ձիւնին նայելու, գիշերով եկեր Սուրբ Կարապետ գացեր էին։

Կասկածաւ՝ ինչպէս ամէն խորամանկ մարդ՝ Մուշեղ առաջին իսկ օրէն չէր սիրած Զաւէնը և միշտ խնթիւ կը նայէր անոր. հիմակ ալ անոր գիշերով անհետանալը այդ չիրակացիին հետ տեսակ տեսակ կասկածներ ներշնչեց իրեն, և ան հրամայեց խումբ մը թիկնապահներու, որ երթան Ս. Կարապետ և՝ ըլլայ քաղցրութեամբ թէ բռնութեամբ՝ ամէնքն ալ վերադարձնեն։

Նոյն պահուն երեւցաւ Համազասպ իշխանը։

Մանրագլուխ երիտասարդ մըն էր ան, ալնիւս, հանդարտ և քաղցր կերպ ունէր. ոչ միայն ուսումնասէր էր, այլև իր ժամանակին ուսումնականը կը սիրէր։ Հայրենի հնութեանց սովորութիւնց հետազօտ և պատկառ, չատ անգամ ակամայ Մուշեղի անտեղի և անիրաւ հրամաններուն ալ կը հնազանդէր. իր այս հնազանդութիւնը սմանք չհասկրութիւան կը վերագրէին, վասնզի Մուշեղ ժառանգ չունէր և իր կարծիքներուն վրայ չատուռ էր։

Մամիկոնեանց նախարարը սիրով ընդունեց դինքը, և քնակարարար առաջին հարցուածը այն եղաւ, թէ ի՞նչ կը պարտնակէր Կամսարականց կոչմէ եւ կամ նամակը։ Ու երբ Մուշեղ խոցաւ, թէ գրեթէ նոյն իմաստն ունէր, ինչ որ իր առաջած նամակը, հարցուց.

— Ի՞նչ պատասխան առիր։

— Դեռ պատասխան չեմ առած, վասնզի ուզեցի ձեր կարծիքը հարցնել. դուք պլուխն էք Մամիկոնեանց Տան, և խնդիրը ալնի ձեզի կը վերաբերի։

Այս պատասխանը ոչ թախացուց Մուշեղը. իր իրաւունքները կը չարգէր Համազասպ։

— Բայց ի՞նչ կարծիք ունիս այդ առաջարկութեան մասին, հարցուց Մուշեղ. ի՞նչ պատասխան կարծես որ պէտք է առնք։ Երկրի մը կառավարութիւնը կանանց չանձնել կարելի՞ է։

— Եթէ խնդիրը այդպէս առնենք, կանանց իրաւունք վնասանք, վասնզի մենք առաջ եղած են և մեր օրով կը տեսնենք նախարարաց այրի կանայք, որ տարիներով բացարձակ իշխանութիւն կը վարեն՝ մինչև իրենց զաւակաց մեծնալը։ Միւնեաց երկիրը հարիւր տարուան մէջ երեսուն տարի կանանց ձեռ-

քով կառավարեր է, Սահմին և Բիւրեղ Տիկնանց օրով, և յաճախ բնակիչները ստիպուած կ'ըլլային անոնց կառավարութեամբ։ Բայց խնդիրը հոն է, թէ կանայք իրաւունք ունին նախարարական իշխանութիւն ժառանգելու. հայրենի ժառանգութիւնէ մաս մը, տպարան մը, տուն, պարտատոմսեր կրնան ունենալ, բայց կալուածական իշխանութեան օրինակ չկայ Հայաստանի մէջ։

— Ահա այդ պատճառները կ'ուզեմ տալ ես այն մարդոց, որ առանց ամչնալու նման առաջարկութիւն կ'ընեն մեզ։

— Միայն պէտք է նկատի ունենաք, Տէր, որ այդ առաջարկութիւնը կաթողիկոսի, մարզպանի եւ նախարարաց ժողովոյ մը հաւանութեամբ կ'ըլլայ։

— Այդ է որ դիս կը զայրացնէ, վասնզի կը տեսնեմ, որ կաթողիկոս և նախարար մէկ մարդու քմահաճոյքին կը ծառայեն սարկաբար։ Այդ մարդը՝ թէոդորոսը՝ դուք չէք ճանչնար, մինչ ես լաւ կը ճանչնամ զինքը եւ կը զգուշակեմ իր ուզածը։ Տղայ էինք Տիզբոն, արքայից արքային դուռը, երբ ան ալ հոն։ անհանդարտ, կռուասէր, բռնաւոր, կասմակոր, ամենուն կ'ուզէր իշխել. դեռ այն տարիքին ցոյց կուտար, թէ ի՛նչ էին իր դիտաւորութիւնները, որ այսօր համարձակ կ'ուզէ իրագործել, կ'ուզէ պաշտպան հանդիսանալ ախարնհրուն և անոնց օգնութեամբ հզօրներուն դլուխը չախչախել։ Իրեն հոգ չեն հայրենի օրէնք, հնաւանդ սովորութիւն եւ կանոն, ամէն բան կ'արհամարհէ, ոտքի տակ կ'առնէ իր նպատակին հասնելու համար։ Ի՞նչ էր Իշխուհնաց գաւառը, երբ ան ժառանգեց հօր իշխանութիւնը, — փոքրիկ վիճակ մը միայն. մինչ այսօր ահագին հանդէս մը դարձած է։ Վասպուրականի

մէջ Արծրունեաց տիրիքը ամբեր է, և իր թռիչքը սանձառեր, իսկ Իշտունեաց բազէն թեւերը կը տարածէ և կը խոյանայ։ Բդնունեաց երկրին տէր եղաւ, Բազէն իր ամրութիւնն է, Աղթամարայ ծովուն բացարձակ տէրը գարձած է, Խորխոռունիք իր ամենահարուստ ծառաներն են։ Մոկացիք և մենք միայն ազատ ենք մնացեր իր ազդեցութենէն։ Հետզհետէ՝ Վրաց, Աղուանից, Սիւնեաց գաշնակից, մեր ձեռներուս՝ բռնաւորիչ. Վասակ Սիւնիէն ի վեր Հայաստան այդպիսի փառասէր, յանդուգն մարդ չէ տեսած։ Թագաւորին է միայն այդ մարդուն երազը։ Կինն ալ՝ իրեն չարմար՝ առնը նահիլ չի գիտեր, քաղաքէ քաղաք կը չրջագայի. ալջիկ եղած առնէն որսորդութեան սովր՝ հիմա քաղաքներ, վիճակներ որսալ կ'ուզեսի, չար օրինակ հանդիսանալով բոլոր իշխանուհին կանանց, որոնք վայր պիտի ելնեն իշխանութիւն բաժնելու իրենց առաւելութեան հետ, և ամէն տուն ապստամբութեան և խռովութեան վայր պիտի դառնայ։ Այդ կնոջ բռնարկութեամբ, խառնակչութեամբ Բդնունեաց դահին տէր գարձան Իշտունիք. երկու երեք իշխաններ խազազութեամբ կը տիրէին երկրին, և այդ կինը՝ առանց երեւալու, առանց տեսնուելու՝ մէկը միւսին հետ ձգեց, ճիշդ այն ժամանակ, երբ ես գրգռած էի Հայաստանի գահուն գործերով։ Իշխանը հիւանդականաց դէմ գացեր էր։ Կինը՝ առանց ամչնալու՝ եկաւ Դուինի նահանգ արքայական ճոխութեամբ, տեսան կազմեց, ամբաստանութիւններ հնարեց, իշխան մարդիկ գտաւ գտաւպարակել արաւ, ինք անձամբ ներկայ չգտնուելով՝ իբր թէ բանի մը չհասնելուցու և միայն վճիռը գործ գրաւ. մէկը Բազէի բերդը փակեց՝ իբրև մոհա-

պարտ գտատպարտուած, միւսը, որուն յանցանքը մեզի բաղդատ ըլլալն էր, ընտանիքով անբնակ կղզի մը զրկեց և երկիրները գրաւեց. միայն Վարեգին Քղնուհին, որ ոչխարի պէս ապուշ մէկն էր, թողուց երկրին մէջ, բայց դարձեալ ապահով չըհամարելով Ինչուհեաց իշխանութիւնը, խրտուիլակ մը բերաւ հատատուկ ծովեզերքը — այդ գաժան ձերը, Ատամ Շահնուհին: Ինք միշտ պրպտած է. ան ահրոտր կախազիկան է որ կը դնէ, միշտ նախարարաց ժողով կը գումարէ Դուբին և ժողովին մէջ ինք կը խօսի, ինք կը գործէ. համարինք թէ պինուար է, ուրեմն թող պինուարութեան մասին վիճի և վճիռներ տայ. թէ իշխան է, կառավարութենէ կը հասկնայ, ուրեմն թող իրաւունք ունենայ հրամայելու. բայց ի՞նչ ըսենք, որ վարդապետ, եպիսկոպոս, կախազիկոս կը լսեցնէ, գլուխնուաստատուածաբան կը գտնայ: Գիտեմ, իր փափաքը միշտ այն եղած է, որ նախարարներուն ներսէն ժողով մը հաստատէ Դուբինի մէջ և անոր գօրութեամբ իշխէ ամբողջ Հայաստանի վրայ. բայց՝ Մուշեղ դեռ մեռած չէ...

Համոզուած լուռ մնիկ կ'ընէր, թէպէտ լաւ գիտէր, որ թշնամիները՝ իրար սակրով՝ երբեք արդար չեն կրնար ըլլալ իրենց գատաղութեանց մէջ իրարու մասին: Ապա նայուա, Մուշեղի բերնէն երկայն պատասխան գրեց կամաւորական իշխանին, մերժելով կանանց ամէն ժառանգական իրաւունք գաւառներու վրայ և հազիւ միայն ընդունելով Դուբի եղբօրորդւոյն իրաւունքը հայրենի բնակավայրին՝ վարդանաբերդի վրայ: Երբ նամակը գրուած էր եւ Մուշեղի կնիքով կընքուած, կը սպասէին Զաւէնի վերադարձին Ս. կա-

պոպեաէն, արպէսզի զայն իրեն յանձնեն կամ-ֆարտիանին տանելու։ Այդ միջոցին Մուչեզի ոսկեառուրը թուղթ մը բերաւ, որ չինական մը տուեր ու գացեր էր։ Իշխանը տուաւ զայն Համազասպին, որ կարդայ, և ան կարգայ հետեւեալը.

«Վեցհազար իշխանիդ Մուչեզի, Մամիկոնէից Տէառն, խնդալ. ուրախալիր լուր կը հաղորդեմ՝ ձեր ևրթօրորդւոյն Գրիգորի յաջողութեամբ զարձն ի գերութենէ. անոր պատճառաւ իմ պաշտօնս վերջ գ'ունենայ բնականաբար, ինչպէս ձեր պատանեկանն ու Կամսարական իշխան։ Ձեր բարձր Տէրութեան խնամքն ծառայ Զաւէն կազդուռնեցի»։

— Ոչ քաջական և ոչ ուղի անուն, միայն վնիք՝ «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Զաւէն», ըսաւ Համազասպ՝ գլուխը վեր առնելով։

— Խարէութիւն կայ այս բանին մէջ, յարեց Մուչեզ. երբ տեսան, որ ես պիտի չընդունիմ ազջկան մը երեւակայեալ իրաւունքը, այս դաւը պատրաստեցին։

— Բայց... ըսաւ Համազասպ՝ գիրը լաւ մը զննելով, ես կը ճանչնամ Գրիգորը գիրը, այս բոլորովին անոր գիրին կը նմանի։

— Ճաւատ դոպէք, հրամայեց Մուչեզ սպասաւորներուն. ո՛վ որ այդ չինականը գտնէ, ինձմէ պարգև կը առնայ։

Մնացեալները դուրս թափեցան և՝ ժամ մը չանցած՝ խեղճուկ արեւմտեան գիւղացի մը կանգնեցուցին Մուչեզի առջև։

— Դո՞ւն էիր, որ այս թուղթը բերիր, հարցուց Մուչեզ խստաբարբառ։

— Ա՛յո՛, Տէր։

— Ո՛վ տուաւ քեզ զայն։

— Ալեւոր հեծեալ պինուար մը։

— Ո՞ւր էր այդ։

— Արքունի ճանապարհին վրայ։ Ես նորաչէնէն եկած՝ Առաքելոց վանքին մօտ տեսայ զինք. հինգ ձիաւոր էին. ծերը ինձ տուաւ թուղթը, որ բերեմ ձեզ, ու երիտասարդ մը, որ չատ լաւ ձի ունէր, ինձ ոսկի մը տուաւ։

— Տեսնե՛մ ոսկին։

— Ահա՛, բսաւ գիւղացին և հանելով լոքի մը մէջ փաթթուած ոսկին՝ տուաւ իշխանին։

— Առասանեանց ոսկի մը, բսաւ Մուշեղ և դրամը նոր նետուց չինականին։ Ո՞ր կողմ գացին։

— Դէպի Բազէշ։

— Ի՞նչպէս մարդ էր երիտասարդը։

— Քառասնհնգուտ տարուց, պզտիկ մօրուքով, քաղցր և գեղեցիկ աչքերով ազամարդ էր։

— Լա՛ւ, հասկցայ։ Եւ իշխանը ձեռքով նշան ըրաւ՝ որ երթայ։

Երբ, գիւղացին ոսկին վահեղևով դրպանը, դուրս եկաւ, Մուշեղ մտածութեան մէջ խորասուզուած. միտքը կը բերէր արաբական ձիերուն տէր երիտասարդը, անոր քաղցր ու գեղեցիկ աչքերը, տարիքը, գեղադէմ մօրուքը, ինչպէս նաև Համազասպի այն խօսքը, թէ նամակին գիրը Գրիգորինն է։ Կը կասկածէր, թէ այդ մարդիկը Սուրբ կարապետ երթալու խօսք ըրած էին, ասկից փոխանակ հիւսիս երթալու՝ հարաւ կ'երթային։ Այդպէս, է որ նոյն գիշերը իր ուզարկած խուզարկած և լաւ քերած, թէ իր փնտուած մարդիկը չէին եկած վանքը։

Բայց ի՞նչու Բազէշ կ'երթային։ Զուէն այդպէս որոշեց, որպէսզի՝ եթէ Մուշեղ կասկածի ի-

քննց փախատեան վրայ և խնդրակ հանէ, իրենք հակառակ ճամբով արդէն հասած ըլլան Աչառնեաց իշխանութեան կիրքը։ Այդպէս ալ եղաւ. նոյն դիշերը մտան Բազէյ, հանգիստ առ զատարթ, որչափ որ գտան յիշատակները կը նայէին Գրիգորին զատարթ ըլլալ։ Չաւէնի դիտումը՝ մինչև Աչառնեաց Ասատը հասնիլը ոչ ոքի չյայտնել Գրիգորի իսկութիւնը՝ նաև Գրիգորի փափաքն էր. մայրը կարծնդնէլէն առ ան իր ամբողջ սիրտը Թենիի վրայ դարձուցեր էր և չհամարձակելով ոչ ոքի յայտնել իր սէրը՝ կ'ուզէր անձամբ երթալ անվկանգ օրիորդի մասին։ Ուստի այն դիշեր Բազէյ անցընելով՝ առաւօտուն ճամբայ ելան դէպի Ասատան։ Քանի կը մօտենար Գրիգոր իր նպատակին՝ այնքան ուելի երկիւղ կը սիրէր սրտին. այն մտածումը, որ Թենի, իրմէ չտեսնուած, կրնար իր սիրտը առած ըլլալ ուրիշի մը՝ դինքը կ'ուաէր։

Հինգ օր առ մտան Ասատան։ Թէոդորոս հոն չէր. սպասաւորները առաջնորդեցին դիրենք ձմեռնոցին դահլիճը, և մեր հին բարեկամը Ծուսիկ եկաւ ողջունելու և տեղեկանալու իրենց որպիսութեան մասին։ Գրիգորի դոց գոյնով հագուստները և դիտայտ մօրուքը բաւական էին, որ Ծուսիկ չճանչնար դինքը. ուստի առնն միայն, երբ իրեն ըսին, թէ երիտասարդը գերութենէ ազատած Գրիգոր Մամիկոնեանն է, ան գնաց իմացնելու Աչառնեաց Տիկնոջ։

Լուրը իսկոյն տարածուեցաւ ամբողջ պալատը։ Մեզա չատ ալնիւ և քաղցր ընդունելութիւն ըրաւ Գրիգորի. ուր երբ անոր մօր խօսքը բացուեցաւ, և Գրիգոր կը չանար զսպել արտասուքը, Տիկինը հեւս փղձկելով՝ ըսաւ.

— Որդեա՛կ Գրիգոր, արտասուքդ մի ամչնար.

մի կարծեր, թէ ամէն անդամ, որ ապառամէ սիրտ ուներ, քաջ են. անա մեր Յուսիկը. եթէ աչխարհ ջարդ ու կատր ըլլայ՝ ան կ՚ախթիլ մը արցունք չուներ, բայց մեկ սաբ մը տեսնելուն՝ ձեռքն ու սաքը կը դողար։

Տիկինը խօսքը փոխելու և միւռնոյն ատեն տեղկանալու համար՝ հարցուց Գրիգորին՝ տեր կեանքի մասին գնրաբնեան մէջ։ Ճիշդ այդ պահուն նոր մտաւ Թենի իր տատնրհօքը տարեներու գեղեցկուհեամբ։ Գրիգորի աչքերը չլացան. Թենի աճեր էր և իրեն հետ նաեւ իր գեղեցկութիւնը. չափաւորութեան թեթեւ կարմրութիւն մը բերեր էր իր երեսին, և իր լուսալիր աչքերը ուրախութիւն և միաժամանակ տարակուսանքի տխրութիւն կ՚արտայայտէին։ Մարքի արագութեամբ խեղճ երիտասարդը բաղդատեց այդ չքնաղ աղջիկը իրեն հետ. արտասկան տրեէն, խոշտակէն, տառնաչուէնչ քամիներէն այրած իր դէմքով, դմնդակ գերութիւնէն, երկար ճամբորդութիւնէ, արտազդեցէ, վառնդնեցէ հագած մաշած իր մարմնով՝ ան ինքզինքը չատ վար գտաւ եւ խռրտակէս տխրեցաւ։ Բայց երբ Ուշտունեաց Օրիորդը մօտեցաւ անդամց իր ձեռքը և խօսեցաւ հետը, Գրիգոր քաջալերուեցաւ և պատասխանելով Տիկնոջ հարցումին՝ համառօտ նկարագրեց չորս տարուան իր կեանքը։ Թենի զգաստութեամբ աչքերը կը սրբէր, ու երիտասարդը, տեսաւ այդ։ Երբ պատմութիւնը հասաւ երկար գերիներու փոխանակին, ապա իրենց կիւլիւներուն արտասկան խուժերուն հետ, աղջկան դէմքը այլայլեցաւ. և այն տանն միայն, երբ Գրիգոր պատմեց, թէ ինչպէս իրենք եփրատէն անցնելով՝ կատարեալ ապատութիւն գտած էին, ան

նկատեց Թևնիի ուրախութիւնը և համոզուեցաւ, որ Օրխորդը կը սիրէր գինքը։

Բայց Սեզա նոյնպէս սրտահաս աչքեր ունէր և նկատեց իր ազգկան ու երիտասարդին միջեւ նթէ ոչ աէր, առնուազն համակրութիւն։ Եւ ինք հակառակ չէր ատոր, վասնզի Թևնիեւ կերպով չէր պատեր Գրիգորի արժանիքներուն մասին. Տիկինը արդէն դիտած էր անոր վայելուչ, համաչափ գեղեցիկ դէմքը, որուն վրայէն անցեր էր օդի խստութիւնը և արեւով կանացի մեղկութիւնը՝ առնական կորով էր դրոշմեր։ Կշռած ու գնահատած էր նաեւ անոր մտաւոր կարողութիւնը և պարկեշտութիւնը, որովհետեւ երիտասարդը, իր պատմութեան ամբողջ ընթացքին, Սուրէնին արժանի գովասանքներ հնչեցով՝ միշտ խոյս տուաւ իր անփական անձը բարձրացնելէ։ Իրենց ուրացութեան վրայէն Գրիգոր լռութեամբ անցաւ, վասնզի դէպքը այնքան ծանրացած էր իր սրտին վրայ, որ ինք իր մէջ քաջութիւն կը զգար քանանայի մը միայն խոստովանելու զայն, իսկ խօսիլ անոր մասին բազմութեան մէջ՝ իր կարողութենէն վեր էր։

Թէպէտ Գրիգոր սկսաւ յուսալ Թևնիի ախորժ վրայ ու կը տեսնէր նաեւ համակրութիւնը Սեզայէ, որ իր հանդէպ մօր խնամք կը ցուցնէր, բայց ինքնարդէն դժբախտութենէն բովին մէջ փորձուած, իր կեանքի գարնան հայր, մայր, քոյր, ազատութիւն, ստացուածք, իշխանութիւն, վերջապէս ամէն բան կորուսած և որ ուրիշին չ՝ պատրաստուած փոխանակով հեռանալու իր սիրնամարտ ազգականներէն, որոնք իր մահուան կը փափաքէին, չէր յուսար զայն կը մտածէր, թէ մի՛ գուցէ խաբուի՝ ազգկան և մօր կարեկցութեան աւ գութը աէր ու համակրանք

Գրիգոր. ասոնք, յոյսի և երկիւղի միջեւ տատանելով, ան պահուն տեսիլի կը ապասէր Թենին տառանձին տեսնելու։ Բայց սխեռուան եղեռնակին մէջ չէին. ոչ պարտէզ կար և ոչ ծաղկոց, ոչ ծովու հանդարտ գեղեցկութիւն և ոչ լուսնի քաղցր նչոյլ. և Գրիգորի ամբողջ յոյսը զրաստան վրայ էր, ուր թենեան կարելի ըլլար առանձին տեսնել մը ունենալ։

Ընթրիքէն ետք Զաւէն պարզութեամբ բրաւ պատմութիւնը այն եղերգին, որուն ինք ականատես ու մասնակից էր, և ամէնքը արտասուքով լսեցին. Ցաւերէ նոյնպէս հետապրբրութեամբ ալ կը դնէր զայրագին մոնթոմանեանութիւններուն։ Գրիգոր պատմեց իրենց խռնեմարար հեռանալը Տարօնէն, և յուսախութեան յաջորդեց։ Արդէն կէս գիշեր էր. Ինտուհոց Տիկինը տապի ելաւ, և ամէնքը նոյնը ըրին։

— Ժամանակը ալ է, արդեօ՞ք Գրիգոր, ըսաւ Տիկինը՝ մօտենալով անոր. մինչ մուգանք քու ճամբորդութեան յոգնութիւնդ, հանդչէ այս գիշեր, վազը և ձմեռուան միւսգորդն ունինք իրար տեսնելու համար։ Իշխանը քանի մը օրէն կուգայ, կ'իմանաս քեզի դէմ եղած անիրաւութիւնները. իր արդար հոգին չի կրնար հանդուրժել այդ գրկանքները. տեսարակայս իր ամբողջ կարողութեամբ քեզ պիտի պաշտպանէ. իսկ քու քաշած բոլոր նեղութիւնները ժամանակ պիտի մոռցնէ։ Շատ ուրախ եմ, որ հօրեղբօրդ անիրաւութիւնը քեզ բերաւ դիմելու Ինտուհոց հոմանիին. գուն իմ սիրելի և սուրբ բարեկամուհիս գաւակն ես, ուրեմն մի՛ զարմանար, եթէ մօր մը պէտք զգամ քեզ հասմար. կը փափաքիմ, որ այս վիշտերուդ երջանիկ օրեր յաջորդեն։

Այս քաղդը լսելէն Գրիգոր պատասխանեց միայն իշխանուհին ձեռքը համբուրելով։ Երբ Տիկինը Օրիորդին հետ իր սենեակները քաշուեցաւ, Յուսիկ տարաւ Գրիգորն ու Ջաւէնը իրենց համար պատրաստուած սենեակները, ուր չորս տարուընէ վերջ Գրիգոր կը գտնէր փետրալից անկողին, գիշերային զգեստներ և իշխանական կեանքի ամէն պիտոյքներ, որ Վարդանաբերդի վերջին երեկոյէն ի վեր թողուցուիլ մոռցեր էր։ Բայց նախ քան պառկիլը՝ ան Յուսիկի հետ գնաց տեսնելու Գազրիկը, իր գերեզմանն և ճամբու ընկերը։ Գազրիկ հանդիստ կը խորտար թիկնապահներուն հետ, և Գրիգոր, Յուսիկի մատնացոյց խնամքին յանձնելով այդ պատուական մարդը, վերադարձաւ իր ննջարանը։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Առաւօտուն, երբ Գրիգոր արթնցաւ, ձմեռուան արեւուն ճառագայթները անհանգիստ պատուհանները կը լուսաւորէին. Ալմամարայ ժամակը կր փայլփլէր. քնութիւնը կենդանութիւն էր տակը: Երբ կը պատրաստուէր հագնիլ, զարմանքով անաւ, որ իր սքանչելի զգեստներն անհետացած էին և անոնց տեղ իշխանազնի մը վայել զգեստներ դրուած: Անչուշտ Սեզայի կարգադրութիամբ էր այդ. ան չէր կամեցեր, որ իր հիւրը խոնարհ մարզոց հագուստով երեւար: Առանց զոհանութեան չէր, որ Գրիգոր հագաւ այդ զգեստները, վասնզի սիրտնար երիտասարդը, որչափ ալ փիլիսոփայ ըլլար, կը փոփոքէր վայելուչ երեւիլ Թենիին:

Երբ պատրիճը մտաւ՝ զարմանքով մնաց. իշխանուհին քալ նստած էր Ատամ Ճանուէնի, և անոր քովէ Թենի: Գրիգոր ամենուրեք տեղեկութիւն չուներ ձեր գօրավարին և Իչտանուհոյ Օրիորդին մասին, ուստի և չէր կրնար բմբռնել այդպիսի ընտանութիւն. արդարեւ, դաժան ձերը իր երկայն, չոր և դեղնած մատներուն մէջ բռնած էր ազջկան փափուկ ձեռքը, և Գրիգոր ա՛լ աւելի պիտի զարմանար, եթէ իրեն բսէին, որ միայն այդ ոտրակոտ ձերը պիտէր իրենց սիրոյ գաղանիքը: Սակայն, առանց յայտնի ընելու իր զարմանքը, ան յարգանքով ողջունեց ամէնքը, և Սեզա, որ նոյն

միջոցին նամակ մը կը կարդար, գլուխը վեր առնելով՝ ըսաւ.

— Զօրավար, կը ճանչնա՞ս Մամիկոնեան Դրիգոր իշխանը, Դուինի տրդին:

Ատոմ՝ բոպկ մը գայն զննելէ վերջ՝ ըսաւ իր քաղցր ձայնով.

— Տղա՛յ, դուն Սարեակի ճակատամարտին կամաորական Սուրէնին հետ չէ՞ր:

— Այո՛, զօրավար:

— Կը յիշեմ, դուն լաւ կռուեցար տարիքիդ համեմատ:

Այս գովաբանութիւնն ընելով՝ Ճահունի վայրկեան մը կեցաւ, ապա դառնալով Թէոդին՝ աւելցուց.

— Լա՛ւ ազգ է:

Այս վճռին վրայ Գրիգոր հազիւ կրցաւ զսպել ժպիտը. ան անանձ և ճանչցեր էր ծերունին իր աշխատանքներու առաջին օրերուն և գիտէր, որ անկէ այդքան բան լսելը մեծ գովութիւն էր: Գիտէր նաեւ, որ ծերունին ծիծաղի և չատախօսութիւնն մեծ թշնամի էր, ուստի լուռ կեցաւ:

— Սուրէնն լաւ ունի՞ս, հարցուց Ճահունի:

— Միասին էինք Դամասկոս. ճամբան, մեր փախստեանն ժամանակ, արաբական խումբ մը մեզ քաշեցաւ. մենք եփրատէն անցանք, իսկ ան Կամախէնի ճամբան բռնեց, անկից վերջ լաւ չունիմ:

— Վաղ մարդ է, ըսաւ ծերը՝ գլուխ ձգելով Թէոդի գլխուն:

Իսկ Սկզբ, որ իր նամակին ընթերցումէն վերջացուցած էր, գարձաւ Գրիգորին.

— Իշխանէն նամակ բերած էր Ատոմ զօրավարը. կը գրէ, թէ գեռ ամիսի մը չափ պիտի ուշանայ, վասպնի վերջին առեներուն Պոլիս մեծ խռովութիւն-

ներ եղեր են. կառավարին կայսրը, Մարաինէ մօրմէն թագուհութենէով՝ մեհեր է, և իր տեղը փոքր եղբայրն է թագաւորեր: Հիմա ժողովուրդը և զօրքը ապստամբեր են և օրինաւոր ժառանգը՝ դեռ պատանի մը՝ նահեցուցեր սպառ: Իչխանը կը յուսայ, թէ Բագրատունեաց Աշոտին ազգատութիւնը այս անգամ ապահով է, վասնզի հրամարակ եղեր է գինքը սքօրէ վիրապարձնելու, և թէ իւրն բարեկամ հայ մը զօրավար կարգուած է Կարնոյ յաւնոց բանակին. ուստի ինք նախ անոր պիտի երթայ, կաբրին, և յետոյ պիտի գայ հոս:

— Եթէ իչխանը ուչանայ՝ ես ի՞նչ պէտք է ընեմ, իչխանուհի, հարցուց Գրիգոր:

— Այդ բանին համար ամենևին հոգ մի՛ ընէր. ես քեզի համար պատգամ կը գտնեմ: Ահա ուրիչ նամակ մըն ալ կայ՝ Աբծրունեաց Առնակ իչխանէն. գուշտ մը զօրք կը խնդրէ ինձմէ՝ Մարգաստանի իր զօրքերուն օգնելու պարթևի ասպատակներու դէմ: Եթէ վարդը ոչգտնէ զայն՝ գայն կը գրկէ. ան հօրը տեղ է. բայց դուն ալ իմ պատկա ես, քեզ կը գրկեմ՝ եթէ յանձն կ'առնես:

— Ամենայն սիրով, հիմա իսկ, եթէ կը հրամայէք:

— Այսօր անկարելի է, վաղն առաւօտ ամէն բան պատրաստ կ'ըլլայ, և ճամբայ կ'ելնէք:

Գրիգորի հաճոյքը մեծ էր. օգտակար ըլլալու ուրախութիւնը կ'երեւէր իր դէմքին: Եւ ծեր զօրավարը, որ նկատեց այդ, գոհունակութիւն զգաց. ան գլուխը կամաց կը շարժէր, որ «բարի նշան է» ըսել էր: Թէևի հաւանութեան կամ անհաւանութեան նշան չէր ցուցներ:

— Սակայն իչխանը կը գրէ, բաւ Տիկինը, որ

Եթէ նամակին մէջ մութ կէտեր կան, թող Աւտամ զօրավարը լացուսարէ։ Ուրիմն կը սառնձնէ այդ հնդուխիւնը, իշխան։

Աւտամ Թենիի ձեռքը թողուց։ Օրխորդը առաջ եկաւ և ժպտելով հարցուց ծերին.

— Ուրիմն մենք երթա՞նք, հայրիկ։

— Հը՛, ըրաւ ծերը աննչմարելի կնճռուով մը, որ ժպիտ կը նշանակէր և միայն Թենիի համար պահուած էր։

Գրիգոր այն առեն ինքն ալ դուրս եկաւ։ Թենի ըսաւ.

— Գրիգոր իշխան, մի՞թէ է այն ժամանակ, երբ մեր գլուխները չտկնցին, կարգի գրիր։

— Այո՛, Օրխորդ, և անկէ ետք՝ ինչպէս ամէն ուրիշ սիրելի բանէ՝ զրկուած մնացի նաեւ գիրք առնելէ։

— Այն առենէն ի վեր ինձմէ զատ այդ խեղճ գիրքերուն այցելութիւն ընող չեղաւ։

— Միասին այցելութիւն մը ընե՞նք, հարցուց Գրիգոր։

— Ես ալ կ'ուզէի այդ, մանաւանդ որ դուն վազը պիտի թողուս մեզ և՝ ինչպէս նախանցի՝ մեծ ուրախութեամբ։

— Այդ ուրախութեան պատճառը այն է, որ ինձի կարելիութիւն կը տրուի Աչտառնակաց Տան մատուցուած ծառայութեամբ օգտակար դառնալ կեանքի մը, որ յարդ անօգուտ էր։

Երբ անոնք մտան գիրքերուն սենեակը՝ երկուքին ալ երիտասարդ սրտերը կը բաբախէին. ու երբ Գրիգոր, խլելով Օրխորդին սիրելի ձեռքը, երկայն համբոյր մը դրաշմից անոր վրայ, Թենի ժպտելով և ինքզինքը զսպելով՝ հարցուց.

— Ուրեմն դիա չե՞ս մոռցեր, Գրիգոր։

— Կարելի՞ էր քեզ մոռնալ։ Ինչ պիտի ուտենայի ես աչխարհիս վրայ, եթե քու յիշատակդ ալ չըլլար... այն վերջին պիչերը մեր երջանկութեան, որուն այնպէս սոսկալի խաւարտամ մը պիտի տիրէր... իմ գերութեան ծանր չղթաներուն մէջ միակ սփոփանքս այն թոյլ յոյսն էր, որ Թենի թևերուս դիա չէր մոռցեր և կը սիրէր տակաւին. այդ էր միայն, որ կը կապէր դիա կեանքին հետ։

— Եւ՛ղճ Գրիգոր, և դուն կը կասկածէի՞ր իմ սիրոյս վրայ։

— Նեղէ՛, Թենի. ա՛յնչափ հարուածներ և այնպէ՛ս ասոտիօրէն յաջորդեցին իրարու, որ ես կը կարծէի, թէ Հոգ ալ յաւերժութեան մը կը ապատէ ինձի, և թէ այդ պիտի ըլլայ վշտաց պատկը իմ թշուառութեանց։ Արտասրեի, ան ու դոզով կը մտածէի ես Ռատանի պարիսպներուն. և այն ատեն միայն, երբ տեսայ քեզ, քու լուսալիր աչքերը յաւերտրեցին դիա, և ձեռքիդ անմուռմը խօսեցաւ ինձի։ Ո՛հ, ըսէ՛ անգամ մըն ալ, թէ կը սիրես։

— Այո՛, կը սիրեմ, միայն քի՛չ կը սիրեմ։

Այս խօսքերուն երկար դրկախառնութիւն մը յաջորդեց, մինչև որ Թենի, ցնցուելով, ելաւ Գրիգորի բազուկներէն և նամակով բազմոցի մը վրայ տիեռա մը ցուցուց Գրիգորին։ Երիտասարդը, սիրով յափշտակուած, կ՛ուզէր մտանել Օրիորդին, բայց ան հրամայական եղանակով ըսաւ.

— Մի՛... այդ տիեռային վրայ։

Գրիգոր կաչկանդուած՝ նստաւ իրեն ցոյց տըրուած տեղը և բնկուած ձայնով գոչեց.

— Անգո՛ւթ, միթե այս վայրկեանը նորէն կը դառնա՞յ...

— Աստուած, որ այս վայրկեանը բերաւ, ասկէ երջանիկներն ալ կը բերէ. քու մտածածդ վրայ ես ո՛րքան ախտաւոր թափեր եմ. կ'ուզէի կատանալ, բայց քեզ տեսնելու յոյսը, ծնողաց պիմատրութիւնը և Աստուած հայրիկի յորդորները...

— Ո՞վ է Աստուած հայրիկը, ձեր զօրավա՞րն է արդեօք։

— Այո՛, ան ամէն բան գիտէ, ան իմ միակ մխիթարիմս է։

— Ի՜նչ կ'ըսես, կարելի բա՞ն է. այդ դաժան ձերը...

— Այդ դաժան ձերը ինձ համար ամենափքուր հայր մըն է. ան գիս կը մխիթարէր քու կտրտանդ համար, վասնզի ան միայն գիտէր, որ ես կը սիրեմ քեզ։ Հիմա քայլ եղիր պատերազմի մէջ, բայց մի՛ ջոռնար ինքզինքդ պահպանել Թենիի համար։

— Ո՜հ, ինչ երջանկութիւն, դուն գիս այդչափ կը սիրե՞ս, Թենի։

— Ինչչափ որ կրնամ սիրել։ Բայց դուն այդ ազանչելի մարգուն՝ մօրեղբօրդ Սուրէնին մեր սիրոյ գաղանիքը չէի՞ր յայտնած։

— Ի՞նչպէս, ի՞նչ երեսով յայտնէի. չգիտցիկաս, գրեթէ անոյա՝ եթէ իմ երազներս ըսէի, ապահով եմ որ պիտի ծաղրէր գիս։

Այս խօսակցութեան մէջ Գրիգորի ականջը այնքան մօտեցեր էր բազմոցին, որ իր ծունկերը սկսեր էին Թենիի ծունկերուն դպիլ։

— Հիմա ե՛լ, ըսաւ Օրիորդը՝ մատով գրադարանին մէջ հատոր մը ցուցնելով, այդ գիրքը ինձի բեր։

Գրիգոր գնաց գիրքը առաւ ու երբ վերադար-

ձաւ՝ տեսաւ, որ իր սիրտը նախկին տեղը գրաւած էր։ Նայեցաւ Թենիին, իսկ ան ժպտելով՝

— Ապահով եղիր, բաւ, որ Աւոմ հայրիկը՝ ուր որ է՝ հիմա մեզ կը գտնէ, ուսաի հանգարտ նստէ տեղդ։ Իսկ այդ գիրքը մ'ոտ և՝ առանց մտաներակապը խախտելու՝ դիր պոչուսակդ, մինչև որ վազը ճամբայ ելնենս։ Լա՛ւ տուր։

— Մեր սիրոյ վրայ կը խոստանամ, ուրեմ կ'ուզես՝ հիմա Զաւէնին կուտամ, որ պահէ ևս այն տեղն ինձ տայ...

Այդ միջոցին դուռը ճռնչեց, և Աւոմ ներս մտաւ։

— Խօսքերնիդ վերջացա՞ւ, հայրիկ, հարցուց Թենի։

— Այո՛, հիմա գուն գո՞հ ես, Թենի։

— Շատ գոհ եմ, հայրիկ, և քու մխիթարանքներուդ համար ալ չատ չնորհակալ. գուն միս քաջ ալեւրեցիր. բիզմէ գատ ես մտերիմ մէկը չունէի, և քեզմէ գատ ալ չկայ մէկը, որ մեր սիրոյ գաղանիքը գիտնայ։

Աւոմ ժպտեցաւ բատ իր սովորութեան, ապա Գրիգորին մտներով՝ ձեռքը ուսին գրաւ և բսաւ.

— Դուքի սրդի, այդ գիրքը թո՛ղ, պատերազմի կ'երթաս, քաջ և խելօք եղիր։ Հիմա այնտեղ կը գտնես Արծրունեաց Սահակը. քու զօրավարդ է, հնազանդէ անոր, որպէս Աստուծոյ, բայց քեզմէ վար զինուորէն նոյն հնազանդութիւնը պահանջէ։ Լիատ, բայց արդար եղիր։ Անուշ լեզու մարդոցմէ վախցիր, հեռու պահէ զանոնք քեզմէ. այդպիսիները մեծ մասով, եթէ ոչ ամէնքը, կեղծ և անարգ չողոքորթներ են։ Քաջերը վարձատրէ, վատերը պատժէ առանց գթութեան. զինուորը պէտք է թըշ-

նամիէն աւելի իր զօրավարէն վախնայ. եղիր քաջութեան բարի օրինակ. զինուորը երբ կը տեսնէ, որ զօրավարը չի վախնար մահուընէ, ինքն ալ կ'արհամարհէ մահը. յաղթութեան և յաջողութեան ամբողջ գաղտնիքը հոգ է: Միշտ յիշէ այդ, դիւցիր, որ ես այսօր քեզ համար երաչխաւոր եղեր եմ իշխանուհիին, եւ քսա այնմ չարժէ: Թո՛ղ ուրիշն այդ դիրքը:

Գրիգոր նայեցաւ Թէոդիին:

— Հայրի՛կ, ըսաւ Օրիսրգը, այդ դիրքը պատմական դիրք մըն է, Մամիկոնեանց պատերազմին ու քաջութիւնը կը պատմէ. ես տուի զայն Գրիգորին:

— Լա՛ւ, եթէ այդպէս է, ուրիշն պահէ զայն եւ քու նախնեացդ պէս եղիր. իսկ հիմա իջիր իմացիր, թէ ո՛րչափ մարդ քեզի հետ պատերազմի պիտի երթայ, ո՛ւր պիտի միանաս Արծրունեաց գունդին հետ, քանի՛ օրուան պաշարի պէտք ունիս, զօրքը լաւ պէնք, վերարկու, ոտնաման ունի՞. քանի այստեղ ես՝ ամէն բան լաւ կարգի դիր, ապա՛ թէ ոչ՝ վերջը կը զղջաս Գիւցիր, որ այս Աչառունեաց Տան միակ անքաւելի մեղքը դուն չես ճանչնար. Ծուախը ժլատ մէկն է, ի՛նչ բանի որ պէտք ունիս կամ կրնաս ունենալ, պէտք է ոչ թէ ուզես անկէ, այլ բանի տանես և այնպէս ճամբայ ելնես. եթէ այդպէս չընես՝ դուն ալ, զինուորդ ալ անօթի կը մեռնիք. գնա՛, ինքդ ճչդէ մանրամասն ամէն բան՝ ձի, զրահ, պաշար, պարէն, առ՝ ինչ որ պէտք է և մի՛ հաւատար այդ անպիտան ուղղակին խոստումներուն:

— Շատ չնորհակալ եմ, զօրավար, տուած խրատներուդ համար. երթամ, ուրիշն, նախ իշխանուհին տեսնեմ:

Գրիգոր ճչգութեամբ հետեւեցաւ ձեր զօրավա-

ջին խրատներուն. չորս հարիւր հոգինոց խումբ մը կը յանձնէր իրեն Աչառնանաց Տիկինը. անոնց բոլոր պէտքերը գրի առած՝ Գրիգոր գնաց խօսելու Ծուխիկի հետ և չդիւրացաւ, անուշ ապառնալիքներ ընելով՝ յաջողցաւ փրցնել անոր հոգիէն իր ամէն ուզածը։

Յաջորդ առաւօտուն Թենի Ամանին պատչգամէն կը տեսնէր երիտասարդ զօրավարը, որ հանգիստ վրայ բնացուցած իր փոքրիկ խումբը և անոնց պիտոյքները՝ կը հետաքրքէր Աղթամարայ ծովեզեր հիւսիս-արեւելեան կողմը։ Երբ հետացան ամէն, Գրիգոր առաւ Ջաւէնէն Փարպեցիի հատորը և գըրքի վերջին պարապ էջերուն վրայ գտաւ մանր, գնզնզիկ գրերով յիշատակարան մը այն բոլոր տխուր, ցաւահատակ պատահմունքներուն, որ ունեցեր էր Թենի չորս երկայն տարիներու բաժանման միջոցին. աղջիկը երբեմն իր սիրելիին համար կ'ապրար, երբեմն ցաւագ նշոյլ մը կը գտար, երբեմն միանձնուհի ըլլալու փափաք կը յայտնէր, երբեմն գինք հարկաւոր քեան ուզող երիտասարդաց վրայ գաղտագրութիւններ կ'ընէր։ Այդ գրութեան մէջ Գրիգոր կը տեսնէր աղջկան հաստատամտութիւնը իր սիրոյ վրայ, ինչպէս նաև անոր մտաւոր զարգացումը այդ տարիներու ընթացքին։ Զարմանալի էր մանաւանդ, որ Թենի այնքան ճիշդ կը գտեր երկրի վիճակին և մարդոց մասին։

Ո՛վ կրնայ պատմել Ջաւէնի ուրախութիւնը, երբ ան կը տեսնէր Գրիգորը փոքր խումբի մը հրամանատար և այդ կը համարէր սկիզբը իր իշխանիկի տպարկին։ Արդէն ինք, առանց տեղեակ ըլլալու Գրիգորի և Թենիի սիրոյ գաղտնիքին, իր մտքին մէջ հաստատութիւն տուեր էր անոնց ա-

մուսնութեան, և երեն համար այդ մխոյն ժամանակի խնդիր էր։

Ու այսպէս, մէկը կարդալով, խակ միւսը երգելով, ու երեքն ալ քիչ մը քունը ըլլալով՝ Բևկրիի մօտ ցամաք էյան և անկից ուղեւորուեցան Մարգասոան։ Հոն գտան Արծրունեաց նախարարը, որ սկիզբը սարսափեցաւ քիչ մը երեսը տեսնելուն պէս, բայց երբ առաջին իսկ կռնեներուն մէջ երեւան եկան Գրիգորի չքնաղագեղ յանդգնութիւնը և կարողամտութիւնը, շնարհիւ որուն ան կը նախատեսէր թշնամիին բոլոր չարժառիւնները ևս կը հարթաձէր զայն. ապա նաեւ անոր պարկեշտութիւնն ու արդարասիրութիւնը, որ մնծին ու պզտիկին վատահութիւն կը ներշնչէին դէպի այդ երիտասարդ զօրավարը, Արծրունեաց նախարարը իր զունդերն ալ յանձնեց անոր և ինք գնաց Վանատոպ, ուրկէ գոմատանքներով լի շնորհակալութեան նամակ մը գրեց Աչառենաց Տիկնոջ՝ իր ընտրութիւնը շնորհաւորելով։ Իսկ Գրիգոր, օգտուելով նախարարին հեռանալէն, յարձակեցաւ մինչև Կապուտան ձոր, սարսափ ձգեց բոլոր մնծ ու պզտիկ բռնաւորաց վրայ, որ պարսից սերունդին իյնալէն առաջացած անիշխանութեան ծնունդն էին, և գրեթէ վերադարձաւ Աչառենիք՝ յաղթանակով և մնծ ուրախութեամբ։ Բայց ուրախութիւնը չուռոյ արրամուբեան վրնուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Թէոդորա Ուլտուէնի կը սպասէր Թէոդոս Երիցքոյրոյ յաջնաց տիւելեան բանակի ապրուպիտի գալատեան և մեծ յոյս ունէր, թէ միաժամանակ իր քնատնիքին հետ աքսորել պիտի վերադառնար նաեւ վարագաթրոց Եպրատուէնի, որուն գործի հրամարատակը արդէն եղած էր, և այն ատեն պիտի դիւրանար իր՝ Թէոդորայի բոլոր խարխուրդներուն իրագործումը: Այն ձմեռուան սկիզբը Թէոդորա իր վարդ արդին նշանեց Միհնաց Օրիորդին հետ և գայն գաշնագիր մը գօրքով զրկեց Գարբանդ՝ Միհնաց ուր Ազուանից օդնութիւնն, իսկ հետյետ գօրքը, Ատոմ Շահուէնի հետ, արձակեց Իշատնաց գաւառը: Ուրուհետեւ Ազգին մէջ յոռետես կը ծագէին նկեղեցականաց և աշխարհականաց անհամաձայնութիւնները, Թէոդորա նեղեալ կաթոլիկոսի հետ ժողով գումարեց Դուինի մէջ, մասնակցութեամբ բազմաթիւ եպիսկոպոսաններուն և իշխաններուն, ուր կանոններ սահմանուելուն բարեկարգելու համար անիշխանութիւնէն առաջ եկած կացութիւնը: Միեւնոյն ատեն Թէոդորա կը ջանար ծանօթանալ ժողովականաց արտադրութիւններուն և պատրաստել զանոնք ի նպաստ իր ծրագիրներուն:

Ահակ Եաք, փոքրիկ գաշնագիր մը առած, չրջան գրաւ Արտաշատ, Գուգարաց, Տայք, ապա եկաւ Բարձր Հայոց նահանգը և մտաւ Կարին: Հոն իմացաւ, թէ

Մարախնէ և Հերակլեակ սխոռէ իմաստով՝ կոստանդ թագաւորներ էր, որ Թէոդոս Երիտասին Բիւզանդիոն պահելով՝ անոր անգ Թուման անունով զօրավար մը ապարապետ կարգեր էր. և թէ Բագրատունի Աշոտը մեծ պատուով ընդունուեր էր կայսրէն։

Շատ չանցած, սուրհանդակ մը կուգար Թումայէն, որ կը գրէր, թէ ինք հասնելով Տրապիզոն, տրտմած է Փոքր Ասիոյ բոլոր զօրքերուն ժողովուիլ եկեղեցւոյ գաւառը։ Ոյն ապարապետը չատ քաղցր խօսքերով և մեծ գովասանքով կը բարձրացնէր Թէոդորոսի քաջութիւնները և փափաք կը յայտնէր իրեն հետ խորհրդակցիլ և պատերազմը բուռ ատեն կարգադրել։ Նամակը կը յիշէր յիմար անձնասպանութիւնը Պրակոպիոսի, որ քանի մը տարի առաջ, արհամարհելով Հայոց զօրավարին իմաստուն խորհուրդները և չարաչար պարտութիւնն մատնուելով՝ ազարակեր էր Բիւզանդիոնի պատիւը և նախատեր զօրականները, ապա նաև երկրին ուեւրակաց ու կործանման պատճառ էր եղեր։ Թուման կ'իմացնէր, թէ նաբ կայսրը, չուզելով Թէոդոս Երիտասին իրմէ հեռացնել, անոր խորհրդով վինքը Թուման ապարապետ անուաներ էր. ի վերջոյ ան յայտ կը յայտներ, թէ ինք և Հայոց զօրավարը միաբանութեամբ պարծելով՝ մեծ փառաց պիտի հասնին։

Առանոյով այս նամակը, Աշոտն ալ առանց ժամանակ կորսնցնելու գնաց Երիտա, ուր ժողովուած գտաւ քանի մը հազար հոյն զինուոր։ Ոյն զօրավարներու կողմէ ցոյց տրուած յարգանքէ ընդունելութիւնն ալ վինքը բոլորովին ապահովց։ Մէկ երկու օրէն պահատի զօրքերով հասաւ ինքը Թուման և բիւզանդական կեղծաւորութեամբ չնորհակալութիւն յայտնեց Թէոդորոսին իր գալուստն հա-

մար, բանալով՝ թէ ինք արդէն է առանց Թէոդորոսի խորհուրդին ոչ մէկ քայլ առնել։

Եթէ Հայոց զօրավարը ձեռքը չուներ վերադիչեալ նամակները, մանաւանդ երիցագիկն սատանայ, ամենևին պիտի չվատահէր յուներուն. բայց երիցագին վատահութեան արժանի մարդ էր, և այդ կը բաւէր Թէոդորոսին։ Սակայն օր մը, երբ ան, առանց բանէ մը կասկածելու, կը խորհրդակցէր յոյն զօրավարներուն հետ արարաց արշաւանքին չուրջ, յանկարծ քանի մը հարիւր յոյն ապստամբներ, չրջապատելով հայ իշխանին վրանը, զինաթափ ըրին զայն և առքերը չվիժացին. նոյն պահուն երիցաւ Թուման հնդկական մպիտ դէմքին։

Թէոդորոսի արտին մէջ երկիւղ բաւական բանը մատաղ գառ չէր, վասնզի մահը արհամարհել իր սովորութիւնն էր ազայ տարիքէն. բայց երբ միտքը կուգային ընտանիքը, որ իրեն կը սպասէր, և մանաւանդ անհէրքնչ ազգը, որու վրայ մտածողներ չատ քիչ էին, յունական դաւաճանութիւնը իր ամբողջ անարգութեամբ, արտերնուս արշաւանքը իր բոլոր վտանգներով, հայ նախարարներու տխմար հաւասիրութիւնը,— այդ ամէնը այնպիսի դառն խորհրդածութիւններ կը պատճառէին իրեն, որ ան կարծես չէր տեսներ իր առջեւ Թուման անարդ կերպարանքը և կը նայէր անոր այնքան անտարբեր, որքան մէկը՝ մտածումով մը զբաղած՝ անասուն քարի մը կամ կոճղի մը կը նայի։

Թուման այս նայուածքը մեծագոյն արհամարհանքը համարեց և ուզեց ուրիշ զօրեղ բանով մը պատասխանել։

— Մ՚տքդ է, տա՛յ, բաւ, այն օրը, երբ հա-

մարձակեցար Պրոկոպիոսի յոյն ապստամբի մը դէմ բնաւ բանալ և այն առիթներն գրգռելիր իր տրդատ բարկութիւնը, որ ան առիթներուն իր գահազանը գոռալիք փախստականին հասնելու՝ ես ներկայ էի այդ տեսարանին։

Թէոդորոս սակայն մինչեւ գլուխը չափեց այդ սար մարդը նայուածքովը դիրի առիւծի մը, որ իր երկաթէ վանդակէն կը դիտէր չեզոքը խանդաղ մարզող բազմութիւնը, այն մարդոյ՝ որմէ ոչ Ափրիկէի անապատները կը ճանչնան և ոչ կուսական անտառները, ուր իր որոտալից ձայնը մարդ և գազան ահռելագին ծակատոյզ կ'ընէր։

Այդ նայուածքը միայն եղաւ Թէոդորոսի պատասխանը ամբարտաւան յոյնին։

Թուման հրամայեց ձամբայ հանել հայ զօրավարը և դիշեր ու ցորեկ՝ առանց դադար ու դադար ընելու՝ հասցնել Կոստանդնուպոլիս։ Նոյնն էր Թէոդորոսի վախքը, որպէսզի ժամ առաջ վերջը գայ այդ անտանելի վիճակին. ու միակ ծանր բանը իրեն համար այն էր, որ չկրցաւ երկաւ խօսք ձգել առնը։ Իսկ Թուման կ'ամբարտաւնէր, վասնզի լսեր էր, որ Թէոդորոսի ցեղէն Դաւիթ Սահառունի, գառնացած Մժեժ Գնունիէն, իր կապերը կտրելով և ազատուելով՝ սոսկալի հարուած առեր էր յաղնական զօրքին և Մժեժն ալ իր վրիժառու ձեռքով սպաններ։ Այս վասնզը իրմէ հեռացնելու համար Թուման կը չտապնդէր իր կատաղութիւնը երթը, չրջապատելով զայն բազմաթիւ հնձեալներով և խոստիւ պատուիրելով անոնց գլխաւորին՝ սպաննել հայ իշխանը, եթէ փախստական փորձ ընէ։ Այսպիսի հրամանով խումբը ճամբայ ելաւ և հասնելով Առիւծ գետակի Ափրակ ուռենը՝ իջաւ հանգչելու։ Թէոդո-

բոլոր բնակարկեցին անհնակի մը մէջ, ու ան քիչ մը բան ուտելով՝ հագիւ թէ պառկեցաւ քնանալու, և անոր դուռը թակուեցաւ, ու երիտասարդ մը մտաւ, որ յորդանքով մօտեցաւ իրեն և ձեռքին հրացը, թուղթին ու գրիչը դնելով մօտը՝ սկզբնին վրայ, մաքուր հայերէնով բաւ.

— Իչխան քաջ, երէկ կ'ուզես վատահիլ հայ ազու մը, որ միայն քու անունդ և քաջութիւնդ համբաւը լսելով՝ քեզ կը յարգէ և կը սիրէ, ու նէթ կը փափաքիս Թչաուհիք հրաման մը կամ տեղեկութիւն մը տալ, ես կեանքիս վտանգով չանձն կ'առնեմ ատնիլ: Եթէ երդումդ մեր այս ժամակնատուն արժէք ունենար...

— Մի՛, ընդհատեց Թէոդորոս, քննիչ աչք մը նետելով երիտասարդին վրայ, այդքանը բաւական է. և գրիչը առնելով՝ քանի մը տող միայն գրեց ու առաւ ազուն: Նամակին մէջ ըսուած էր. «Իչաուհուհոց Տիկին Սեզա. ես քեզ զօրավարէն գաւաճանելով՝ կ'երթամ Կոստանդնուպոլիս. բայց Աստ Շահուն է՝ մարգու հատուտարմութիւն մի՛ ըներ. կառավարէ երկիրը՝ ինչպէս որ պիտու, վարժեցուր վարդը կառավարութեան, ամրացուր երկիրը ու նէթ հարկ պատու՝ քաշուէ Աղիամար. տեսանես Աստուած ի՛նչ կ'ընէ: Թէոդորոս»:

— Պատուէր մը ունի՞ս, Իչխան, հարցուց երիտասարդը, թուղթը գրպանը դնելով:

— Պատմէ՛ վիճակս, ինչպէս որ կը տեսնես:

— Կը յուսամ Աստուծմէ, որ Կոստանդնուպոլիս հասնելէդ քիչ վերջ այս թուղթին պատասխանը կը բերեմ:

— Կարելի է, ըսաւ Թէոդորոս առանց ձեռով:

Երիտասարդը ոչինչ չխօսեցաւ. ժողվեց իր բե-

գած իրերը, յարգանքով ողջունեց Թէոդորոսը եւ մեկնեցաւ։ Քանի մը ժամ վերջը, երբ Թէոդորոս կաթնաւաճառ ճամբայ կը հանուէր դէպի Կիրասոն, ուր պիտի իջեւանէին, ազան ալ հակառակ ճամբով Հայոստան Աչառնոյ Սրկիրը կ'ուղղէր իր ընթացքը։ Ոչ ոք պէտք է զարմանայ այս երիտասարդին վրայ, վասնզի ինչպէս որ ևզած են եւ միշտ պիտի ըլլան անձնամոլութեան, առաքինութեան, անբզկտմանութեան հակամէտ մարդիկ, այնպէս ալ միշտ պիտի ըլլան ճշմարտին, բարիին, գեղեցիկին նուիրուած ոգիներ, որոնք հայրենիքի, կրօնքի եւ ազնուական գաղափարներու մարտիրոսներն են ամէն դարու մէջ։

Թէոդորոս մարդկային սրտին փորձառու, ցաւերը պէմքով ընդունող երիտասարդը, վասնզի ան կրնար գուշակել մը ըլլալ, Թուրմայի պէս եւ հոգի մը ուղեղել եւ անոր դարձիք ըլլալ։ բայց կրնար նաև — ու այդ ուղիի հաւանական կը թուէր, գտնելով ա. նոր կերպարանքի պարզութենէն — ազնիւ ոգիի մը տէր ըլլալ։ ուստի Թէոդորոս գրից իր նամակը, որ եթէ բանուէր ալ, ոչ մէկ վտանգ կրնար յառաջ գալ։ ու յետոյ, Թէոդորոս գիտէր, որ առանց իր նամակին ալ Սեդա պիտի ընէր այն, ինչ որ ինք կը թելադրէր անոր։

Կիրասոն իրեն կը սպասէր ցանկութիւ մը, որ խոկոյն ճամբայ ելաւ։ Գարնան առաւօտ մը կանուխ նուրբ հասաւ կայսերական քաղաքը, մտաւ Մակեդ֊ջիւրէնի ներս և խարխափ ձգեց։ նաւամատոյցին առջև քանի մը պինդաւորներ միայն պահակ կեցան, իսկ ճնշագնացները իրենց գլխաւորին հետ քաղաք դուցին։ Թէոդորոս, յարմար ժամանակ գտնելով, կանչեց երիտասարդ պինդաւոր մը, որուն չհամարձա֊

թիւնն ու ագահութիւնը առակի և կատակի նիւթ դարձած էին իր ընկերներուն քով, և ըսաւ անոր.

— Եթէ ուզես, կրնաս հիմակ իսկ առանց մեծ աշխատութեան հարիւր ոսկի շահիլ։

— Իրա՞ւ, զարմացաւ երիտասարդը։

— Այո՛, և չատ դիւրաւ։

— Ինդրե՛մ, իշխան, ի՞նչպէս։

— Այն նաւակներէն մէկը կը կանչես, կը նըստաս և կ'երթաս դիմացի ծովեզերը, փոքրիկ եկեղեցիին քովի պուրտը, և հոն կ'ըսես, որ Թէոդորոս Ուչաուինի կոզմէն կուգաս՝ Սարտանէլտային հետ տանիւնաւելու. քեզ իսկոյն իր առջև կը տանին. կը ցուցնես այս նաւը, կ'ըսես թէ Ուչաուինն հոն է չղմայակապ և կը խնդրէ, որ քեզի հարիւր ոսկի տայ։

— Եւ այսպէս հարիւր ոսկին կուտա՞ն, հարցուց երիտասարդը՝ աչքերը մեծ մեծ բանալով։

— Եթէ դեռ ուշանաս՝ Սարտանէլտան կ'երթայ կ'երթայ ու երբ նաքը իր գալս ուրիշ իմանայ, գուն կը կորանցնես հարիւր ոսկին։ Իսկ հիմա կ'երթաս, ու եթէ ան հարիւր ոսկին չտայ, ես քեզի երկու հարիւր կուտամ։

Վայրկեան մը միտքն մտածեց ազան, մօտեցաւ նաւակի մը եւ ցատքեց մէջը։ Երբ եաու ծովեզերքայ պուրտը, իրօք Ուչաուինին անունը տուաւ քիչ հաք վերք առաջնորդեցին ձեր զօրավարի մը մօտ, որ նոյնինքն Թէոդոս Երիցայն էր։ Կը պատրաստուէր նոյն պահուն արքունիք երթալու. երբ ազան բաւ «չղմայակապ՝ այդ նաւուն մէջն է», ձեր Սարտանէլտան ցատքեց տեղէն, մօտեցաւ պատուհանին և չկարենալով հաւատալ ազուն բանին՝ հարցուց, թէ իրապէ՞ս այդ նաւուն մէջ էր Ուչաունի

իշխանը։ Ու երբ եկիտասարդ գինուորը կրկնեց նոյնը, Թէոդոս ձայն առաւ ծառաներուն և հրամայեց չուտով իր նաւակը պատրաստել, ու ինք սկսաւ իջնել սանդուխներէն։

— Բայց քեզ չուզեց այդ հոյ իշխանը, Սարատեխատ, ըսաւ ազան, այլ միայն ինձ հարիւր ոսկի տալ խնդրեց։

— Դուն այստեղ նայէ, ետքը կ'տանես քու ոսկիներդ. ո՞ւր ընկերացար Թէոդորոսին։

— Ես երիզա բանակին մէջն էի, երբ Թուման զօրավարը հայը կապել տուաւ և մեր գունդին հրամայեց, որ զայն հոս բերենք ու յանձնենք վաղենտիոսի։

— Ա՛յս կերպով կը հասկնայ Թուման իր պաշտօնը... անմիտ...

— Իսկ հայը ինձ ըսաւ, որ հարիւր ոսկի ուզեմ իր անունէն։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, դուն այստեղ նայէ, ես հիմա կուգամ և հաշիւդ կը տեսնեմ։

Այս ըսելով՝ նաւաւ վեց թիակով նաւակը և քանի մը վայրկեանէն հասաւ ցնկանաւին վրայ։ Ծերաւունին նաւած կը նայէր քաղաքին՝ այս նոր բաբեղոնին, երբ իր հին բարեկամը արագագայլ մօտենալով՝ գրկեց զայն և անմիջապէս հրամայեց, որ նաւաւն գարբինը գայ հանէ անոր չղթաները, որոնք նախատինք էին ո՛չ թէ հայոց իշխանին, այլ անոր բարեկամներուն։

Երբ երկու բարեկամները պալատ եկան, Ներսեհի առաջին գործը եղաւ երկու հարիւր բիւզանդական ոսկի վճարել տալ արծաթասէր գինուորին։

— Շատ կը ցաւիմ, ըսաւ Երիզացին, որ դուն իմ պատճառով վատահեր ես այդ անզգամ Թուման.

բայց լաւ ժամանակի կը հասնինք, վաղուզ փոքր պէս քայլի մը պէտք ունինք այս պահուս։

— Ի՞նչ կը նշանակէ այդ։

— Այն՝ որ կայսրը տասնեվեց տարու պատանի մըն է. առաջին օրերը, երբ գահը նստաւ, Փիլակրիտոսի ազդեցութիւնն էր՝ որ կը կառավարէր, բայց վազենտիոս, որ զինուորականաց գլուխն էր, տաղկաւ չտանելով զօրքը՝ սկսաւ հրամայական ձեւեր գործածել կայսեր հանդէպ. ու հիմա մեծ կասկածներ կան, որ ան՝ բացայայտ ապստամբութիւնն գլուխ բարձրացնելով՝ յանդգնի մինչև իսկ ինքզինքը կայսր հռչակել։

— Ո՞րչափ զօրք ունի այդ մարդը նման մեծ գործի մը ձեռնարկելու համար։

— Երբ Մարսիէ և իր որդին գահազուրկ եղան, և գործին գլուխը այս վազենտիոսն էր, 3000 սպառազէնները ուղիղ մը ունէր ձեռքը։

— Երեք հազար հոգւով դուք կա՞յսր մը կը գնէք և կ'իջեցնէք... Գիզեցի՛ կ եւեէ...

— Բայց այդ երեք հազար հոգւոյ կռնակին կայ ծերակոյտը...

— Ինարզ պալատականաց խումբ մը, որ միշտ յաչողութեան երկրպագու է։

— Այո՛, բայց կայ նաև ժողովուրդը, որ...

— Ձգուելի՛ խամաճուժ, դիրտ մարդկութեան։

— Այո՛, սակայն չատ անգամ այդ խամաճուժը արգար պատուհաս մըն է անոնց գլխուն, որ կառավարել չեն գիտեր։ Բայց մենք ժամանակ չունինք երկար խորհրդածութեանց, վաղուզ ո՛վ գիտէ՝ ինչ կրնայ պատահիլ այսօր իսկ։ Ժողովուրդը հաւաքւած է Ս. Սոֆիա եկեղեցին, գիչեր ցորեկ անոգին բազմութիւն մը կը լեցնէ կրկէսն ու հրապարակը՝

ատատիկ գրգռուած Վազինտիոսի դէմ, վտանգի ամէնքն ալ գիտեն, թէ այդ ախմար և հաստարակ չինակները, իր գեղեցկութեան չնորհիւ հաճոյանալով քոլ Թուամայի քրոջը, որ ազդեցութիւն ունի ազգ կայսեր վրայ, ինչպէս ունէր անոր հօրը վրայ, այժ ձեռք բերաւ և հիմա կ'ուզէ գահակից ըլլալ կայսեր։ Եգիպտոսի և ամբողջ Ափրիկէի կորուստը սովալլուկ ըրաւ մայրաքաղաքը, իսկ այս յիմար մարդը հարկ հարկի վրայ կ'աւելցնէ և իր զօրքը կը սոսկացնէ։ Ես, որ դէմ էի Մարտինէի և իր արդուքն, հիմա սոսկացած եմ դէմ ըլլալ այդ կոյտ գինուորին։

— Բայց այս ինչպէս կ'ըլլայ, որ Վազինտիոս ազդեցութիւնը կորսնցնէ Կոմմոդոսի վրայ, որ քանի մը օրուան համար ընտանեօք հոս մնաները գանուած էր, ինչպէս կը գիտեմ։ Այդ հարցումն մըն է ինձի, վտանգի Վազինտիոս կը կտակածի հայերէն. երբ քու Արքափոյ յաղթութիւնդ լուրը և արտակարգ ուժդինեալ քնած հասան Պալիս, ամենց յոյս, բայց գինուորականաց չատերուն անհանգիստին, վտանգի արարքդի ժողովուրդը՝ իր ուսուցներուն մէջէն ելնելէն և այխարհս երեւնալէն ի վեր՝ գիս պարտութիւն կրած չէր. ուստի երկու արար զօրաւարաց՝ Օսմանի և Ոգմայի գլուխները, որ ուղարկած էիր և որ հս գնել տուած էի կրկէսին մէջ՝ ի տես ժողովրդեան, կատեցուցին ձեր Պրոկոպիոսը և գինուորականները. ու Վազինտիոս հիմա կ'ուզէ ամենուրեք ջոջել հոյոց ազդեցութիւնը, ակնելով ինձմէ, որ այսուհետ հոյոց գլխաւորը կը համար-

եմ։ Առաջ համար թևատրիցին պատանի կայսեր եմ անվա Թուման անուանել արեւելքի զօրավար, այնպէս ցոյց տալով, թէ կայսրը չէր ուզեր բանը-եւ իմանալ...

— Հիմա հասկցայ վիճակը։ Դուն ի՞նչ պիտի ընես, ի՞նչպէս պիտի գործես։

— Իմ առջեւ, եղբայր, երկու ճանապարհ կայ. կամ բարեկամ ձեւանալ վազենտիոսին, ինչպէս մինչեւ հիմա, և կայսեր աչքերը բանալ. և կամ, Համարձակօրէն թշնամութեան դրօշակը պարզելով իրեն և իր կուսակիցներուն դէմ, անցնիլ ծերակոյտին ու ժողովուրդին կողմը։

— Բայց այդ վերջինին համար դուն փոքրիկ պինուարական զօրութիւն մը ունենալու է։

— Ես ալ այդ փոքրիկ զօրութիւնը պատրաստելու վրայ եմ։ Հիմա այս պալատիս մէջ բոլոր սպասաւորները վարձուած հոգ պինուարներ են, երեք հարիւր մը կ'ըլլան։ Այսաեղ մօտ կը բնակի եւ ինձ հետ բարեկամութեամբ կապուած է Փէտրք Մոդիսարաց, որու պալատը կան երկու հարիւրի չափ նոյնպէս հոգ սպասաւորներ, նոյնքան ալ կան Մոնաուել Աբչակուսիի այդ առաքինի ծերունիին ծառայութեան մէջ, քանչ ազամարդիկ, որ մահէ երկիւղ չունին։

— Այդ ամէնը բաւական ապահովութիւն կրնար համարել, եթէ ճիշդ քու պալատիդ դիմաց չհանդիպէի պինուարական նաւատորմը։

— Այդ կողմէն վտանգ չկայ, քանի ծովապետը վազենտիոսի սխերիմ թշնամին է, ու ես եմ անոր պաշտպանը կայսեր մօտ։

— Ուրեմն ինչի՞ կը սպասես, եղբայր։ Գործէ։

Քաւ նկարագրութենէդ ինձ այնպէս կը թուի, որ չարժէր ժամանակը տալ է։

Այս խօսքին վրայ Երիպտոին ակաւ մտածել. ան չատ խոհեմ մարդ էր և սէրը քաղաքական քմահաճ զինուորական։

— Բայց ես կը սպասեմ, որ այս մեր յոյն հերքոյրները չարժուին ակիզբ տան, որպէսզի ան հայկական կերպարանք չառնէ, և իրենք՝ Թևեերնին կոխած՝ մեզ միտակ չձգեն։ Ես վստահ եմ, որ առաջը մէկ կողմէն, Տարկերու ծանրութիւնը միւս կողմէն խաղաքաղաքական փոթորիկ մը պիտի տանին, և ժամէ ժամ այդ բանին կը սպասեմ։

Հարիւր ան բան էր այդ, և անոնց երիտասարդ մը ներս մտաւ քրտնախոր ու չնչատագ.

— Խաղաքիւնն սկսաւ Ս. Սոֆիա... ժողովուրդը կատղած՝ այրեց Անաստասիոս...

— Դուն քիչ մը չուռչ տա, որ պատմես, բաւ Երիպտոին՝ առանց հանդարտութիւնը կորնցնելու. և դառնալով Իչտաւնիին՝ կը տեսնե՞ս, եղբայր, թէ դարձեալ համար իւնչ վայրկեանի կը սպասէր։

Երբ լրտեր երիտասարդը քիչ մը հանդարտեցաւ, սկսաւ պատմել։

— Երկու օրէ ի վեր ես ձեր հրամանով ծպտած մնայ էի ժողովուրդի մէջ, որ լեցուած էր մայրեկեղեցին և պատրիարքը կ'ուզէր։ Երբ այս առաւօտ ան վերջապէս իջաւ և նստաւ հայրապետական աթոռը, ժողովուրդին մէջէն բանիմացներ սկսան գանգատիլ Վազենտիոսի դէմ, անոր պինդ հանելու անկարգութեանց դէմ, Տարկերու ծանրութեան, հացի սղութեան դէմ և ի վերջոյ պռունջեցին, որ ան անձամբ երթայ խոսի Վազենտիոսի հետ։ Պատրիարքը երկու մտաւ պատրիա և ժողո-

վաբդի առաջնորդներէն քանի մը հոգի պատգամաւոր ուղարկեց զօրավարին։ Ժողովուրդը պատասխանի կը սպասէր, և ահա Անտոնիոս ահազակալը՝ հազար սպառազէն մարդոցմով՝ խաւարի ներքեւ և հրամայեց դանակահարել ժողովուրդի գլխաւորները։ Այն ատեն պատրիարքը ոտքի ելաւ և խստաբեմամբ յանդիմանեց Անտոնիոսը. «Առաւօտուն առաջին մէջ, բռաւ, Առաւօտուն ժողովուրդին հետ բորբոքանքները և անօրէնները միայն այսպէս կը վարուին, զօրավա՛ր. և դուն Առաւօտէ չի՞ս վախնար»։ Առաջ վրայ Անտոնիոս վազել ելաւ բեմ, ուր պատրիարքն էր, և պռաց. «Զա՛ր ծեր, դո՞ւն ես, որ կը յանդգնիս այդ անարգ խաժամուժը դրգռել իր ախերութեան դէմ և վրս յանդիմանել»։ ու ապտակ մը զարկաւ Առաւօտուն մարդուն։ Աղտակներուն պատ մը քարձրացաւ ամբոխէն, և ժողովուրդը կատղի գազան դարձաւ. գոչյիններ վայրենան, սիմոն, աշտանակ, ջահ, քյոց, հայրապետական գաւազան ձեռք դարձան, սրիները ակառ վազել, իսկածնեղուն նարներ յաջորդեցին, մինչև որ Անտոնիոսի հազարը անհետացաւ, և վինքը ոչ ոչ գուրս հանելին առաջին, կապկին և վայտակտոյի մը վրայ դնելով՝ տրեցին. կատաղի ազգ և կանայք պար կը բռնէին խարտիին չուրջը, երբ ես ժողովի հետ լուր առնել ձեզի։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ

Երբ երիտասարդը՝ իր պատմութիւնը ընելով՝ մեկնեցաւ, Ուչաւէնին, որ պատուհանին առջեւ կեցած՝ քամնատաթար դուրս կը նայէր, կը թուէր խոր խորհրդածութեան մէջ ըլլալ։ Երիտասին մօտեցաւ անոր, կարծես քաշէն արթնցնելու համար մը ձեռքը ուսը և բաւ ժպտելով.

— Եղբայր, այդ քու մտածութիւններդ իմ քովս չատ հին են, բայց միտքդ դիր, որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կ'ապրինք. այս կայսրութիւնը այսպէս եկեր՝ այսպէս պիտի երթայ։ Ցիմար, վատ զօրական մը կնոջ մը չնարհիւ ոչ միայն զօրապետ կը դառնայ, այլև կայսերական թագը գլուխը դնելու կը ձգտի։ Ես արքունիք կ'երթամ հիմա, դուն ճաշդ ըրէ և պատրաստ եղիր. անա այն անհնակին մէջ կրնանս դանել քեզի պէտք եղած ամէն զէնք ու ապառազինութիւն. ես քեզի իմաց կուտամ, և բան այնմ կը չարժիս։ Ուրեմն մնաս բարով։

Ժամ մը հազիւ անցած՝ Թէոդորոս Ուչաւէնի նամակ մը կը առաներ իր բարեկամին, որ զինք կը յորդորէր անցնիլ պատրաստ գնդին գլուխը և առանց վայրկեան մը կորանցնելու՝ իր անձնապահպանին առաջնորդութեամբ գալ կրկեսը։ Երբ Թէոդորոս սպառազինուած իջաւ պալատին ընդարձակ դաւիթը, որ ցամաքային զօրքն առջեւն էր, անուանի ձի մը և երիք հարիւր սպառազին հնձեալ-

նեղու խումբ մը, որ իրեն կը սպասէին. հնծաւ եւ հազիւ քիչ մը յառաջացաւ՝ զօրաց երկու սերիւ խումբեր միացան իրենին: Երբ այդ հազարաց գունդը, որուն առջեւ սմբոխը կը խաւսէր, անարգել կրկէսին մօտեցաւ, հոն անուանի սեռատրան մը նեղկայացաւ Թէոդորոսի աչքին: Վալենտիոսի հինգ վեց հազարնոց սպառազէն գունդը դրեթէ սմբազմուվին գրաւեր էր հրապարակը, ժողովուրդը Ս. Սոֆիա եկեղեցիէն վտարեր եւ գաւիթին մէջ կատաղի կատարած մը կ'ըլլար: Թէոդորոս դարձաւ եկեղեցիին անձնապահպանին.

— Տա՛յ, ո՞վ է մեր թշնամին:

— Վալենտիոսի այդ սպառազէն զօրքերը, պատասխանեց երիտասարդը:

— Հետեւեցէ՛ք ինծի, ըսաւ, գոչեց Թէոդորոսի անպին ձայնը:

Եւ մերկ սուրը ձեռքը՝ իր գունդով յարձակեցաւ Վալենտիոսի զօրքի կողքին վրայ եւ, ոչ ոք ձախ կատարելով, երկուքի բաժնեց զայն. մէկ մասը սպառ ճամբայ ձգեցնելով՝ սկսաւ փախչիլ, իսկ միւսը՝ փակուած Թէոդորոսի գունդին եւ եկեղեցիին մէջ՝ չխոչխոչեցաւ եւ դրեթէ անհետացաւ: Երբ Թէոդորոս, ինքն իսկ զարմացած այս դիւրին յաղթութեան վրայ, կնցած կը մտածէր, որքանէ զրան կազմէն երեւցաւ կայսերական թիկնապահներու խումբ մը, գլուխը՝ երիզացին, որ հրաւիրեց Ուրշտաւնին եւ իր զօրքերը կայսերական պալատ՝ նեղկայանալու կայսր:

Դեռ պատանի մըն էր կայսրը. չխոթութիւն ու երկիւղ նկատուած էին դէմքին. հազիւ գանր բարձրացած՝ կը տեսնէր, թէ Վալենտիոս, այն մարդը՝ որ իր գահակալման մէջ առաջին զոհիքը եղած էր,

Հիմա ուրիշին գաղտնին էր. ուսի կասկածան աչքով կը նայէր չուրջը, բայց դիտէր քաղաքական քաղաքավարութեամբ և կեղծաւորութեամբ։

Երբ Երիզային իմացուց իրեն, թէ Վալենտիոս պարտուած ու փախած է, և ամէն մտածող հետացած, շնորհիւ քաջութեանը Թէոդորոսի, որ նոյն Վալենտիոսի հրամանով Հայաստանէն չդիմացուած հոս բերուած էր, կայսրը հրամայեց։

— Վալենտիոսի գլուխը թող բերուի, հիմա՛, հիմա՛։

Բայց նոյն միջոցին լրտեսներ եկան իմացուցին, թէ ժողովուրդը արդէն ապստամբեր էր Վալենտիոսը և եկեղեցիի հրապարակին վրայ կ'ուզէր անոր մարմինը։ Այդ լուրը մեծ ուրախութիւն պատճառեց կայսեր, ու Երիզային վայրկեանը յարմար նկատեց խնդրելու Բագրատունեաց Ասպետի մասին։ Կայսրը յարգեց այդ դիմումը և հրամայեց վերջ տալ Վալրատիրոցի ոգեորին։ Իսկոյն նաւակներ քաշեցին Իշխանաց կղզիները՝ զոյն քաղաք բերելու համար։

Այսպէսով, նոյն օրուան մէջ Իշխանին ապստամբութեան չդիմանալէն, խորտակեց Վալենտիոսի զօրութիւնը և Բիւզանդիոյ արքունիքին մէջ տեսակ իր տագնապութեան ընկերն ու բարեկամը. և «արտասուք կը թափէին Ասպետ ու Իշխանեաց Տէրն իրարու պարանոցի վրայ, վասնզի անդադրիկ էին Ասպետին Պարսից արքային Դուռն»։

Կայսրը Վալենտիոսի տեղ զօրավար անուանեց Թէոդոս Երիզային, իսկ տուաւ Թէոդորոս Իշխանութեան նայրենիք վերադառնալու և սաբհանդակ ղրկեց հրամայելով Թուտային կատարեցնելու գալ։ Իսկ Վարդափրոցին ազատութիւն տուաւ ըն-

ամենքով կատարեցնելու քնակիլու, ինչ որ պարձով աքսոր կը նշանակէր, վանդի Ասպետ տարբնելէ ի վեր հայրենի երկրին ծարաւի էր։

Նոյն դիչերը երիզացին պատառ ուրախութենեն ոչն կը կատարէին այս երեք հին բարեկամները. որանք տարինէր իրարմէ հեռու ապրած՝ մեծ ուրախութեան և աքսորի, յաղթութեան և պարտութեան, արքունական չնորհներու և նախատինքներու, վերջապէս բախտի յաճախակի փոփոխութիւններու մասնակից միչտ ակնածալի եղած էին թչնամիաց և արքայից։

Բնականաբար խօսք եղաւ Հայաստանի վիճակին մասին, և Բագրատունին տխուր ու դառնացած ըսաւ.

— Ի՞նչ կրնայ ընել մարդ, երբ իմ կարութենեն մէջ կը գտնուի. այս մայրաքաղաքը իր ամբողջ պերճութեամբ ու գեղեցկութեամբ իմ Տայոցի մէկ գիւղին աւելի արժէք չունի աչքիս. դուն, Սարատեցա, ասկէ կրնաս օգտակար ըլլալ հայրենիքին և մեզի, ինչպես ալ եղար մինչև այսօր. իսկ ես միայն հոն՝ հայրենի հողին վրայ կրնամ ծառայութիւն մը ընել ազգիս։

— Եւ մեծ ծառայութիւն, բաւ Իչաուենին, ինչպես ձեզի հասկցուցի, վանդի քու ներկայութեամբ կրնանք միաբանել նախարարները, որոնց աչքին ես վանդի և կաթողիկոսի առարկայ եղած եմ։

— Այսօր ես, ըսաւ երիզացին, պահ մը գրեթէ համոզուեր էի երիտասարդ կայսրը, որ արտասէ քեզ հայրենիք վերադառնալու, բայց դժբախտաբար ազդ Փիլակրեոսը վրայ հասաւ և ամէն խորհուրդ վեր վայր շրջեց։ Ե՞րբ պիտի համոզուին յոյնները, թէ

հոգով հետ արդարութեամբ վարուելն է միակ միջոցը անոնց հետ հանգստացողութեան գալու։

— Ի՞նչ կարելի է ապահով այդ մարդիկներէն, — ըսաւ Աչառանի, — որ իրենց օգուտեն ալ չեն ճանչնար և կը կարծեն, թէ հայերը նեղելով, անոնց գաւառները թալանելով, անպաշտպան և ապստամբելու ատար թողելով անոնց երկիրը, հարկերու տակ ճնշելով և ապքաւացնելով ժողովուրդը, Հայաստանի կառավարել ալէր կը դառնան։

— Ես կը յաւատամ, ըսաւ Երիպոլին, թէ այդ երիտասարդ կայսրը օր ատար ճշմարտութեան կը հետամտի. և քանի որ ազգակցութիւնը արեան խորը չէ թափանցեր, կարելի է դիւրը ազնուութեան և արդարութեան հետեւցնել։

— Ո՛ղջ լեր, իմ պատուական բարեկամս, Աատատ հատատքդ ատելցնէ, դուն կը յաւատաս, թէ այս կրօնամոլութեան ու յիմարութեան փաղաքին մէջ և գահոյիդ վրայ կարելի՞ է ազնուութեան և արդարութեան սերմ ածելցնել։ Փո՛դ այդ ազգակցութիւնդ, և միտքին ջանանք մեր հայրենի երկրին վրկութեան։

— Ըսէ՛ արդարեւս, թէ ի՞նչ է ուզածդ, ատ ես քեզի խօսք կատարեմ ընել՝ ինչ որ կրնամ։

— Իմ միակ փափաքս Ատաւատ Հայաստան տանելն է, մնացեալը Աատատ կը յաջողէ՝ եթէ ուզէ։

— Այդ ... քանի մը օրուան մէջ կարելի չէ. պէտք է, որ կայսրը մտածայ Փիլակրիոսի յարգանքը։ Եթէ կ'ուզես՝ ապահ, մինչև որ յարմար առիթը հասնի...

— Ո՞վ կրնայ երաշխաւորել, թէ յարմար առիթներ չհասած՝ անյարմար առիթներ չեն հասնիր այս անիծեալ քաղաքին մէջ. այնպիսի առիթներ,

-ար վարագոյրին տակ պիտ ալ առնեն ովկիանոսի հեղձի մը նետին. մատնութիւն, դրպարտութիւն, շռայլութիւն սովորական զանոնք են հոս, և քանզի երիտասարդ կայսրը այնպիսի նայուածք մը ունի և այնպիսի կերպարանք, որ ինձ ամենևին զրպատմութիւն չի ներշնչեր, երբ այդ կայսրը «վագնատիոսի գլուխը, հիմա, հիմա» կը պոռար, ես վատութեան չափ անդիմութիւն կը նշմարէի ատոր մէջ։ Եթէ դուն կ'ուզես հայրենիքիդ և բարեկամներուդ ծառայել՝ հնարք գտիր Վարագոյրը ազատելու։

— Կ'ուզես բանալ՝ փախցնելու. բայց այդ ալ դիւրին չէ, վասնզի հիմա մեծ խռովութիւն կայ մայրաքաղաք մտնող և ելլողներուն համար, և Վարագոյրի պէս նշանաւոր մարդ փախցնելը դժուար պիտի ըլլայ. բայց իմ երջանկութիւնս կը պատնէշ։ Ուրեմն դուն իրաւունք ունիս չվստահելու քաջութեանս և եթէ կ'ուզես ինձ լսել՝ մի' կենար և ժամ առաջ գործիր հայրենիքդ, քանի որ արտօնութիւն ունիս։

— Ուրեմն որոշեցի, բաւ Ասպետը. Ուշադրութեանդ տէրը թող ելլայ, իսկ դուն կը խոստանաս օրեւէ կերպով ինձ հետացնել։

— Այդ իմ պարտքս է, պատասխանեց Երիզացին։

Եւ ութ ամսոյ օր վերջը Թէոդորոս Ուշաւնի նաւ կը նստէր Տրապիզոն երթալու։ Անհագստութիւնը, որ զինք կ'արգիլէին, կ'օգնէին իր քշնամիին Թուամային, որ Թէպէտ յաջողութեամբ կը հատնէր կայսերական քաղաքը, բայց անյաջող ընդունելութիւնն կը գտնէր հոմարուհիոյ վազնտութեան դիմակին։ Իր քոյրը Անկելինա նոյնպէս կարեւանը էր իր ազգեցութիւնը, վասնզի դեռատի կայսրը

չատ կռնակածոռ էր և հազիւ ուշ կը դներ Փիլակրիոսի խորհուրդներուն։ Փիլակրիոս, իր կարգին, երիցսի ապերեսբիթներն ազատելու համար՝ գայն Թուռմայի անդ Հայկազանեան յաւուրսկան գործոց պատրաստ ներկայանալ տուաւ, և ինքզինք վարագուրեց ճնոց մայրաքաղաքը զրկուած իր գլխաւոր պաշտպանէն։

Այն ատեն վարագուրոց վրայից կեանքին ձեւը փոփոխեր պատահ մը վարձից, զարդարից ու ինքզինքը տալու խնճոյքներու և գինարբուքի։ Բազրատաւանից սեփական քնոյզարութիւնը անհնա եղաւ. հանդէսներ իրարու կը յաջորդէին. բոլոր պատահականները խուռն հոն կը դիմէին. Փիլակրիոս ինքն ալ սկսաւ ընտանենալ Անահիտին հետ։ Երկու երեք տիս հաքը վարագուրոց կայսերական քաղաքը իր չուայտութիւններով վեր կը դասէր հայրենի լեռներուն փափարներէն։ Շարունակելով այս կեանքը՝ ան աղերսագիր ներկայացուց կայսեր, որ թոյլ տայ չորս հազի իր հաւատարիմներէն ուղարկել Տայոց գաւառը՝ իր ատացուածքը և դանձերը բերելու։ Եւ չորս անձանց համար հրովարտակ առնելով, ինք երեք թիկնապահներու հետ՝ ծպտուած Տուրուբերանէ, յամրակ հոգմով հասաւ Ճորոխի ափերը և անկէ արագութեամբ նկաւ Տայոց գաւառը։ Տայեցիք մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին զինքը։ Աւելորդ է պատմել Բագրատաւանից պատաւ իշխանուհիին երջանկութիւնը, երբ ան տեսաւ իր սիրելի զաւակը։

Բայց ուրախութիւնն ժամանակ չէր. մէկ կողմէն թերդերը կ'ամրացուէին, ժողովուրդը գիւղերը լքելով՝ անտառին տեղերը՝ կը բարձրանար, գինուորները գրօշակի տակ կը հաւաքուէին. և քանի մը

թրեան մէջ ամբողջ Տոյոց գաւառը այնպիսի պատրաստութիւններ տեսաւ, որ կարծես բոլոր յաւերժական բանակները հոն պիտի խմբէին։ Միւս կողմէն Ասպետը գոլանի սուրնանդակ կը հանէր Յուլին իր զօրաւոր իմացնելու Իշտուէնին, որ դեռ նոր հասեր էր հոն և պատրաստուելով Իշտուէնիք վերադառնալու՝ չտապով նամակ կ՚ուղարկէր Անգլիոյ, յայտնելով՝ թէ ինք արդէն վերադարձած է և պէտք ունի զօրքերու։

Նոյն ատեն կայսերական հրաման կը հասնէր Թէոդոս Երիզոյի սպարապետին, որ գանէ Ասպետը և վերադարձնէ։ Պոլիս եղեր Թէոդոս ուզեր իսկ անկարող պիտի ըլլար կատարելու այդ հրամանը, վասնզի վարդապետէն ձեռք առած էր ամէն զգուշութիւն։ Ուստի սպարապետը Ներսէս կաթողիկոսը գնացած ըրեր Ասպետին մօտ, որ սպասումներուն թնան չդիմէ, խոստանալով անոր կիներն ու զաւակները մայրաքաղաքէն բերել տալ, միայն թէ հնազանդութեան թաւիշ գրէ կայսեր։ Բագրատունին առիթ ալեր նամակով յայտնել կայսեր, թէ ինք այնչափ տարի անիրաւ աքսորանք տանելով՝ սպրդատումբութեան միտք չէր ունեցած, այլ միայն վերջապահ աքսորի մատնուելու երկիւղը և սէրը հայրենի երկրին հոգիպէս առիպած էին զինքը վախչելու։

Ի պատասխան այս նամակին կայսրը կը վերադարձնէր Ասպետի կիներն ու գաւակները և անոր կը հրամայեր դիւրապատրաստութեան պատրաստել զօրք ու արձակել զինոյք։

Թէոդոս Իշտուէնին, զոհ այս եղածներէն, իր ապիշաւ ժամանակի խորհրդակիցներուն իրականացումը վերջապէս մտածած կը տեսնէր։ Միաբանութեամբ

Աթոռին ու կաթողիկոսին՝ հրաւէրներ դրկուեցան բոլոր հայ նախարարներուն, որ ժողովուին Վռամ-Խոյնեայ ազգին կանոն մը դնելու մասին։ Այսպիսի յարմար ժամանակ քիչ կը հանդիպէր. նախարարներուն մեծ մասը արդէն հաւաքուած էր, թէ բան մը պէտք էր ընել, ուստի յօժար էր միաբանելու։ Թէ ներսէս կաթողիկոս ոչ միայն քաղաքագէտ, այլեւ ուսումնական մարդ էր, յայտնի կայսրութեան մեծ մասը պտտած և ամէն բանի տեղեակ, Թէոդոսեան հետ ան արդէն գրի առած էր գաղնտագրին գլխաւոր կէտերը, և Աթոռը, որ կատարեալ վատանութիւն էր Թէոդոսի հանդէպ, առանց երկմտութեան ընդունեց գաղնտագրին պայմանները։ Հակառակութիւն կարելի էր միայն երկու նախարարութիւններ կողմէն՝ Մամիկոնեանց և Մոկաց։

Գաղնտագրին պայմանները պարզ էին. նպատակն էր՝ Հայաստանը հանել անիշխանութեան ատրատի վիճակէն և կեդրոնական կառավարութիւն մը հաստատել, որ կարենար ընդդիմանալ թէ օտար յարձակումներու և թէ ներքին հարստահարութեանց, ապա նաեւ փրկել ժողովուրդը անտանելի հարկերու ծանրութենէն։

Արդէն որոշ էր, թէ որո՞նք պիտի ըլլային դէմ կանգնողները։ Ասոնք էին կայսեր կողմէ դիւթասպազատ անուանուած Վարազատրոց Ապահաւ եւ զօրավար անուանուած Թէոդորոս Ռշտունին։ Աւելին, եթէ բարձր դասական տեսակ մը ստեղծուէր, մեծ նախարարներու նուիրակներէն կազմուած, որոնց վճիռներուն ամէն ոք պարտաւոր ըլլար հնազանդիլ, ժողով մըն ալ կազմուէր որոշելու համար հարկերու արդար բաշխումը, և կանոնաւորեալ պինդ

թաքիւն մը հաստատուէր բան մարդաթուղ, Հայաստանը կարելի էր ապահովաւած համարել:

Առկայն, երբ այս մեծ գործը կատարուելու վրայ էր, Վարազտիրոց կարճատև հեռանգութենէ մը եաք մեռաւ Դաւիթ, և միաբանութիւնը վտանգուեցաւ. վասնզի, թէպէտ կայսրը անոր արդի Սմբատ որդւոյն տեղ կխրատպատաս անուանուեց, բայց ան չորս տգիտութիւնն ունենալէ չատ հեռու էր:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Բոլոր կրօնքներու առաջինն է՝ իր կրօնքը պահել, եւ երջանկութեանց ամենէն մեծն է՝ զայն լաւագոյնը կարծել։ ՊԻՒՖՕՆ

Բայց այդ հարուածն ալ չյուսահատեցուց Թէոդորոսը։ Ան գնաց կարին իր բարեկամ Երիզաքին հետ տեսնուելու, սակայն՝ դեռ քաղաք չմտած՝ յուշագիր ապայակոյսին վրայ դուռը փոխոխութիւն մը նշմարեց։ Առանց կարեւորութիւն տալու աստր, Սարաեվոյի բնակարանը ուղղուեցաւ և նկատեց, որ սպասաւորները ու թիկնապահները, գունատած դէմքերով, ճանապարհի պատրաստութիւններ կը տեսնէին։ Ու երբ բարեկամին տեղեակը մտաւ՝ տեսաւ, որ ան զբաղած էր չուան մը թուղթեր տրորելով։

— *Ժամանակին հասար, բարեկամ, ըսաւ Երիզաքին, վասնզի ես առանց քեզ տեսնելու ալ պարտաւորուած էի մեկնիլ։ Դուն լաւ կշտեր էիր այդ երիտասարդ կայսրը. զգայն մը հանեցինք գահին վրայ։*

— *Պաչտօնէդ կը զրկէ քեզ այդ ազան։*

— *Եթէ վտանգը այդչափ է՝ դո՛ պիտի ըլլամ։ Երեւակայէ, որ երեք օրուան մէջ չորս սուրհանդակ ատացեր եմ մայրաքաղաքէն, և տակա հինգերորդը, որ այս առաւօտ կը հասնէր, ինձ ատաղիկ հրաման կը*

բերէր՝ զօրավարութեան պաշտօնէ։ Իսկոյն յանձներ Մաւրիանոսին և դառնալ Պոլիս։ Եթէ կին, զաւակներ և ամէն բան այդ գազանին ձեռքը չըլլային, գիտէի ընելիքս։

— Բայց ի՞նչ է իր արարքը, ա՛յդ պատմէ, և՛ղ՚բայր։

— Ատաւածարանութեան կատարութիւնն ունի այս երիտասարդը։ Կ՚երեւայ թէ կախերական աթոռին վրայ ժառանգական է այդ հիւանդութիւնը։ Երբ վերջերս իր պապը Հերակլիոս՝ պատերազմին դաշտը թողած՝ դարձաւ Պոլիս, ես պաշտօնիս բերմամբ գացի իր քովը իմացնելու, որ Եգիպտոս և Ազեքսանդրիա նոյնպէս ապստամբելու ձեւերն են։ Ծեր կայսրը նստած էր՝ իր վարդապետներով չրջապատուած։ Իմ ներսը կերպարանքս տեսնելով՝ հարցուց, թէ ի՞նչ նոր լուր ունիմ։ Երբ ես զգուշութեան ձեւերով և երկիւղով իմացուցի աչխարհին կորուստը, ան վայրկեան մը մտածութեան մէջ ինկաւ, ապա հարցուց։ «Թէոդո՛ս, դուն ի՞նչպէս կը հաւատաս. Քրիստոս՝ որ երկու բնութիւն ունի, մէ՞կ կամք ունի թէ երկու»։ Այս անակնկալ հարցումէն չփոթած՝ պատասխանեցի, թէ այդպիսի խնդիրներ իմ կարողութենէս վեր են, և ինչ որ եկեղեցին որոչէ՝ այն կ՚ընդունիմ։ Բայց ցաւեցայ, որ այն մարդը, զոր դիւցազն տեսեր էինք պատերազմի դաշտին վրայ, այդպիսի զառամութեան էր հասեր։ Երեւակայէ, եղբայր, հիմա իր թոռը այդ ատաւածաբանական խնդրոյն վրայ հաւատոյ գաւանութիւն մը կը հրատարակէ. և որովհետեւ Մաքսիմոս պատրիարքը այդ գաւանութեան դէմ է գրեր ու քարոզեր, հերետիկոսութիւն անուանելով պայն, կայսրը կարել տուեր է Ատաւածոյ քահանային լեզուն և աչքը։

— Այ՞դչափ մխայն։

— Ո՛չ, դեռ կայ. մէկ հատիկ եղբայրը՝ Թէոդոքոսը՝ սարկաւագ ձեռնադրել տուեր է, անոր ձեռքէն հազարդուեր և դարձեալ դո՛ն չըլլալով՝ սպանել տուեր է։

— Ուրի՞շ։

— Բանտիերը լեցուցեր է մարդոցմով, որոնց վրայ կասկածեր է, թէ դէմ են ճշմարիտ հաւատոյ և իր անձին։

— Ե՞տքը։

— Եղբա՛յր, քեզի ալ բանաւոր հաւնեցնել չատ դժուար բան է, այդչափը բաւական չէ՞։

— Ո՛չ այդպէս, չատ կը սխալիս, ես բանաւորի կը հաւնիմ, բայց ոչ այդպիսի չիմար բանաւորները, որ ոչ մէկ նպատակ ունին, չեն գիտեր, թէ ի՛նչ կ՚ուզեն և ո՛ւր կ՚երթան։ Եթէ ես իմ ուզած բանաւորս գտնէի...

— Բանաւորին լաւը չկայ, Աչտաւնի. ես կը զարմանամ, թէ ի՛նչ դիպուածով իմ դլուխս ուսերուս վրայ մնացեր է եօթանասուն և հինգ տարի. ուրիշ հատ կայտ տեսեր եմ, որոնց առաջին երկուքը՝ ամենէն լաւերը՝ չեմ կրնար գտնել, իսկ Մօրփիկ սկսած մինչեւ այս կատաղը՝ ամէնքն ալ տրիւնկիզակ բանաւորներ են։ Ի՞նչ օգուտ ունեցեր են անոնք աչխարհիս և իրենց անձանց ու ընտանեաց։ Իսկ թէ Հայ ազգը ի՛նչ է քաշեր անոնց օրով, և ի՛նչ քաջ նախարարներ ու իշխաններ զոհ գացեր են այսչափ միջոցի մէջ՝ եթէ մէկիկ մէկիկ համրեմ...

— Մի՛ համրեր, անօգուտ է, ես լաւ գիտեմ։ Եթէ կարենայի քեզ մեր Աստանը տանիլ, կը ցուցնէի քեզի հօրս և պապիս ժամանակէն կազմուած ցանկը այն բերդատուր հայերուն, որոնք կատար-

ած են յոյներու և պարսիկներու կռվին վերջին տարիք տարաձան մէջ։ Բայց ո՞վ է յանցաւոր՝ մեռնո՞ղը թէ մեռցնողը։

— Երկար չի տեւեցաւ։ Ես հոս, կարծեմ, այս պատճառին մէջ ամէն բան իմացայ մեր երկրին վերաբերմամբ, քան ինչ որ իմացեր էի այնչափ տարի Բիւզանդիոյ արքունեաց մէջ։ Կարծեմ դիւանատան մէջ գտայ այն թղթակցութիւնը, որ առիթ ունեցած էր պարսիկներու և յոյներու միջեւ։ Մօրիկ կայսեր և Խոսրովու ժամանակ։ տես թէ ինչպէս կը խօսին իրարու հետ։

Ու երիտասին տանից խուզիմ մը և տուաւ Ըրչտաւնին, որ լուծեամբ կարդայ պատ։ Յոյնը հետեւեալը կը գրէր պարսիկին հայհոյու նկատմամբ.

«Մտար և անհնազանդ ազգ մըն են, մեր միջեւ կեցած՝ պղտորութիւն կը ձգեն։ Բայց եկուր, ես ինձի հնազանդները կը ժողվեմ և թրակիոյ կողմը կ'անցնիմ՝ հոնաց և նմանները հետ պատերազմելու համար։ դուն ալ հրամայէ քուկիններդ ժողվել և Արեւելք տանիլ։ Վատնզի եթէ մեռնին՝ թշնամիք կը մեռնին, իսկ եթէ իրենք սպաննեն՝ թշնամին կը սպաննեն, և մենք խաղաղութեամբ կ'ապրինք։ Մինչեւ եթէ անոնք իրենց երկրին մէջ մնան, մենք հանգստութիւն պիտի չգտնենք։»։

Երկրորդ անգամ՝ կարդաց բարձրաձայն և հեգնական ձայնով ըսաւ.

— Ողորմելի՛ քաղաքագիտութիւն, որ իր նեղքին վիճակը չի տեսներ և ուրիշին թշուառութեանէն օգուտ քաղել կը կարծէ. աչխատի՛ր կ'ոչնչացընել և ինքը՝ վախանակ զօրանալու՝ ամէն կը ակսուտայ։ Խոսրով այդ նամակին համառօտ յայտնած էր Մարտաի։ Բայց գժբախտաբար Հայաստանի

և Խոսրովի համար՝ Սմբատ չուզա մնալու. ինչ գիշեր ու մնա խորհուրդներ ունէր այդ մարդը, որ քուչանց զօրութիւնը չախչախելէ վերջ՝ Հայոց տանի վերականգնութիւնն խոստումէ առած էր արքայից արքայէն։ Եւ այն՝ ինչ որ ան կ'ուզեմ ընել իմ սիրտ ձևքովս, ան իր հզօր ձևքով պատուաբար դլուխ պիտի հանէր. բայց մահը ամէն խորհուրդ առաւ տարաւ։

— Հիմա ալ իր որդւոյն՝ Սապհոյին մահը ամէն յոյս չքացուց։

— Ի՞նչ ընենք, քանի դեռ չունիչ ուներնիք՝ պէտք է աչխատինք։ Բայց դուն որչափ էիր երթալ։

— Ուրիչ ինչ կարելի է ընել...

Մահան լուրթիւն յաջորդեց այս խօսակցութիւնեն. այդ պահուն մտածուր սուրհանդակ մը Երիզոյին բերաւ նամակ մը, որ կ'իմացնէր նոր նոր դաւանութիւններ և արիան նոր հնդուհներ։ Ժամանակի պատմաբանները, յիչելով այդ կատարածները, կ'ըսեն. «Ոչ ինուց ի թագաւորութիւնն այր խորհրդական, զի միանամուռ ապստեցան բնակիչք աչխարհին և իչխանքն»։ Նամակը իմացնելով նաեւ մահը հայ իչխաններէն Փէտրգ Մագիստրոսի, Մանուէլի և Մարգունիի, որ անոնք էր Բագրատունի Ասպետին եղբօր, կը յորդորէր Թէոդոսը ժամ առաջ հասնիլ, որպէսզի չկասեցնէ կասկածոտ կայսրը իր ընտանեաց դէմ։ Ծեր Սարտաւլատը իր ընծայուհիները լմնցնելէ ետք՝ ամէն բան իմացուց Ըշտուհիին և իր վերջին հրամարականը առաւ, հաստատելով՝ որ այլեւս յոյս չունէր ուրիչ անուհիան։ Հայոց զօրավարը Դուինի համրան բանեց, Երիզոյին կ'երթար դէպի Պոնտոս նաւ նստելու. Պոլիս հասած հետանդ վիճակի մէջ, և քանի մը

օրէն բնական մահը ապահով չինքը. Կոստանդինի ձեռքէն։

Թէոդորա Ուշաուն է, այս անակնկալ դիպուածը նկատելէն զատ, բայց երկիւղ սրտաբեկ, միտքը դրած էր, տանելով Դուբին, երկրին կարեւոր գործերը կարգի բերել և յետոյ զատուիլ Ուշաունիք, ուրկէ Տիկինը սուրհանդակ սուրհանդակի վրայ կ'ուղարկէր «զի ընտանեկան պարագաներ կային, որ իր գալուստը կը պահանջէին, և գործ նամակով դժուար էր յայտնել»։

Բայց հապճեպ երկրին մատակարարութեան գործերը կարգի դրաւ՝ նեղութ կաթողիկոսի, Սմբատ կիւրապաղատի և քանի մը ուրիշ իշխաններու հետ, և անոնց Դուինի անուն մարդ մը, բազարտնդի, սատուածարանական ուսմանց տեղեակ, հրովարտակ կը բերէր կայսրէն, որ կը հրամայէր վերջնել ամէն խաիր և գաւանութեամբ միաբանիլ յունաց հետ։ Ատոր վրայ կաթողիկոս և նախարարք պարտաւորեցան հրաւէր ուղարկել ամէն կողմ, և գանազան գաւառներու իշխաններ ու եպիսկոպոսներ ժողովուեցան Դուինի մայրաքաղաքը, ուր ամիսներով կը խօսէին, կը վիճէին հրովարտակին պատասխանը պատրաստելու համար։

Հայ նախարարներու մէջ կային այնպիսի անձեր — ինչպէս, օրինակ, Համազասպ Մամիկոնեան, — որոնք տեղեակ ըլլալով սատուածարանական խընդիրներուն՝ եպիսկոպոսներու հետ կը խառնուէին վիճաբանութեանց, և գործը կ'երկարէր։ Իսկ Թէոդորա, որ ամենևին չէր խօսեր, այլ միայն՝ ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր, երբ օր մը իր կարծիքը հարցուցին, բաւ.

— Ակից գրեմ տաճարինդ կամ տաճարվեց տա-

քի տալով. Հնարել կայսեր հրամանով Կարնոյ մէջ ժողով մը եղաւ. եղր կաթողիկոսին հետ գործել այս նիւթերուն վրայ խորհրդածութիւններ և վիճաբանութիւններ տեղի ունենցան. Հաւանցին, վիճեցան, և հետեւանքը այն եղաւ, որ կաթողիկոս, եպիսկոպոս և վարդապետ կայսեր հետ հաղորդութեան՝ անոր դաւանութիւնը ընդունեցին, ընծաներ, պարգեւներ առին. բայց երբ ժողովէն դուրս եկան, հաքեան եկաւ, որ ժողովը մէկ բան է եղեր, իսկ ժողովուրդը՝ տարբեր բան. ու Հայ ազգը ժողովի որոչումները ոչ մէկը չընդունեցաւ. իսկ Եգր իր գաւակներուն խորհ հայր մը եղաւ և մնաւ տասած: Ես Թուն եմ այն Շաւարշ Իշխանին, որ երբ ամբողջ Հայ Ազգը մկրտուեցաւ Եփրատայ մէջ Ս. Լուսաւորիչէն, Աստիճան կը գտնուէր իր գնդով և ձմեռը Տրդատայ հրամանով վարդրչապատ վերադարձաւ ու յանձն առաւ քրիստոնէութիւնը: Լուսաւորիչը և թագաւորը Տարօն էին, և տարի եպիսկոպոս մը՝ կը պատմեն յիշատակարանք՝ պիտի մկրտէր մեծ հայրս: Երբ մէկ տաքը գնալով ուղղանին մէջ՝ հարցուց.

— «Իմ հայրերուս՝ Իշխանենց նախապարնքուն հոգիները ո՞ւր են հիմա. նոյն տրքայութիւնն են, որ դուն ինձ քարոզեցիր, թէ ուրիշ տեղ մը»:

Եպիսկոպոսն անհանճար՝ չուտ մը պատասխանեց.

— «Դժոխքին մէջտեղն են անոնք»:

Շաւարշ հոս քաշուելով՝

— «Եթէ այդպէս է՝ ես նախանձայոյս քով կ'ուզեմ երթալ, քու տրքայութիւնդ քեզ ըլլայ, տատրի», ըսաւ և հեռացաւ:

«Վերջը Լուսաւորիչ ջանաց համոզել, այդ Իշխանենց Տէրը, թէ այն խնդիրը, որ դինք հետա-

քրքրած է, Աստուծոյ պազանիք է, և թէ տարի եպիսկոպոսը մեծ յանդգնութիւն ըրած էր՝ այնպիսի վճռական պատասխան տալով։ Ցիշատակարաններ չեն բաներ, բայց ես կ'ենթադրեմ, թէ ինքն իսկ Լուսաւորիչ չէր կրցած առանց Տրդատի օգնութեան համոզել այդ Աչտիշատոց Տէրը՝ երկրորդ անգամ ապաշխարին մօտենալու։ Եւ՝ Թէոդորոս Աչտիշատի՝ այդ Շուարեալ թոռն եմ և ճիշդ յետին չինտականին պէս կը մտածեմ, որ առանց տատուածաբանական ուսմունք ստանալու կը խօսի։ Այդ Եզր կաթողիկոսը Թոզէոսէ, Բարթուղիմէոսէ, Լուսաւորիչէ չո՞ւ գիտէ հայութիւնը, քրիստոնէութիւնը. մեղմ Աստուծոյ, մինչ Լուսաւորչոյ գաւանութիւնը Թոզա՛նք, արդեօք այդ Եզր Կղրոյ ազատո՞նք կը ստեղծանէ։ Աստուած տեսո՞ւ ընէ, ինչ ալն ատեն և մեզ ալրու տայ։ Բայց ասկէ, մտաբերեցէք, որ յոյներուս պատանջներուն վերջ չկայ. այդ ազգը ամէն օր նոր բան կը ստեղծէ հաւատքի մասին. Կոստանդին կայսրը իր նկեզեցիին հետ միաբան չէ, պատրիարքներ, եպիսկոպոսներ կը չարչարէ, կ'տքառէ հաւատքի խնդիրներու համար։ Եթէ ան մեզմէ հաւատարմութիւն ուզէ՝ պատրաստ ենք իրեն ծառայելու, բայց մեր հաւատքին, մեր խղճմտանքին՝ լաւ կ'ընէ որ չդպի»։

Հրովարտակին երկար պատասխան մը գրուեցաւ, ուր Հայոց կաթողիկոսը, նախարարները եւ եպիսկոպոսները կը յայտնէին, թէ Նիկիոյ գաւանութենէն աւելի բան մը ընդունիլ իրենց համար անկարելի էր։

Ասկէ ետք յոյները և իրենց ազատութիւն հայ համախոհները ակտոս սկսկցնել հակառակութիւնը և Հայաստանի արեւմտեան գաւառաց մէջ քաղաքա-

տալուանք և բանուածքեան գործ գնել։ Ամբողջ Արեւելեան մայր մարզ էր. Ներսէս կաթողիկոս, որ ցեղական զօսախարակուածքեան սաղմած էր, ակամաւելի հակամէտ երեւէր ցեղաց, քան նախնիներն։ Ան՝ անհոգ՝ միաբանութեան կապն ալ խզեցին. ու թէպետեւ այնչափ հոգերէ և առաւպանքէ ձերջ կը տեսնէր, որ իր բոլոր աշխատութիւնները ոչինչ դարձած են, և կարծես ամէն բան կը պաւէր իր խորտուբորներուն դէմ։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ·

Հայոց զօրավարը՝ ստիպուած՝ կ'ուզէր վերադառնալ Իչոռնիք, երբ իրեն իմացուցին, թէ կայսրը, Սմբատ Կիւրապաղատի հետ, յողներ է ամբոստը և փախեր Տայոց գաւառը։ Այս երկու նախարարները Հայաստանի ծանր վիճակին մէջ ոչ միայն կը լքէին իրենց դիրքերը, այլև լուր կը տարածէին, թէ Թէոդորոսի երկիւղէն էր իրենց փախուստը, և թէ դաւաճանութիւն մը կար իրենց անձանց դէմ։ Իր հետևանալու պիչերը կամրդիկոսը գտաւ իր հաւատարիմ վարդապետին կնքուած թուղթ մը, ուր դատն գանգատներ կ'ընէր զօրավարին դէմ։ Միւս կողմէն Թէոդորոս կ'իմանար, թէ յունաց բանակը, որ Կարին կը գտնուէր, կը տարածուէր Բագրեւանդ և քիչ քիչ առաջ անցնելով՝ կը մօտենար մայրաքաղաքին։ Ուստի չկարենալով հետևանալ Արարատէ, անդադար մը առմամբ կամրդիկոսին և գրեց Անգային, որ օգնական զօրաց գունդը իրեն հասցնէ։

Իչոռնիաց Տիկինը իսկոյն երկու հազար հետևակ, երիք հարիւր ձիաւոր և Վարդ որդին ուղարկեց Հայոց զօրավարին, թէպէտ Վարդ չատ գիմամարկ էր Իչոռնիաց Ասատանէն հետանալուն և սակայն հնազանդեցաւ մօրը։ Ի՞նչ էր պատճառը այս գիմամարկութեան. նա գտնանք երկու տարուան միջոց մը ուր երթանք Իչոռնիք։

Երբ Գրիգոր յաղթութեամբ վերադարձաւ Հռոմ կազմերէն, Սեզա և ամբողջ երկիրը չփոթած ու տխուր վիճակի մէջ գտաւ. վասնզի, մինչ ամէնքը կը սպասէին Թէոդոսոսի գործին, Թուման պատճառութեան և Հայոց զօրավարի չգնալուն Իւզանդիոն զրկուելուն լուրը կը հասնէր Վասպուրականն. նոյն պահուն կը սասցուէր և թագիր կասրը իչխանէն, որ կը պատասխէր Սեզային հակերկրին և Ասոմ Շահունիէ զատ ոչ մէկու չվստահիլ։

Բայց դժբախտութիւն մըն ալ այն էր Սեզայի համար, որ Ասոմ կախուստծոտար պահակած էր Բզնունեաց ամրոցը, իսկ Վարդ դեռ Սիւնեաց երկիրն էր։ Ասոմ երբ Գրիգոր հասաւ իր յաղթական դառնալով, Տիկինն իրեն լաւ ընդունելութիւն ըրաւ, բացատրեց իրեր վիճակը և իրեն յանձնեց բոլոր պատերազմական գործերը — զօրաց կրթութիւնը, անոնց թիւը աւելցնելը, բերդն ամրացնելը եւայլն։

Տիկինը գնաց Վասպուրականի բոլոր նահանգները և փոքրիկ ծավուն տէր գտաւ. Ագթամարայ կղզին չտեսարանները ընդարձակեց և մեծ քանակութեամբ պաշար ու զէնք համարեց։ Դիտելով Գրիգորի անխոնջ աշխատութեան հետ տեսակ տխրութիւնը, Զուէնը ուզարկեց Ներսէհ Կամսարականին, որ Արփենին զրկէ եղբօր մխիթարութեան համար։ Կատարելով իրաւամբ Մամիկոնեանց Մուշեղէն և գաւառաց Մոկաց Արգուկէն, որ կը խրատէին, զօրաց մեծ մասը Գրիգորի գլխաւորութեամբ Բազէշ զրկուց և բացարձակ հրաման տուաւ, որ եթէ այդ երկու իչխաններուը թշնամութեան ամենափոքր նշան ցոյց տան կամ յարձակման փորձ ընեն, անխընայ սանձահարէ։ Ասանիկ չուրջ եւս մեծ զօրագունդ մը քանակած էր Վարդի գլխաւորութեամբ։

Սեգա չատախ անձամբ կ'երթար չրջակայքը տեսնելու, թէ անհրաժեշտ ամրութիւններէն և զինապահպանութիւններէն իրա՛ք պէտք եղած կերպով չինուած էին։ Կը պատէր գիշեր ու ցուան, գանգատներ կ'ընդունէր ու քննել կուտար հետը տասը երկու պարիկեան դատաւորներու և Իչտունեաց եպիսկոպոսին, որոնց որոչումները անմիջապէս կը գործադրէր. անհրաւներէն հարկատու, ուռնապետ կամ զինապետ, ինչպէս նաև աւազակներէն ապատ թէ անապատ՝ Ազթամարայ բերդը կ'ուզարկէր աչխատելու։ Այս օրերուն Իչտունեաց գաւառը տեսնողը կը զարմանար. երկրագործ, հովիւ, արհեստաւոր, երիտասարդ և պատանի ամէնքը զինուած էին, բայց ոչ մէկ տեղ անկարգութիւն մը չէր նշմարուեր, վանդի կառավարութեան վճռի մէջ պէտք քաչելը խստիւ կը պատժուէր։

Թէոդորոսի բացակայութեան միջոցին չտեսնուեցաւ թշնամի մը, որ համարձակէր մտնել Իչտունեաց երկիրը. իսկ երբ իմացուեցաւ, որ իչխանը Հայաստան կը վերադառնայ, Անգոյի սերտար բոլոր ոյժերը հաւաքուցուց. բայց տարին կ'անցնէր, և Թէոդորոս տակաւին չէր եկած։ Գրիգորին որդին հրաման ղրկուած էր գալ բնակիլ Ոստան, վանդի Տիկինը միայն ուներ ցրուելու այն բանակը, որ Բագրեւանդ չէր կրնար։ Ան համոզուած էր, որ մեծ իչխանին վերադարձով ամրողջ չրջանը պիտի խաղաղի, ուստի զօրքերը հետզհետէ տուներուն կը ճամբէր։ Գրիգոր կ'ուզէր երթալ Բագրեւանդ՝ այցելելու իր հայրենի տան ուերակներուն և մօր աճիւնները տանիլ Թէնի Թէնի մեծ մխիթարութիւն էր իրեն համար, և ինք ուրախութեամբ կը սեպհէր անոր սէրն ու բնակամութիւնը իր քրոջ հանդէպ, բայց մտածում մը

պինք կ՚անդադարեցնէր։ Թէոդորոս նստած էր Դըւ-
էին, հոն էին իր քեռիները, Հօրեղբօրորդին Համա-
զասպ, հոն էին գրեթէ բոլոր մեծ նախարարները. և
Գրիգոր կը զարմանար, թէ ինչո՛ւ պինք չէին հրա-
ւիրեր գալ և հայրենի ժառանգութիւնն տիրանալ։
Ու ան որոշեց խօսիլ Սեդայի հետ։

— Իչխանը, ըսաւ ան, փառք Աստուծոյ, ողջ
առողջ հասաւ, ու մեզ համար այլեւս վտանգի ըս-
պառնալիք չկայ. ուզած կը կարծեմ, Տիկին, որ
ինձ թոյլ կուտաք երթալ Դուբին ու Բագրեւանդ
շրջան մը ընելու։

— Գրիգոր, սրգեակ, պատասխանեց Սեդա,
գուցէ մաքեդ անցաւ, թէ գուն մօտ երկու տարի
ալ բազուկ եղար մեզ վտանգի օրերուն, ու ես
երբեք չհետաքրքրուեցայ քու անձնական խնդիր-
ներով, վտանգի հոս գալուդ օրէն ոչ մէկ անգամ
այդ նիւթին վրայ չխօսեցայ. բայց պէտք է գիտնաս,
որ քանի մը անգամ գրած եմ իչխանին, և ան պա-
տասխանած է, թէ երբեք չէ մոռցած քու իրա-
ւունքդ, բայց Մամիկոնեանները ազգային միաբա-
նութեան թշնամի չընելու համար՝ մինչեւ հիմա չէր
ուզած այդ խնդիրը մէջտեղ հանել։ Իսկ հիմա կա-
րելի է, որ ինք ուզէ քեզ. վտանգի կը հրաւանդէ
ինձ՝ զօրքերը չցրուելով և պատրաստ պահել, չեմ գի-
տեր՝ ինչ նպատակով։ Պէտք է գիտնաս նաեւ, որ
իչխանը միշտ ալ իր նամակներուն մէջ մեծ գոհու-
թիւն և սէր կը յայտնէ քու ազնիւ ծառայութիւն-
ներուդ համար. ու եթէ ես այդ չեմ յայտներ քեզի,
պատճառը այն է, որ քեզ զաւակ համարեր եմ՝ հա-
ւատար իմ վարդիս։

— Այս խօսքերուն՝ բայի չնարհակալութենէ՝ ես
ոչինչ ունիմ պատասխանելու. ձեր մայրական սի-

թոյն համար միշտ երախտագէտ եմ, բայց՝ ո՛չ փոխադարձ բլլայ ինձի համար մինչեւ իսկ կարճ բառ մը ինչպէս ուրիշներուն։ այնուամենայնիւ ինձի յանգանակ կը թուի դեռ յիշատակել այդ կնոջ մը վարպետութիւնը եւ ճօճս դերասանին։

— Շատ իրաւացի կը գտնեմ այդ դիտողութիւնդ, սրտիկ, բրէ՝ ինչպէս որ գիտես։

— Դեռ քանի մը օր ժամանակ ունինք, իչխանուհի, այս նիւթին վրայ մտածելու։ Միայն խընդրանք մը եւս ունիմ. եթէ կարելի է՝ հրամայեցէք Յուսիկին կարպատրել Հերայ կոզմէն եկած ցրտնի վառոդականներուն հաչիւը. երկու տարի ի վեր անոնք իրենց առնելիքը չեն առած. ես քանի մը անգամ խնդրած եմ, բայց ան այսօր վազը ըսելով միշտ կը յետաձգէ, և մարդիկը ամէն օր կը դիմեն ու կը գանգատին։

— Երկու տարի անցած է, և անիրաւ այդ մարդոց դեռ չէ՞ վճարած. լա՛ւ, ես հիմա իրեն կը հանդիմանեմ, բաւ Տիկինը բարկութեամբ և ոտքի ելաւ։

— Մնդրեմ, իչխանուհի, ես ամբաստանութեան մտօք չըսի։

— Գիտեմ, սրտիկ, բաւ Սեգա՝ իր բարկութեանը ժպիտ մը խառնելով. տարին քանի մը անգամ պէտք է որ ես Յուսիկի հետ կռուիմ. այս ալ անոր գործակալ ուիթի մըն է. այդ մարդիկը արդէն դիմած էին ինձի, ու ես հրամայած էի Յուսիկին, որ վճարէ. հիմա պէտք է, որ ես անձամբ կարգադրեմ գործը։ Դուն հոս նայէ, ես հիմա կուգամ։

Հազիւ իչխանուհին դուրս ելաւ՝ Թինի նետուեցաւ Տիւրէի, սովորական կերպարանքը չուա-

նէր. Գրիգոր նկատեց այդ ու հարցուց պատասխան ստացող որոշ պատասխան չտանելով՝ ինքն ալ ախորժեցաւ և կարճ լռութենէ մը վերջ ըսաւ դառն ժպիտով.

— Կ'երեւայ, թէ Թենի բուսական զատասութիւնն չունի վրաս. եթէ Աստ հայրիկը ըլլար, թերեւս այդ ան ամպը իսկոյն իր ճակատէն հալածէր։

— Ինչո՞ւ այդպիսի նեղսրտութիւններ կ'ընես, Գրիգոր. կարելի չէ՞ մխիթ, որ ես առանց պատճառի ալ ախորժ ըլլամ կամ տկարութիւն մը ունենամ, որ ախորժիւն թուի։

— Ա՛յ, ըսաւ Գրիգոր, այս օրուան կերպարանքդ այդ չի ցուցներ. ուրիշ պատճառ մը ունիս և ինձմէ կը ծածկես։

— Իսկ եթէ իրապէս ուրիշ պատճառ մը ըլլար, մխիթ ես իրաւունք պիտի չունենայի՞ ծածկելու։

— Չեմ կարծեր, եթէ իմ սրտէս դառնիր քաւիրագ։

— Լա՛ւ, ըսեմ քեզի պատճառը, եթէ հետաքրքրքիր ես. խնդիրը հոգեսորապէս կը վերաբերի մեզ երկուքիս։ Առաջին...

— Ո՛չ, ըսաւ Գրիգոր, մէկէ աւելի՞ են պատճառները։

— Հիմա կը տեսնես։ Իմ ննջասենեակս բարակ պատով մը միայն կը բաժնուի դպրեակիս խուցէն, ուր ես կը լսեմ ամէնը, ինչ որ հոն կը խօսուի։ Երէկ ես միջոց մը քնացած էի, երբ յանկարծ ձայնէ մը արթնցայ. երկու պառաւ իրարու հետ կը խօսէին, և խօսակցութենէն նիւթը մինչ էինք։ Ո՛չ, կ'ըսէր մէկը միւսին, այդ անկարելի բան է. Գրիգորի հօրեղբօրորդին Համազասպը ամուսնացած է Թէոդորոս իշխանի եղբօր աղջկան հետ, Համազասպն ալ Գրի-

գոլի հօրեղբօր արդին է, ուրեմն կարելի չէ, որ Օրիորդը Գրիգորի հետ ամուսնանայ...

— Հասկցայ, որ այդ է քոռ մտածութիւնդ, Թենի, ամենեւին պէտք չէ հոգ ընես. Համոզուած Մամիկոնեան ցեղէն է, և մեր ամբողջ ազգականութիւնը այդ է. իր հօր անունն ալ Գասպիթ է, ուստի օտարներէն ամենք մեզ եղբայր ալ կարծած են. բայց մենք ոչ թէ նօթը, այլ տասնըհօթը տասիման հեռաւ ենք իրարմէ: Դանք ուրեմն երկրորդ պատճառին. եթէ ան ալ նոյնչափ ծանր է...

— Ո՛չ, կարծեմ քիչ մը աւելի ծանր է, Գրիգոր: Գիտես, թէ ես ո՛րչափ կը սիրեմ քոյրդ Արփենին. բայց մէկ երկու օր կայ, որ կատակած մը մտաւ սիրտս. ոչ Արփենիին համար, որ գիս երբ կայ է, այլ հզբօր՝ Վարդի համար, որ օր ուրեք Արփենիէն չի կրնար զատուիլ, չարաճնակ անոր հետ կատակներ կ'ընէ. և այն երիտասարդը, որ որեւէ պատ ուրիշ բանէ զուարճութիւն չէր զգար, հիմա տրտի երեսին ալ դպրեցաւ և քրոջդ ընկերութիւնը միայն կը փնտռէ:

— Այդ խնդիրը իրապէս որ աւելի ծանր է: Եթէ մենք սիրով և յօժարով կապուած չըլլայինք, հոգ չէր, բայց այդ նոր համակրութիւնը կրնայ կամ ղիրենք թշուառ ընել, կամ մեզ, ուստի հար պէտք է տեսնել:

— Եթէ Աւոմ հայրիկ հոս ըլլար և առաջ, ո՛րքան օգտակար կրնար ըլլալ մեզի:

— Ի՞նչ կ'ընէր:

— Ան մօտս կ'իմացնէր ամէն բան:

— Ի՞նչ կ'իմացնէր:

— Կ'իմացնէր, որ մենք իրար կը սիրենք, Վարդ կը յուսահատի, և ամէն բան կը վերջանայ:

— Մայրդ ի՞նչ կ'ըսէր։ Միթէ չէ՞ր ըսեր, թէ անառուն, անժառանգ երիտասարդի մը Հչտուենաց Օրիորդ կարելի չէ տալ։

— Հչտուենաց տան համար քու երկար տարիներ ըրած բարձր ծառայութիւնները իմ ծնողքս չեն կրնար մոռնալ և փոքրիկ վարձատրութիւն մը կ'ընեն իմ ձեռքս քեզի կուտան....

— Ո՛ր ինձ համար չնորհաց ամենամեծն է։ Ո՛հ, սիրելի Թենի, այդ օրը ե՛րբ պիտի գայ...

— Լռէ՛, մարդ կուգայ, ըսաւ ազջիկը։

Ներս մտաւ Հչտուենաց Տիկինը։ երեսէն, աչքերուն փայլէն յայտնի էր, թէ մեծ գործ մը կատարելէ կը գառնար։

— Քու վճռաւականներդ տակից վերջ քեզ չեն նեղեր, Իրիդոր, ըսաւ. ես անոնց պահանջները ամբողջապէս վճարեցի։

— Իսկ Յուսի՞կ։

— Յուսի՛կ ... լացուցի այդ անպիտանը։

Ի՞նչ էր ուրմեն եղածը, որ Յուսիկի ժպտի պէս սիրտն ջուր բեռեր էր։

Երբ Սեգա իջաւ և յանկարծ գանձատունը մտաւ, Յուսիկ, որ սովորաբար անար այցելութիւնները գոհ չէր ըլլար, կասկածոտ աչքերը անգամ մը վրան չրջեցուց եաք, իր քաղցր ժպիտը երեսին՝ առջի եղաւ։

— Այս ի՛նչ մեծ պատիւ է որ կ'ընէք, իշխանուհի, ըսաւ, ի՞նչ հրաման ունիք։

Սեգա նստաւ վայել տախտակամածին վրայ, մերժելով աչխարի մարթը, որով պինք կ'ուզէր պատուել Յուսիկ։

— Ի՛նչ ամօթ բան է, ըսաւ, չենք չնորհք բազմոց մը չինել տուած չես, որ եկող հիւրը կարենայ նստիլ։

— Բայց հոս գործի անգ է, իշխանուհի, երբ ևկողները իրենց գործը կը վերջացնեն՝ գոն արտավ կ'երթան, ամենևին չխորհելով՝ հաստարակ փայտի վրայ նստած էին թէ կակուղ բազմոցի։

— Բոլ ըսածդ կը նշանակէ, թէ հոս ևկողները տանջարան կը մանեն, և այդ սխալ չէ, վասնզի ամէն օր գանգատ գանգատի վրայ կը տեղայ, ամէն օր քեզի դէմ խնդրագրիներ կան։ Ամանք ճամբու ծախք կը պահանջեն, ամանք առճիկ. անկար ապատաւարներ իրենց թոշակը կ'ուզեն, որ գոն գործերնուն են. եթէ իշխանը իմանայ այդ ամէնը, գանձատունը գլխուդ կը փլցնէ։ Բանի անգամ է, որ ես մեր հիւղ ու մահիդ հաշիւն ուզեցի, և գոն միշտ փախուստ տուիր, չցուցուցիր։ Կ'ելնէի թէ տարիներուդ հետ ապտնուխիանդ ալ կ'աւելնայ։

Յուսիկ այս խօսքերուն իր սովորական ժպիտով պատասխանեց.

— Չեզի այդպէս կ'ըսեն, իշխանուհի, գուք իրենց ուշ մի' դնէք. անխիղճ, չոտյլ մարդիկ չատ բաներ կ'ըսեն։ Ես ձեր գանձին հաշիւները ճիշդ կը բռնեմ, գուք ձեր սիրտը հանգիստ պահեցէք։ Անոնք, որ ճամբու ծախք կը պահանջեն, անպիտաններ են, ես գիտեմ, որ լեռնէն գրպաններով եկած էին։ Այն անկար ապատաւարները, որ թոշակ կ'ուզեն, ողջ առողջ, պլինձի պէս մարդիկ են. կուգան, կ'ուտեն կը խմեն՝ փոքրիկ ծառայութիւն մը չեն ըներ։ Ա՛յո՛, ամէնքն ինձմէ կը գանգատին։ Աստ Շահուհի կը գանգատէր, իսկ ի՞նչու Գրիգոր իշխանը չի գանգատիր. ան ինձմէ գոհ է, ես ալ իրմէ գոհ եմ, վասնզի թէև երիտասարդ՝ բայց կատարեալ և ազնուական մարդ է։

— Խնդրեմ բացատրէ՛ ո՛ւր է անոր կատարելութիւնը։

— Դուք իմացէք այս կը ճանչնաք պինքը, Տիկին, ի՞նչ պէտք կայ բացատրութեանց։

— Ո՛չ, կ՛ուզեմ քու կարծիքդ իմանալ։

— Շա՛տ բարի։ Նախ որ այդքը կուչա երիտասարդ է, գրամի սէր չունի։ Զիս կը բամբասեն իրեւ ագահ, ես ընդհակառակն ագահները կ՛ատեմ, իշխանուհի, հաւատացէք, որ չեմ ուզեր ագահ, մարդոց երեսը տեսնել, այն մարդոց, որ ոսկին, արծաթը կը սիրեն անյագաբար։ Ես ըսածիս ապացոյց ես Իրիգոր իշխանը կը սիրեմ, օրավհետև ամենևին ագահ չէ։ Կը յիշե՞ք, իշխանուհի, որ դուք երեն առաւոտ առձիկ նշանակեցիք, երբ Հերայ կոզմը ուղարկեցիք դուենդով. ես դիտողութիւն ըրի, թէ այդ առձիկը չափազանց է, և դուք բարկացաք ու նեղսրտեցիք զիս. ես՝ որ ձեր համբերող ու հնազանդ ծառան եմ, ձեր հրամայած առձիկին տրժանքը անոր ուշքը գրի և գործադրեմ տեսայ, որ — տո՛ղ է անոնց ձշմարիտ ազնուականութիւնը — ձեռքն անգամ չերկնցուց, աչքը վրան չդարձուց, այլ քազդրութեամբ ըսաւ. «Երբ սոսկի պէտք ունենամ, Ցուսիկ հայրիկ, քեզմէ կ՛ուզեմ»։ Այն օրէն չուտով երկու տարի անցած կ՛ըլլայ, և ան մինչև հիմա փողի մը պէտք չունեցաւ։ Եւ ի՞նչ գործածք... Խնդրեմ իշխանուհի, մի բարկանաք, ամէն բան հաչուով է... փո՞ւք Ամասիոյ, ձեր սեղանէն կ՛ուտեն, կը վայելեն ինքն ալ, ծառան ալ. ձին նոյնպէս, յարդն ու գարին առատ...

— Ապրի՛ս Ցուսիկ, ըսաւ իշխանուհին լի բարկութեամբ և ոտքի ցատքելով. այդ ի՞նչ է ըսածդ, երեսուն դրամ տուր մը երկու տարի փող մը

չեմ տեսել և դեռ պարծանքով, տատոյ ամէնագոռ կը պատմե՞ս... Տէ՛ր իմ Աստուած... ես ի՛նչպէս պիտի դադրիմ այդ ամէնուսկան երեսատարփին երեսը...

Իսկ Ծաշիկ մնխտով, ամէնուցն համոզուած ձեւերէ կ՚բաղձ.

— *Աղջիկ, իշխանուհի, այդպէս մի՛ չխօսիր, ամօթի բան չկայ, ինչ չատ գոհ է, չատ ալ բարեկամ ենք իրարու և չատ սիրով...*

— *Լաւ՛, յիմար, ինչ քեզմէ չա՞տ գոհ է... ի՞նչպէս կարելի է քեզմէ գոհ ըլլալ. երբ երկուսուրի տասչ իր գոյուց ալիւրի և գարիի տասակը չես գճապած, և վաճառականները, որ ինձ խընդրագիր տուին, Գրիգորին ալ գանդատեր ես. և ամօթ չէ՞, որ մարդիկը գօրավարին կնիքը իր ներսէն նետեն:*

— *Այո՛, իշխանուհի, չատ ամօթ բան է, այդ անպիտաններուն ես լաւ կը ճանչնամ. յանգանքը գօրավարին չէ, այլ այդ գողերուն, այդ աւազակներուն, որ վինք խաբեր են, մէկի տեղ երկու կ՚ուզեն տանել... դուք հոգ մի՛ ընէք. իշխանուհի, տանուք կը մեզմտանան, ես գործը կարգի կը դնեմ. և այնպէս՝ որ ոչ ոք ձեր տղնուեթիւնը չնեղէ: Դուք, իշխանուհի, չատ լաւ կառավարել գիտէք, ամէն պիտոյ չունիլ գիտէք. միւթին, պղտիկին, իշխանին և գիւղացիին տեղին խոստութիւն և տեղին քաղցրութիւն գործածել գիտէք, բայց ելլէ կը նկատէք ըսել՝ ձեր հաչիւը, ձեր ծախքը չափաւորել չէք գիտեր:*

— *Այդ ի՞նչ կը նշանակէ, բացագանչեց Անգա բարկութեան ձիթազով, կ՚երեւայ թէ դուն հիմա գիս կ՚ամբաստանես. ես իմ հաչիւս չեմ գիտեր. հաչիւ տուած ունի՞ս, որ գիտնամ:*

— Կը ներէք, իշխանուհի, այդ ալ հաշիւ է:

— Ինչպէ՞ս ըսաւ Սեդա՝ այս անգամ կատարեալ բարեւաբեմամբ:

— Ընդհակառակ, կ'իմաք մի՛ նեղէք, իշխանուհի, որչափ քիչ դիանաք ձեր հաշիւը, այնչափ օգտակար է ձեզ համար:

— Առավ դուն կ'ուզես ինձ հասկցնել, թէ դանձիդ վիճակը չատ լաւ է, միայն կը վախնաս որ ևիէ ևս իմանամ այդ, աւելորդ ծախսեր կ'ընեմ, ուստի պէտք կը տեսնես հաշիւը ինձմէ ծածկելու:

— Դուք չատ խելացի Տիկին էք, Սարա թագուհին պէս, որ լսելով Սողոմոնի փառքին և հարըստութեան մասին...

— Լա՛ւ, լա՛ւ, հասկցայ, բաւական է: Աւելորդ և երկայն խօսքեր լսելու ժամանակ չունիմ, պէտք է գործ տեսնեմ, անցիր արկղիդ դուռը նայէ:

— Ես՝ ձեր ամենախոնարհ ծառան, չեմ համարձակիր...

— Երբ ևս կը հրամայեմ՝ չե՞ս կրնար, ըսաւ Սեդա այնպիսի բարկացայտ աչքերով, որ այլեւս դիմադրութիւնը անկարելի էր. և Յուսիկ, մէկդի թողլով իր ժպիտն ու ճարտարախօսութիւնը, նըստաւ իր տեղը՝ աչքերի հինաւուրց մարմին վրայ, բարակ չրթունքը բերնին մէջ ամփոփելով ի նշան մեծ համբերութեան, նման այն փոքրիկ ապուշն, որ ակամայ զպրոց կ'երթայ և դիտէ, որ թոխն ու չորհացը իրեն կը սպասեն:

Հերոյ վանաւորականները և ամիրանեփով ու արծրունեփով սպասող ուրիշ պարտատէրեր վայրկենապէս և առանց քննութեան վճարուեցան: Միդ Յուսիկ, տագիւ թէ բերանը կը բանար իբրեւ չիբար պահանջի դիտողութիւն ընելու և «բայց, Տի-

կին...» ըսելու, իշխանուհին՝ ժամանակ չտալով՝ կ'ըսէր կամաց, բայց խիստ ձայնով.

— Փառաւոր ճանդ ժամանակ չկայ, վճարէ՛:

Երբ այլեւս պահանջ և պահանջող չմնացին՝ Սեզա նետ, հագիւ նշմարելի ակնարկ մը ձգելով Յուսիկի վրայ, որուն անմխիթար կրկռտանքը, նաւազելու աչքերը, ժպտուն երեսը յայտնի կ'ընէին իր հոգեկան վիճակը:

Սեզա գանձապետը տխուր նայեցաւ մէկ մը իր դատարկուած արկղին վրայ, մէկ մը այն գրան վրայ, ուսկից գացեր անհետացեր էր Տիկինը, և ըսաւ հառաչանքով.

— Ապրի՛ս, չո՞ւ ապրիս Աչտունեանց Տիկին, ի՞նչ մեծ քաջութիւն էր՝ որ գործեցիր: Փուճ տեղը չեն ըսած մեր պապերը. «մազը երկայն՝ խելքը կարճ»: Եւ ա՛ս գլուխ ամենէն խելացին է: Ախո՛ն, ախո՛ն...

ԳԼՈՒԽ ԻԶ

Գրիգոր ախուր էր, վասնզի մարգուս կանգին մէջ վիճակի անարդշուքիւնը հիւանդութիւն մըն է. մանաւանդ որ երիտասարդութեան տաճն երկայն են օրերը, ու երբ ժամանակը ակ կոդմէն կ'անցնի, միւս կոդմէն կ'բաք երիտասարդին. «Ապասէ', յուսա', քեզի ալ կը հասնի յաջողութեան կարգը, փութոյթդ ալ կը չինուի, ու կուզայ աաենը, երբ հարցնելդ կ'իրագործուին»: Եւ ան կը յուսայ, կ'ենթադրէ, երեւակայութեամբ իր օրերը երջանկութեան դրախտին մէջ կ'անցընէ, առաստպկներ կը չինէ եւ նոյն միջոցին իրական աշխարհին մէջ տաժանելի պատերազմ կը մղէ, կը ջանայ կոթծանել արգելքները, որ պարագաներն իրեն դէմ կը տանդնեն. այսպէս յաջողութիւն և ձախորդութիւն իրարու կը յաջորդեն, կեանքը կ'անցնի, չատերու համար ալ կ'անցնի երիտասարդութեան գարունը, որուն ծաղիկները, յաճախ կարկուտի հարուածներէ չարդուած, կիպիչ արեւէ խամրած՝ ամայի պարտէզի մը խուռ կեղպարանքը կը ցուցնեն: Դեռ բարեբախտութիւն է, եթէ երիտասարդը ունի հայրենիք, ունի անուն մը, ծառայութիւն մը, պաշտպան մը, ունի կին մը, որ զինքը կը սիրէ. այդ պարագային դժուարութիւնները անոր համար կը դիւրանան, և ան իր մէջ բախտէն աւելի մեծ սիրտ մը կը զգայ, որ ազատ կը բաբախէ:

Գրիգոր մեծ անուն մը ունէր, բայց իր նօթեր-բայրը զայն իրեն կը գլանար. ժառանգութիւն ու-նէր, որ իր ազգականները գրեթէ չափահաս էին. պաշտպան մը ունէր, որ գրեթէ երիտ տարի էր կորսուած էր և կեանքի նչան չէր տար. կին մը, գեղանիս աղջիկ մը կար, որ դինք կը սիրէր, եւ նոյ էր անոր իր միակ մխիթարութիւնը։ Բայց այդ սէրն ալ ունէր իր արգելքները. և ինք՝ թշնամանաց առջեւ քայ՝ քաջութիւն չէր զգար բանալու կնոջ մը աղջկան մօրը։ «աղջիկդ կը սիրեմ, ան իմս է։ Եթէ իր պաշտպանը՝ Սուրէն հոս ըլլար... Բայց ո՛ւր էր Սուրէն, որ կռուի, դինուց չկռնձան մէջ կորսուած՝ ձայն չէր տար։ Եթէ ողջ էր՝ ի՞նչպէս մոռցեր էր իր սիրելի քեռորդին։ Մեռա՞ծ կամ գերձեալ գերու-թեա՞ն էր մատնուած։ Բայց այդ մարդը՝ միշտ յա-ջողակ ու յանդուգն, ոչ մէկ դժուարութեան առջեւ չընկրկող՝ չէր կրնար մեռնիլ։ Գրիգորի համոզումն այդ էր։

Մենք ձգեցինք Սուրէնը այն պահուն, երբ ան իր փրկութեան երիվարին վրայ սրընթաց կը դիմէր Ամանոսի լեռը, որտեղի հայածիչներու գունդը հասեր էին։ Հոյ իշխանը ինքզինքը ազատած զգաց ա-նոնց ձեռքէն, երբ արդէն փոքրիկ միջոց մը թո-ղած էր իր և անոնց միջեւ։ Բայց միշտ կը խորհէր, թէ կրնար ըլլալ, որ իրարու յաջորդող այս խու-մբերը մեծ գունդի մը յառաջապահներն էին։ Այս մը-տածութիւնով ան կը քնայէր ձիուն ոյժը, փութա-քելով, սակայն, որ գոլիքը չոտ գայ. և ինք ազատ այս տարտամ վիճակէն, վանդք իրեն և կենդանիքին համար ալեւս պաշար չէր մնացեր։ Արեւը սկսաւ խո-նարհիլ. երեւցան քարաւանքներ. Սուրէն վերջապէս թողաց սւազը և սկսաւ երթալ ամուր ճամբի վրայ.

վանդը նուագած էր, վանդի վերը այլևս քրիստոնեաներ կը բնակէին, որոնք տեղի տուած էին սպառնալից արշաւանքին առջեւ։ Տեղ տեղ հիւղեր կը նշմարուէին։ Սուրէն անոնց երկու երեք հետեւակ մարդիկ, որ դէպի կիրճը կ'ուղղուէին. չուապնց ձին և հարցուց, թէ մօտերը բնակութիւն կա՞ր. ինծի կասկածոտ նայուածքը, պղեսանէրուն յայտնի թերահաւատութիւնը և վէնքերուն ձեւը յայտնի ըրին, որ քրիստոնեայ ասպիրներ էին, ուստի Սուրէն, առանց սպասելու անոնց պատասխանին, բաւ.

— Ես քրիստոնեայ եմ, ինձմէ մի՛ կասկածիք, եթէ դուք ալ քրիստոնեայ էք՝ բանէ համարձակ։

Անոնք ուրախացան յայտնելին, թէ՝ այո՛, իրենք «մարտայիթ» բառուած քրիստոնեայ էին, թէ այն օրերուն չատ վտանգաւոր յարձակումներ կրած էին սպառնալէն, թէ մօտերը ուազակաց խումբեր կը թափառէին, և իրենք՝ մարտայիթները, Լիբանանէ և Ամանոսի մէջ ամրացած, կը կռուէին՝ իրենց քրիստոնէութեան միակ պատուարը այդ չրջանին մէջ։

Սուրէն ապահովուած էր սպառնալէն. այն գիշեր հիւր եղաւ մարտիրներու լեռնային խրճիթներուն մէջ և ուրախութեամբ իմացաւ, որ ինք յարգէն Կիլիկիայի մօտերն էր։ Առաւօտուն չատ կանուխ ուղղուեցաւ Անտիոք, վանդի կ'ուզէր ժամ առաջ հասնիլ քաղաք մը, ուր կարենար իր ազգայիններէն մարդ գտնել։ Մակայն Անտիոք, ինչպէս Ասորւոց քաղաքները, դրեթէ անապատ էր. ամէն ոք ինչքն առած՝ լեռները ելեր և հիւղակներ դրեր էր։ Հազիւ քանի մը կրպակներ կային, ուր ամենակենցաղական պիտոյքներ միայն կը գտնուէին։ Սուրէն յուսախաբ բանից Ամանոսի ճամբան Գերմանիկ կե-

թաղս համար. բայց հազիւ մօտս մը չափ հեռացեր էր լքեալ քաղաքէն, երբ մի վրայ բարձրանալով անոնց, որ ծերկոս խումբ կատաղաբար կը կռուէին իրարու հետ՝ իր սուրն ու վարժ աչքերը որոշեցին արիացին և ամրին. առանց վայրկեան մը տատամսելու յարձակեցաւ մտաւ այդ խառնուրդին մէջ. և իր զինանոցին պերճութիւնը կամ արար նժոյգը չէին, որ երկու կողմերն ալ զարմանքով ու սոսկումով չվոխեին, այլ իր անձին սուրբն փայլը և արագութիւնը, որ արեան գետեր կը հոսեցնէր. զինքը գերմարդկային էակ մը կարծեցին. ու երբ արար գնդին սուրդն ալ կայծակնահար գլորեցաւ՝ հայ դիւցազնի սուրէն երկուքի ճեղքուած, ոնոր զօրքը ցան ու ցիր սկսաւ փախչիլ: Յաղթութիւնը ասորիներուն եղաւ. ամէնքն իրենց վերարկուները ոսկանոնաներով Սուրէնի ձիուն առջեւ կը տարածէին և գովասանութեան երգերով կ'պատուհորգէին քաջարի օտարականը Ամանոսի լեռը, որ այն ժամանակները մահմետականներէն կեավուր Տաղը անունը առացաւ:

Այդ օտարականը, որ քրիստոնեայ էր և արուբական ոչինչ ունէր՝ բացի իր զէնքերէն, ձիէն և զգեստներէն, և որ նեղ վայրկեանին իրենց օգնութեան հասեր էր և այնչափ քաջութիւն ցուցուցեր, այլեւս սուրբ մը, երկնային էակ մըն էր լեռնականներուն համար, և անոնք կը խնդրէին իրմէ, որ չթողու և չերթայ, այլ միայ իրենց քով, բլլայ իշխան և զօրավար: Հազիւ հասան իրենց լեռնային դիւղը, որ Ամանոսի բարձանց վրայ զետեղուած խրճիթներու հաւաքում մըն էր, և անա ինչ պատիւ ու յարգանք կրնային մատուցին Սուրէնին. երբ ան կ'անցնէր, կանայք և ազջկունք մատանին

կը ցուցնէին վինքը, և ձերբեռ պատիժեալի խառնիճաղանդը կը մռայնար իրեն: Այդպէս եկան հրապարակի նման տեղ մը, ուր ընդարձակ խրճիթի մը վրայ խաչի նշանը կը ցայտեր, թէ եկեղեցին էր այդ: Հոն եպիսկոպոս մը իր եկեղեցական պատանի հետ՝ խաչով և ուխտարանով ընդառնից Մուրկնը: Այս կրօնական նշաններուն առջեւ ան իջաւ ձիէն և արժանի երկրպագութիւնը մատոյց, բայց խնդրից որ իրեն հանգստանալու տեղ մը ցուցնեն, վասնզի, ըսաւ, խիստ յոգնած էր երկար ճամբէն. առկայն ան չգտնուեցաւ այդ ցոյցերէն...

Մուրկնը առաջնորդեցին պիսկոպոսական խրճիթը, որ հասարակ և անպաճոյճ վայրերու կերտուած մըն էր, առանց պատուհաններու, երկու դռներով, որոնց մէկը կը բացուէր պզտիկ վտակի մը վրայ՝ զարուարի կաղինիներով հովանաւորուած: Ձաչին խորովածն ու գինին առատապէս իշխանին առջեւը դրին, և ի նշան յարգանքի՝ ոչ ոք մտածակցեցաւ անդանին, ոչ իսկ եպիսկոպոսը, որ նստած էր հեռուն, ձերբեռ խառնիճաղանդին հետ: Մուրկն հարցուց իրենց վիճակի մասին և իմացաւ, որ ժողովուրդին մեծ մասը արտաքսուած կամ սպանուած էր վտիտ և այդ վիճակը ապաստանած՝ գրեթէ չորեքնակ պատերազմի մէջ էր, և որ օր ուրաց յաւաստաւթիւնը կը սիրէր իրենց, վասնզի Հերակլ կայսեր Աստիքէն հեռանալէն ետք՝ իրենք նոր կրօնքա մը եւս ունեցած էին. իրենց իշխանը, չատ քաջ մարդ մը, սպանուած էր զարհուրելի ձեւերու ձեռքով, և ուրիշ դժբախտութիւն մըն ալ հիմա կը տանէր, այն է՝ Կոստանդին կայսրը, Հերակլի սիճուռը, իրենց զրկեր էր հաւատոյ դաւանութիւն մը, զոր իրենց բոլոր ատուածաբաններ հե-

թեմիկոսական գանձով՝ չէին ընդունիր. բայց փիլ առաջ դարձնել խուզիմ մը հասեր էր կայսրին, որ խոստիւ կը դրամատէր ընդունիլ իր առաջարկած պատանութիւնը, ապահանդով ջնջել գիրենք աչխարհս վրայէն: Այսպէս, մէկ կողմէն սրաքները կը ապահանդին իրենց միւսէն՝ բլզանդիական նոր հեթանիկոսութիւնը. ու իրենք՝ չհոլած՝ չէին գիտեր իրենց ընկիքը:

Սուլթն պատասխանած՝ համառօտ պատմեց իր սրկածները, և երբ ամէնքը քաչուեցան, իջաւ վառիկը լուսցուեցաւ ու նիրա պառկեցաւ: Գիտեր մը ժամուան կապզուրիչ քունէ մը նաք, երբ կը պատրաստուէր չքնան մը ընելու գիւղին մէջ, նկան և պիսկոպոսը և ծերերու խոսքը, այս անգամ ընծայ բերելով արմաւ, պիտակ, չամիչ և ուրիշ չոր պտուղներ և խնդրելով, որ գիրենք չմոռնա, այլ միայ իրենց քով և հանգուցեալ իշխանին տեղ տիրէ այդ կողմերուն, խոստանալով հնազանդութեամբ ծառայել իրեն:

Այսպիսի առաջարկութիւն մը Սուլթանին ծիծաղ և բարկութիւն բերաւ միանգամայն. բայց ինքզինքը զսպելը խոհեմութիւն համարելով՝ պատասխանեց, թէ նման խնդրանք մը միայն իր կողմէն նոյնքան ամարդութիւն էր, որքան նոյն քնդրանքը ապացոյց էր սրտի ազնուութեանը գոյն ընդունելուն, որոնք իր մէկ փոքրիկ օգնութիւնը այդպիսի մեծ պատուով կ'ուզէին վարձատրել: Բայց ինք քնացնելու մէջ էր, և իրենները տարինելով աչքերնին ճամբան կը սպասէին. և ինք հանգուցած էր, որ հոգատարութեան մէջէն ոչ մէկ հոգը պիտի նեղէր իր անտարբերութեան, եթէ ինք մոռնար ընտանիքը:

Այս խոսքերը, սիրալիր կերպով ըսուած, այ-

հռոմէնատնիս պարձանք մեր ժամանակ մըն էին, և ծերերը սիրեցան, իսկ եպիսկոպոսը, որ հայր չէր սկսաւ Սուրբ Գրոց յորմամբ կամ անյարմար վկայութեամբ քարոզ մը, ուր կ'ուզէր Սուրէնը Յուդա Մակաբէ մը, Փրկիչ մը ընել. ի վերջոյ ան մէջ բերաւ իր անհանգստակեաց և անհերքելի փաստը ըսելով.

— Հիմա դուն, ո՛վ քաջ և ազնուական, երբ կամաց ակամայ մեր լեռները ձիաս, մեր իշխանուհին անանիս, որ քաջ է այլ մարդու պէս, մեր այդ պատուական իշխանուհին իր չուչան մարթով և վարդ շրթներով, եղնիկի իր մեծ ու գեղեցիկ աչքերով, կարապի վզով ու արմաւենիի հասակով, դուն կը մոռնաս քու մնռած կամ թոզած և կամ քեզ մոռցած կինդ ու պատանիդ։ Աստուած ձեզի նոր ընձիւղներ կուտայ, որ իր տան վայելչութիւնը չքեղանայ, այս բարձունքը կը վարդարուի ուրիշ փառաւոր՝ քան Սիոնի լեռը, կը ծաղկի աւելի չքեղ՝ քան Ջիթենեաց պարտէզը։

Մարտայիի եպիսկոպոսին ճառը, որ Սուրէնի ճաշակին համար ե՛ւ ախորժելի, ե՛ւ անախորժ կողմեր ունէր ու մանաւանդ հետաքրքրական էր, իր սովորական լուրջ երեսին չկրցաւ արգիլել ժպիտը, և լեռնցի ծերակոյտը այդ ժպիտին պատասխանեց ուրախութեան բացագանչութիւններով։ Սուրէնն, տեսնելով որ այդ մարդիկը այնչափ գոհ և գոհ, ո՛չ պատասխան չտուաւ ճառին։ Երեկոն սկսած էր. ընթրիքը տրուեցաւ դուրսը, իր դրան առջեւ, ուր մեծ կրակ մը կը լուսաւորէր և միանգամայն կը տաքցնէր. լեռնային երաժշտութիւն ու պարն ալ դիշերուան մնացած մասը զբաղցուցին։

Կէս գիշերուան մօտ Սուրէն քաշուեցաւ իր խրճիթը, մտածելով Սև Լերան իշխանուհիան և այր

ըի իչխանուհիի մասին, մինչև որ քունը աչքերուն
իջաւ։ Երկու երեք ժամ քնանալէ վերջ՝ արթնցաւ
և դրան քով կամաց ձայնով խօսակցութիւն մը լը-
սեց. մտածեցաւ դրան, նայեցաւ ծակէ մը և կրակին
մօտ պառկած տեսաւ երկու զինուած երիտասարդ-
ներ, որոնք կը քնանային, ուրիչ երկուքն ալ ա-
նոնց քով նստած՝ կը խօսէին։ Մէկը կ'ըսէր.

— Ո՞ւր պիտի երթայ. ձին, որ Միքայէլ հրեշ-
տակապետի ձիուն կը նմանի, և որուն մէյն թևեր
կը պակսին, հսկիպատիճն տուեր կտպուած է. իչ-
խանուհին վազը առաւօտ կուգայ, կը տեսնէ այդ
մարդը և անտարակոյս կը հաւնի. մազ մը ձերմակ
չունի ա՛չ գլխուն և ա՛չ ծնօտին վրայ, թէպէտ ճակա-
տը քիչ մը խորշոմած է, և նայուածքը գաժան։ Բայց
մեր վախճանեալ Ամիրը աւելի գեղեցիկ չէր և ասկէ
աւելի քաջ չէր։ Այս մարդուն գեղեցկութիւնը բազ-
կին վրայ է։

— Լա՛ւ, բայց կին ըսածդ իր քմահաճոյքը ա-
ռնի, մտնաւանդ մեր իչխանուհին, որուն նեղքին
գնանքը, ինչպէս կը պատմեն, զարմանալի է. մնաց որ
այդ մարդն ալ իր երկիրը կին ու զաւակ ունի հոգի։

— Բայց երբ իրեն կին, իչխանուհիին կուտան
նոա, երբ իրեն ծառայելու համար այսչափ ժողովուրդ
պատրաստ կեցած է, հիմ ազաչանք, պաղատանք
բաւական չըլլան զինք համոզելու՝ քանութիւն դոյթ
կը դնեն։ «Գիտի մը օր բանտը կը մնայ՝ կը համոզ-
ուի», այսպէս կ'ըսէին ծերերը։

— Աատուած խելք ու միտք տայ այդ մարդ-
կանց. հիմ իչխանուհին գլխ ուզէր, հա ամենևին
նազ չէի ըներ, սիրով յանձն կ'առնէի իր հետ ա-
մուսնանալ, բաւ միայն ծիծաղելով։

— Գոհ պէս այնչ երիտասարդը իչխանուհին

Ի՞նչ պիտի ընէր. սա սովորական մարդ չէ. վտանգի, պատերազմի ժամանակ մեզ կարող է կատավարել։ Մանաւանդ որ կայսրը մեր վրայ կը բռնանայ, մեզ հաւատաքէ կ՚ուզէ հանել։ Բայց ժամանակ է, որ մեր ընկերները արթնցնենք, բաւական քնացան։

Մուբէն, այս խօսակցութիւնը լսելով, անչուշտ վերադարձաւ իր խրճիթը, ընկզմանեցաւ ընձեղնիներուն վրայ և սկսաւ մտածել այս նոր վիճակի մասին, որ իրեն չատ հաճելի չէր։ Զորս տարի գերութեան չդիմանելէ ազատելէ վերջ՝ դարձեալ նոր աւազակ չդիմանալու վտանգին ենթարկուիլը ծանր բան էր, մանաւանդ երբ ինք արդէն հայրենիքի դրան էր հասած։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ

Առաւօտ էր արդէն։ Սաւբէն, որ այլեւս չէր կրցած աչքերը գոցել, ելաւ չրջանը մը բրաւ գիւղին մէջ։ ոչ գիւղ էր այդ և ոչ քաղաք, ամբողջ լեռը բռնուած էր խրճիթներով, հիւղակով ու նաեւ բաւական լաւ տուներով. անոնց և պարտէզ իրարու խառնուած էին, անդ անդ պատուարներ և պատնէշներ տ՛լ ուշլի ամրացուցած էին բնական դիրքերը. կիներ և աղջիկներ, երիտասարդներ և տղաքներ մրջիւններու պէս կը վխտային. այդ մարդիկ դրեթէ բոլորն ալ վիրաւոր էին։

Յայտնապէս կը տեսնուէր, որ զանազան տարաբախտ գաւառներու և քաղաքներու բնակիչներ լեցուեր էին այս չրջանը և նոր ժողովուրդ մը կազմեր. հաշակաւոր Անտիոքի բնակիչները ուրբաթին հետ բերեր էին իրենց վերջուած բարքերը, ինչպէս երուսաղէմացին՝ իր կրօնական նախապաշարումները։ Աստրի լեզուին հետ, դրեթէ հաւասար, տարտղնուած յունարէնն կը լսուէր։ Խնդճուկ ակնղնեցիները մէջ ոսկեղէն և արծաթեղէն ճոխ հանդերձանք և կարասիք կը փոյլէին։

Երբ Սաւբէն, ձին նստած, կը պտտէր դիւղին մէջ, իրեն կը հետեւէին տասնեակով զինուած հեծեալներ՝ իրրեւ թիկնապահներ։ Իր լսած գիշերային խօսակցութիւնէն յետ, նոյ իշխանը ոչ մէկ տարակոյս ուներ, որ այդ մարդոց ուրիշ պաշտօն մը եւս յանձնու-

ած էր։ Եւ սակայն, կարծես ոչ մէկ բանէ լաւ ուշադրելով, ան հանդիսաւ կը չարաչահակէր իր պաշտօնը, երբ քանի մը պատանիներ, սրընթաց հասնելով՝ իմացուցին, թէ իշխանուհին եկած իրեն կը սպասէր։

Քահինա կը կաչաղէր այդ կինը և լուռնական գեղեցկութիւն ունէր. բայց Սուբէյն, առաջին իսկ նայուածքով, բիւզանդական ներքամուածքն նշմարեց անոր վրայ։ Իշխանուհին մեծ յարգանքով ընդունեց Սուբէյնը, նստեցուց իր քովը՝ սախարին վրայ և փութով չնորհակալութիւն յայտնելու անոր դիւցազնական օգնութիւնն համար, երկնաւոր հրեշտակ անուանելով զայն։ Սուբէյն ըսաւ, թէ ինք տակաւ էր սրաբական լեզուին մէջ և կարճ պատասխան մը միայն առաւ անոր խօսքերուն։ Երկաբնակ բաւական ուշադիր կը դիտէին իրար. և Սուբէյն նկատեց, որ Քահինայի չալմաւիները կինոջ մը վախկոտ էին։ Անոր զգեստները, ոսկի ծիրանին, բնհզը և հնդկական չալը կը փոխիոխէին հարուստ ապարանջաններու և մանեակներու հետ, ոսկի գօտին, ուր ակռանախուռ դաշոյն մը սէք կը շլացնէր, բարձր հասակը, մեծ և փայլուն աչքերը, թանձրիկ չրթունքները՝ նշան սիրայորդ բնութեան, իր գլխէն առնացի ձայնը— այդ ամէնը չէր յարմարեր Սուբէյնի ճաշակին. և որովհետև ինք՝ անհամեմատ գեղեցկութեամբ կին մը կարծեցնել ի վեր՝ անտարբեր էր ամէն կնոջ հանդէպ, ուստի չուշնեցաւ եպիսկոպոսին յայտնելու, և իրեն այնպէս թուեցաւ, թէ Քահինա եւս առաջին նայուածքէն նայնը ղգաց իր վերաբերմամբ։

Թէեւ ճայլ մը եաք, որուն մասնակցեցաւ միայն եպիսկոպոսը, Քահինա հրաւիրեց Կամաարական իշխանը իր պալատը, որ մէկ երկու ժամ հեռու էր։

Գեղեցիկ ասեկոսէ ջորիի մը վրայ Բաղինա կ'երթար առջեւէն, ու երեսունի չափ երիտասարդ թիկնապահներ կը չրջապատէին զինք։ Հազիւ քառորդ ժամ անցած՝ երեւցաւ պատառը, կարծես օդին մէջ կախուած։ Մայրի մը գլուխը կանգնած և ամէն կողմէ տեսանելի բերդ մըն էր, որ չատ մօտ կը կարծուէր, բայց հոն հասնելու համար այնքան կիրճեր, այնքան նեղ ու պտոյտ ճամբաներէ պէտք էր անցնիլ և այնքան երեէչ ընել, որ բարձրանալը երկար և աւելի ժամ տեւեց։ Բուսական ընդարձակ և վայելուչ էր ամբողջը. դիտողին առջեւ կը բացուէր անտառ տեսարան մը մայրերու, պտոյտներու և անտառներու, իսկ հեռուն կ'երեւային արծաթի պէս ծովը և Կիլիկիոյ ընդարձակ դաշտը։

Բաղինա արքայավայել կերպով մեծարեց իր հիւրը. ծառաները Սուրէնը բաղնիք տարին, ապա բազմախտրակի ընթրիքի տարին զինքը. իշխանուհին՝ հռոմէական ձեւով բաուեւանց, վրայ տարուծուած՝ կը սպասէր հիւրին, զոր իր դիմացը նստեցուց մի վրայ նստարուց։ Սուրէն կաշխատէր չխարել, բայց ինչ որ ամէնէն աւելի զարմացուց հոյ իշխանը՝ այն էր, որ կնոջ հետ անգամ չէր երեւար. ծպլկեպատկ նստարան և գեղեցիկ պատանիներ կը ծառայէին սեղանին. Արաբիոյ քաղցրահոտ խունկեր կը թուրէին, զանազան գինիներ խտզդի և արմաւի սեղանը կը զարդարէին, աներեւոյթ և մեղմ երաժշտութիւն մը կը նուագէր. վերջապէս՝ հոգացուած էր ամէնը, ինչ որ կրնար չուայտութիւնն և պագչոտութիւնը ստեղծել։ Սուրէն, առանց զարմանք ցուցնելու, կը տեսնէր այդ բոլորը, կարծես տարրեր աչքերով. մտատուածը՝ պատանիներէն ամենէն գեղեցիկը՝ չարունակ կը լեցնէր արկղ գա-

ատիճը, և ան, անդադար խմելով, կը յորդորէր Սուրէնը իր օրինակին հետեւիլ։ Վերջապէս Քահանա ակնարկ մը ըրաւ, և ապաստարանները հեռացան, այն առեն ան ըսաւ Սուրէնին.

— Իշխա՛ն, դիս կը տեսնես այնպէս՝ ինչպէս եմ միշտ. կրնայի քեզ խաբել քանի մը օր, ծածկել իմ մոլութիւններս, ու երբ երէկ ինձ իմացուցին, քաւ դալէդ, այդպէս ալ ընել որոշեցի. բայց վերջը մտածեցի՝ ո՞րն աւելի լաւ էր, կեղծաւորութի՞ւն, որ մարդոց մեծ մասին սխալն է, թէ ազատ համարձակ երեւիլ, ինչպէս որ եմ. և այս վերջինը ընտրեցի։ Բնաւթիւնը դիս այսպէս է ստեղծեր, դաստիարակութիւնն ալ օգներ է, վասնզի փոքր հասակէս ուճեր եմ անոնց, ըստ քմայ, մեր անատանելոյս կողնիներուն նման։ Քաւ կերպարանքդ, քաւ նայուածքդ տեսնելով, մէկէն հասկցայ, որ ես քեզ համար չեմ ստեղծուած, ինչպէս և դուն ինձ համար. վաղը դուն կը նմանիս իմ հանգուցեալ էրկանս, միայն այն տարբերութեամբ, որ քաւ դլուխդ այնչափ ուղիղ կայ, որչափ անոր դլխուն մէջ ոչինչ կար. մարմնական այժ մը միայն ունէր և յաջող դիւցազնութիւն. բարեբախտաբար հարուած մը երկուքս ալ ազատեց. դուն՝ կնոջդէն, դիս՝ դերութիւնէն։ Հիմա այս յիմար ժողովուրդը և իր աւելի յիմար առաջնորդները՝ եկեղեցական և աշխարհական, ձեր և երիտասարդ տէրի կը համարին կնոջ մը իշխանութեան հնազանդիլ, ինձ՝ որ սովորական կին չեմ, այլ մարդու պէս ձի կը հեծնեմ, դէնք կը չարժեմ, երկիւղ ըսուած բանը չեմ դիտեր և կը դժամ, թէ կրնամ նաեւ իրենց առաջնորդել պատերազմի մէջ։ Քանի մը տղայ աւելցի իրենց հասկցնել, բայց իրենք խոնարհութեամբ իմացուցին (այնպիսի

խոստովանութեամբ, որ սպառնալիքէ տարբերութիւն չունէր), թէ պէտք է ինձ էրիկ մը ընտրէի, ու երբ ես միջոց մը կը մտածէի այս ընտրութեան առիթով, մեր եպիսկոպոսն ինձ սուբմոնդակով իմացուց քու գալդ, քու քաջութիւնդ, քու պատմութիւնդ և կերպարանքդ. վերջապէս, մինչեւ կէս գիշեր տասը պատգամաւոր նիւս քու իրաքանչիւրդ խօսքդ ու չարժուիդ ինձ իմացնելու. այս կը նշանակէր, որ էրկան մը ընտրութիւնը ինձ ձգել վերջ, այդ յիմարները կը ներեմ՝ այդ խելօքները հիմա այդ ալ իրենք կը կատարէին, կարծես իրենք պիտի ամուսնանային: Ուստի այս գաւարկ դրութենէն հետ խօսիլը աւելորդ համարեցի և աւելի յարմար գտայ իմ ներքին կեանքս գոյց տալ քեզ պէս սրտմիա մարդու: Հիմա իրրեւ հին բարեկամի մը քեզ խորհուրդ կը տարցնեմ. ինչ ընենք: Դուն անտարակոյս կ'ուզես այս կեանքէն ազատիլ, հա՞ նոյնպէս հա, որ այս լեռներուն մէջ ծնած և կեանքիս մեծ մասը հոս անցուցած եմ, կը փափաքիմ ժամ առաջ թողուլ ելնել տակից, բայց իմ պատրաստութիւններս դեռ չեմ ամբողջացուցեր. մինչեւ այն ատեն քեզ հետ ի՞նչպէս անցընենք, անոնք խնդիրը: Միայն անկեղծ եղիր ինձ հետ, ինչպէս ես եղայ քեզ հետ:

— Բայց, իշխանուհի, ըսաւ Սուբլէն ժպտելով, ի՞նչ գիտեմ, թէ դիս փորձելու համար չըսիր այդ ամէնը, և թէ այդ անկեղծութեան տակ ուրիշ գաղտնիք մը չի ծածկուիր: Ինչէ՞ն գիտեմ, թէ դուն իրապէս վատնութիւն ունիս ինձի հանդէպ:

— Ես չատ և չսիրէս աւելի դինի խմելդ այս իրիկուն, որպէսզի դուն վատահիս խօսքիս. չէ՞ որ կ'ըսուի, թէ գինին գաղտնապահ չէ:

— Լա՛ւ, բայց ուրիշ փորձ մըն ալ կարելի է

— Ի՞նչ։

— Դուն ըսիր, թէ վտիտ կինաչարժութեան մէջ։

— Փորձը գիւրին է, նկատի ինձ հետ այս սենեակը։ Տղա՛ք, լուսաւորեցէք մարզարանը։

Քանի մը վայրկեան ետք մասն ընդարձակ սենեակ մը, ուր պատերէն կախուած էին չուռ մը զէնքեր։ Քահինա առաւ երկու դաշ և ծայրերը բռնեց առաջին, առաջ մէկը Սուրէնին, ով սակրքը վեր բարձրացուց և թաղկիտակով կապեց, ով բազկին քեհնգեայ չափերին թևը սմիտվենց ալ բռնաւ.

— Սկսի՛նք։

Սուր սուրի հետ վէպ դալ սկսան, և հարուածներ տեղացին։ Սուրէն նախապէս կարծեց, թէ ազուամը հետ էր գործը, և թոյլ կը կենար. բայց տակաւ համոզուեցաւ, որ սովորական սխոյեան մը չէր դիմացինը. ևան մինչև իսկ այնպիսի վայրկեաններ, երբ ան սկսաւ կասկածիլ, թէ պիտի չկարենայ դուրս ելնել այդ կնոջ հետ, որ երբեմն նենգութեամբ տեղի կուտար, կը քաշուէր, ապա անընդհատ բռնուն յարձակումներ կը գործէր, միշտ լուսապէս պաշտպանելով հակառակորդի հարուածներէն։

Սակայն Սուրէն սովորական զինաչարժ չէր, իր չիզերը և մկանները յոգնիլ չէին գիտեր։ Ու երբ չուրջ կէս ժամու մենամարտ հաք տեսաւ, որ դիմացինը՝ թէև չնչասպառ ու քրտնթաթախ՝ տակաւին տեղի չէր տար, հասկցաւ, թէ արուեստը չէր, որ կը պակսէր անոր։

— Ճանչցանք զիրար, իշխանուհի, ըսաւ, ապրիս երկար, այսչափը բաւական է։ Ու սուրը նետեց։

— Չիս կրնար, ըսաւ Քահինա, նոյնպէս սուրը գետին նետելով։

— Ո՛չ, պատասխանեց Սուրէն, պէտք է խոս-

տավանիմ, թէ իմ ցեղիս մէջ, ուր ժառանգական է վինաւարժութիւնը, հազիւ կը գտնուի մէկը, որ վիս այսչափ յոգնեցնէ։ Ապրի՛ս, լաւ մարտնչող ես. միայն թէ...

— Շարունակէ՛, ինչո՞ւ կեցար, մենք բարեկամ ենք՝ ըսինք, տա՛ւր ձեռքդ, համարձակ եղիր ինձ հետ։

— Կ'ուզէի ըսել, որ պէտք է միշտ վարժութիւն ընես չյոգնելու համար։

— Ես ամէն օր վարժութիւն կ'ընեմ։ Այս պատահմունքները և երիտասարդները միայն զուարճութեան համար չեմ պահեր, այլ իրենց մարզասրանն է այս սենեակը։ Վա՛յ անոր, որ իր մարզանքին մէջ թոյլ գտնուի, նայէ՛, տես այն խարազանները՝ ղէնքերուքով կախուած, առանց սրեամբ ներկուելու տեղերնին չեն գառնար։ Այս գիշեր ես՝ համարձակութիւն առնելու համար՝ վինիին չափն անցուցի, բարեկամ, ու իմ հեւալս, քրտինքս առար հետեւանքն են... Դառնանք սեղանատուն։

Զարմանքով կը դիտէր Սուբէն այս կինը, որ Մեսալինա չէր այլեւս իրեն համար, այլ Զենոբիա. և ա՛վ գիտէ, թէ այս վերջինին սերունդէն չէր։ Հետագային պատմութիւնը պիտի յիշէր իրրեւ դիւցազնուհի, վասնզի այդ կինը Ափրիկէ՝ Նոմենի կարքեդոնի մէջ՝ վայրկեան մը պիտի տապահանէր և ընկրկէր արարքներէ։

— Հիմա, կ'ըսէր Քանինա, յայտնեմ քեզ իմ միտքս։ Այս յուշադ կայսրերը այնքան վատ եղան, որ իրենց հնազանդիլ նախատինք է մարդուս. ուստի ես որոշած եմ գունդ մը ընտիր զօրք կազմել— չատ չէ, հազար հոգի— ու երթալ Ափրիկէի այն կողմերը, ուր՝ ինչպէս լսած եմ՝ անոնց կարգուկանոնը

ակարագած է, և ժողովուրդը դժգոհ. հոն գոհեր-ոե հետ խառնուած հին փիւնիկեցի ազգութիւն մը կայ. իր լեռնականներովս դիւրութեամբ կը տիրեմ երկրի մը, ուր ժամանակին իմ ազգս կին մը գոյեր էր և մնծ, զօրաւոր տէրութիւն մը հաստատեր։ Ես ալ սկսած եմ այդ բանին համար աշխատիլ և սրտիկէն ուզիմ հինգ վեց հարիւր երիտասարդ, որ զիս կը սիրեն, կը պաշտան. չորս հինգ հարիւր մըն ալ կը հասցնեմ՝ ու կը բաւէ։ Այն ատեն մեծ բարով կ'ըսեմ այս ափոնց ու կ'երթամ։ Բայց այս ցիմար ժողովուրդը բոլոր խորհուրդներս կ'ապականէ. ես անուշով միայն իշխանուհի եմ, իսկ իրենց բուն իշխանները այդ եպիսկոպոսներն ու ծերերն են։ Անցեալ օր կայսրը հրամարատակ մը ղրկեր էր. չեմ հասկընար, հասկնալու ալ միտք չունիմ, հաւատաց խըմդիր մը վկրջացուցա, զոր ընդունիլ կը պահանջէր մեզմէ. ես կը հաւատամ, թէ ցիմար մըն է ղրկողը, քայց ատոնք անդամ ատելի ցիմար չեն՝ այս մեր կրօնականները, որ «այդ հերետիկոսութիւն է, կը մեռնինք և չենք ընդունիր» պատասխանեցին։ Ինձ հասկընալ ուզեցին այնպիսի վերացական բաններ, որ խելքս պղտորեցուց։ Իրենց ըսի, թէ մենք հաղիւ կրնանք արաբներուս դէմ այս լեռները պաշտպանել. Եթէ յոյներն ալ մեզի թշնամացնանք՝ մեր վիճակը ինչ կը դառնայ։ Պարձեալ՝ «կը մեռնինք և չենք ընդունիր»։ Ես ալ՝ «մեռէ՛ք, քարը գլուխնուդ» ըսի մտքէս, իսկ իրենց պատասխանեցի. «չա՛տ լաւ կ'ընէք». և անոնք ուզածնին ղրկեցին։ Այդ թուղթը ղրկեցի Պոլիս, մտածելով՝ թէ մինչեւ կայսրը իր ապստամբիքը կատարէ, տարի մը կ'անցնի, ես իմ գործս կը պատրաստեմ և կ'երթամ, իրենք ալ կ'ուզեն մեռնին, կ'ուզեն սաակին։ Բայց հիմա գոն

մէջտեղ եւրոպ. եթէ կ'ուզես հոս մնալ եւ ասոնց իշխան ըլլալ, ես քեզ չեմ արգիլեր. բայց ինձ տարի մը ժամանակ պէտք է, ու ես իմ ազատութիւնս չեմ ուզեր ծախել երկրորդ ամուսնութեամբ։ Կարելի՞ է, որ խաղաղութեամբ տասը-տասնհրեք ամիս իրարու խօսք հասկնանք, վերջը դուն քու ճամբան կ'երթաս, ես իմս։

— Ես նոյնպէս ուխտած եմ չամուսնանալ, ուրեմն թո՛ղ վիս, ես կ'կերթամ, և դուն կ'ազատիս։

— Ես քեզ կը թողում, բայց այդ անպիտան եպիսկոպոսը և իր բոլոր խորհրդակիցները երկիրը վրանները ցցուցեր են, այնպէս որ առանց իրենց գիտութեան անկարելի է քայլ մը առնել. կիրճերուն պահապանները իրենց մարդիկներէն են և միայն իմ հրամանով անցնիլ կարելի չէ. իսկ քու վերաբերմամբ անչուշտ զգուշութիւններ ձեռք առնուած են և մանաւանդ հրամաններ արուած են։ Ես ալ բանտուած մըն եմ. բաւական չէ, որ ո՛ւր կ'երթամ կ'իմանան, կ'ուզէին նաեւ, որ ալպիներով վեցնեմ պալատս. բայց ես ծառայով կրնանց հետ այնպէս վարուելցայ, որ ոչ մէկը չկրցաւ մնալ։ Այն մէկ քանիներն ալ, որ հոս կան, իմ անձէս հեռու կը պահեմ և սարերն պաշտօններու կը զրկեմ, վասնզի այս լեռներուն կռնակը բոլորն ալ դիւրի են ինկզնգիանոց։

— Քեզ չե՞ն կրնար թունաւորել։

— Եթէ ես քոյր մը, մայրենի մը, մերձաւոր ազգական մը ունենայի հետս։ բայց ոչ ոք չունիմ. իրենք վիս կ'ուզեն ամուսնացնել, որպէսզի մայրենի մը ունենամ, և այն ատեն զիս մէջտեղէն կը վերցնեն. ես այդ իմացայ երկանս մահէն վերջ։

— Բայց դուն ինչ ըրած ես, որ արժանացած ես իրենց այդ սակաւթիւնին:

— Կ'ուզեն, որ նաւաբեկ կտնանց պէս իրենց ամէն քաժին հաւնիմ, իրենց ամենախոնարհ ապրելին ըլլամ, իրենց սուտ հրաշքներուն հաւատամ, իրենց համար մեծածախ եկեղեցիներ, վանքեր, առաջնորդական պալատներ չինեմ, իմ հայրենական պանձավանեմ. ի վերջոյ անոնք ինծի ձանձրալի ըրին այլևևները: Պէտք է ըսել, որ անոնց մեծ և իչխող մասը օտարներ են. մենք առաջ իշղոզութեամբ կ'ապրէինք, բայց հիմա այդպէս չէ, և հիւրասիրութեան պարտքն է, որ կը քաչնէ, վանդի հոգևորականութիւն թէ ժողովուրդ մեծ մասով արտաքին վիճասական դուրսեցիներ են, որ մեր լեռներն ընդունած ենք:

— Ուրե՞ս հաւատարիմ բարեկամ մը եկեղեցականներուն մէջ:

— Իմ հօրս բարեկամ աւագերէց մը կայ, պատուական ծեր մը. ես գայն միայն կը յարգեմ, և անդին կը սիրէ. վանն առաւօտ պիտի գայ, իրեն խորհուրդ պէտք է հարցնեմ:

— Եթէ այդպիսի բարեկամ ունիս, ան կրնայ մեր վրայ հանդուցեալ աւետարան մը կարդալ և ժողովուրդին կարծեցնել, թէ պահկի արարողութիւնն է որ կատարուեցաւ:

— Ես ալ նոյնը կը խորհիմ. այդ ծերը խելացի մարդ է, բան մը կը յարմարցնէ մեզ համար: Ես չսա գոհ եղայ, իչխան, որ Աստուած քեզ պէս անձ մը ղրկեց ինծի. առաջին ակնարկով հասկցայ, որ մարդու հետ գործ ունիմ, և հիմա կը սեանիմ, որ չխաբուեցայ: Իրարու կ'օգնենք, կը պատրաստուինք, ու երբ ժամանակը գայ՝ կ'երթանք մեզ

Տոպատակին: Ես իմ բոլոր գաղանիքները քեզ յայտնեցի՝ իբրեւ հին բարեկամի մը, ցոյց տուի քեզ իմ կեանքիս անատակ և լուրջ կողմերը. եթէ դուն ալ ինձ յայտնելու բան մը ունիս, վատահէ և ապահով եղիր. եթէ պէտք ունիս դրամի, ղէնքի, սպասաւորի, մի՛ քաշուիր, ի՛նչ որ կրնամ՝ կը ջանամ ընել:

— Շատ չնորհակալ եմ, բանի մը պէտք չունիմ: Միայն քու մէկ օրինակիդ հետեւելու փափաք կը զգամ— ժողքրիկ դուռնդ մը կազմելու. բայց գժուարութիւնը հոն է, որ իմ ազգիս մարդ չունիմ:

— Ի՞նչ ազգէ ես դուն:

— Հայ եմ:

— Հա՞յ... լսած եմ, թէ հոս Փերմանիկ՝ հայեր կան... Բայց քեզ խորհուրդ չեմ տար օտարներ բերել այս լեռնակոյտն մէջ և կասկածելի երեսով մեր մարզից. ասկի լաւ է, որ իմ օրինակին հետեւիս. գէթ այս ազգը, որ կը տեսնես, արծաթազին սաքսոֆոնիներ են արտաքնորեայ ոլորիք, մետաղէն ալ ամպիխներ, որ հայր, մայր, ազգական և բան մը չտեսնելով աչխարհիս վրայ՝ կամայ ակամայ հոգեւոր մարմնով ինձ նուիրուած են. գիտեն, որ ուրիշ տեղ չկայ, ես եմ որ կը պատժեմ ու կը վարձատրեմ: Երբ ժողքրիկ ակարութիւն մը, հիւանդութիւն մը կ'ունենամ, տեսնելու բան է իրենց յաւատարիմ ախորութիւնը. եթէ մինչեւ իսկ պատժուած են և՝ խարազանի հարուածներէն օրերով երեսի վրայ պառկած՝ չեն կրնար չարժիլ, միշտ կը հարցնեն անձամբ. «Տիրուհին ի՞նչպէս է»:

— Քու այդ խորհուրդը լաւ է, պատասխանեց Մուրէն՝ քիչ մը մտածելէ ետք:

— Եթէ մեր ամուսնութեան կատակերգութիւնը կատարենք, գուն, իշխան, կրնաս քեզի համար

առանձին սմբոյ մը ունենալ Վերմանիկի մատ, հոն-
ուզածիդ պէս պատրաստել և մարգել քու գունդդ,
ու երբ ամէն ինչ կարգի դրուած կ'ըլլայ, դուն և ես
մեր ճամբան կը բռնենք ոչ իբրեւ փոխատականներ,
այլ իբրեւ իշխան և իշխանուհի. ես իմ նաւերս
կ'երթամ, դուն ալ քու հայրենիքդ։

Կէս գիշերն անցած էր, երբ Սուբէն բարի գի-
շեր մաղթեց Քանինային և գնաց իր սենեակը, խոր-
հրդածելով այդ անսովոր կնոջ և իր բռնելիք ճամ-
բուն մասին։

Գրեթէ տարի մը անցուց Սուբէն այդ լճակը,
որտեղերուս դէմ կռուողի պատերազմներ վարող,
մնծին և փոքրին սիրելի եղաւ և ի վերջոյ երկ-
հարիւրի չափ ձիաւորաց ընտիր խումբ մը կազմեց
իրեն համար։ Քանինան, որ արհամարհելով ամէն
վտանգ չատ անգամ իր երիտասարդ գունդով կը
մասնակցէր Սուբէնի կռիւներուն, վերջապէս լեռ-
նականներու գնահատանքին արժանացաւ և անոնց
համակրութիւնը չհանցաւ. բայց ինք երբեք պոռ-
չեաւ անոնցմէ. և այն օրը, երբ Սուբէն իր փոք-
րիկ գունդով ճամբայ ելաւ դէպի Փոքր Հայոց կող-
մը, Քանինան ալ իր ընտիր գունդով և զանձերով
իջաւ Սկանտարուն, ուր իրեն կը սպասէին տասը-
վաթնուած նաւեր։ Հինկէ ան, այդ նոր Դիդէն, ուղ-
ղուեցաւ դէպի Կարքեդոն, ուր իր քաբեկամութիւ-
նը և դաշնակցութիւնը պիտի խնդրէր բիւզանդա-
կան կայսրութեան վերջին զօրութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԻԸ

Սուբէն առանց որևէ արկածի հասաւ Կերմանիկ և անկէ մտաւ Փոքր Ասիա։ Հոն կատարեալ անիշխանութիւն կը տիրէր։ Իւր թէ յաւնաց կայսրութեան մէկ գաւառն էր այդ. բայց իրօք ոչ յոյներուն, ոչ ալ արաբներուն կը պատկանէր։ Սուբէն մնաց Արապիսոս և սկսաւ իր գունդը մարզել։ Կանոնաւոր զօրահանգիսք մըն էր այդ. բայց Սուբէն խիստ ընտրութիւն կ'ընէր. չուներ միայն երեսը և աչքին մէջ նայելով՝ անգործ կը մերժէր. այսպէսով ընդունուածները միայն կռիւի և մարդ երեսասպիներ էին։ Օրական հինգ վեց ժամու վարժութիւնը սովորական բան էր իրենց համար. ամենախիստ զանցառութիւնը հասարակաց կանոններու դէմ խստիւ կը պատժուէր. մաքուր և անթերապար էր իրենց ուսելիքը, և իրենց զգեստներն ու զէնքերը ընտիր։ Իրենց առաքինը ուելի էր, քան այն, որ կը վճարէին զինուորին յոյներն ու արաբները։ Աւարին կէսը պիտի բաժնուէր իրենց միջեւ, միւս կէսն ալ պիտի առանար զօրավարը։ Կռիւէն փախչողին պատիժը մահ էր։

Արապիսոսի յոյն իշխանը վախէն լաւ ընդունելութիւն ըրաւ Սուբէնին և գպանի իմացուց կեսարիոյ կառավարչին ներկայութիւնը կռակածելի հիւրի մը, որ՝ ուննալով արդէն զօրաւոր գունդ մը՝ ուելի եւս կը զօրացնէր զայն, թէև ամենևին

թռուխթիւն չէր տեսնուած ոչ իր և ոչ իր զօրքին կողմէ։ Կ'իմացնէր նաեւ, թէ իր հիւրը միայն ունէր քանի մը օրէն Մալաթիոյ համբով երթալ Հայաստան։

Կեսարիոյ կուսակալը Վասակ անուն հայ իշխան մըն էր և նոյն օրերուն այնպիսի վտանգաւոր կացութեան մը մէջ էր, որ այդ տեղեկութիւնները առնելուն պէս հրաւէր գրից Սուրէնին՝ իր գոնդով կեսարիա գալ, երդմամբ խոստանալով ամէն կերպ դէմ ընելու գինքը։ Սուրէն ընդունելով հրաւէրը ուղղեց հասաւ կեսարիա՝ զարմացաւ, որ Վասակ անձամբ, հնձելոյ փոքր գունդով, ակաւ գինք դիմաւորելու, իջաւ ձիէն եւ համբուրեցաւ իրեն հետ իբրեւ հին բարեկամ։

— Եղբայր, կ'ըսէր Վասակ, ո՛րքան ժամանակ է, որ քեզի կը սպասեմ. Թէոդորոս Իշտունի իր նամակներուն մէջ քեզ կը յիշէ, Կամսարականն եղբայրներդ, քեռորդիդ՝ Մամիկոնեան մը, որ ողջ ատողջ հասեր է հայրենիք, ամէնքն ալ քեզ մեռած կը համարեն, ու ես ուրախ եմ, որ ոչ միայն քեզ ողջ ատողջ կը տեսնեմ, այլ և լաւ գունդի մը գլուխ։ Շատ լաւ ըրիր, որ իմ հրաւէրս ընդունեցիր և Հայաստան չգացիր։ Երթանք, քեզ նամակներ պիտի ցուցնեմ։

— Բայց ես հայրենիքի մասին լաւ մը չեմ գիտեր. հինգ տարի է ինչ ատոնցմէ անդամն է, որ ինծի ծանօթ և սիրելի անուններ տեսող հայ իշխան մը կը տեսնեմ. պատմէ՛ ուրեմն, ինչ վիճակի մէջ է Հայաստան։

— Երթանք տուն, իշխան, հոն կը պատմեմ քեզ Հայաստանի և մեր Փոքր Ասիոյ գաւառի վիճակի մասին։

Քիչ նաք Վասակ կը պատմէր Կոստանդին կայսեր սիրտ նուաղելն ի վեր եղած անդիմադրելիութիւնները և չիմարութիւնները, որ արդէն մեզ ծանօթ են. ուր երբ հասաւ իր հօրեղբօր Փէտրոս Մագիստրոսի մահուան, աչքերը կատարի վրայ տարին, և ան յայտնեց, թէ ինք արդէն առաջուց ամիրապետին հետ բանակցութեան մտած էր յաւնոց լուծը թօթափելու համար։ Ասկից ետ Բիւզանդիոնի ամառնային մոլեգնութեան մասին, որ միշտ հաւատոյ նորանոր հանգամանքներ առնելով՝ զժգոհութիւն յառաջ կը բերէր թէ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովուրդին մէջ, թէ բանակին մէջ։ Ցիշեց նաև, թէ ինչպէս հայերը համաձակօրէն մերժած ըլլալով կայսեր առաջարկութիւնները, ան ակներ էր պատերազմի պատրաստութեանց, և ինք Վասակ ասոր մասին լուր տուեր էր Թէոդորոս Ոչտունիի։ Ի վերջոյ Վասակ ըսաւ, թէ իր արքին զրկած էր Թէոդորոսի մօտ միաբան գործունէութեան գաչինք կնքելու համար, բայց թէ հիմա կ'իմանար, որ կայսրը անհնազանդով խորամանկութեամբ, պատրաստ զօրքով ուզղուեր էր Տրապիզոն և իրեն ալ հրաման զրկեր էր զօրքով Բարձր Հայք գիմել։

— Աբեմն, ըսաւ Սահակն, ինչ կեցեր ենք, պէտք է ժամ առանց երթանք, քանի գեռ կայսրը կարին չէ հասեր։

— Այո՛, պատասխանեց Վասակ, բայց Մամիկոնեան Մուշեղ միաբանութիւն կազմեր է ընդդէմ Թէոդորոսի. կոմսութիւնը և նախարարաց մեծ մասն ալ իրեն հետ համաձայն են, ինչպէս կ'ըսցնէ ինձ Մանանագնաց գաւառէն եկած նամակը մը. արդէն եկեղեաց, Դարանագնաց և Սպերի իշխանները ակներ են ժողովրդի իրենց զօրքերով։

— Էհ, չիմանանք, բաւ Մուրկն, միշտ միևնոյն մարդիկն են, միշտ նոխտանձ ու առեւթիւն։ Ժխտախառնութիւնը հոն է՝ որ ոչ ոք գտնուելուս, որ ամենուն գլուխը մէկէն կտրէր։

— Ի՞նչ կ՚ըսես, եղբայր, եթէ անոնք ալ վերնան՝ ինչ կը ծեայ։ Համբերենք, այսօր վազը կուգայ որդիս Տիգրանը, ան արդէն տեսնուած պիտի ըլլայ Թէոդորոսի հետ և մեզ ճիշդ տեղեկութիւնները կը բերէ։

Իրօք, երկու օրէն Տիգրան եկաւ և պատմեց ամէն բան։ Նախ այն՝ թէ Դուբին հաւանելով՝ հոն գտեր էր ամիրապետին պատգամաւորները, որ Թէոդորոսի և բոլոր հայ նախարարաց հետ գաշնագրութիւն կը կնքէին. այդ առիթով ինք առանձին խօսակցութիւն ունեցեր էր Թէոդորոսի հետ և նկատեր էր, որ ան գոհ չէր, թէպէտ բան մը չէր յայտներ. միայն նշանաւոր խօսք մը ըսեր էր.

«Մենք կը խոստանանք, դուքինք կը կնքենք, գայց ոչ մեր խոստումները լուրջ են, ոչ ալ մեր դաշինքները ճշմարիտ. տեսնենք, թէ այս դաշինքը առաքագրողները ինչչափ պիտի յարգեն իրենց խոստումները»։

Պատգամաւորները դեռ Դուբին էին, երբ լուր եկաւ, թէ կայսրը Տրապիզոն հասեր էր. Թէոդորոս ժողովից ամէնքը, յորդորեց զօրքը միացնել, առանց ժամանակ կորանցնելու յարձակիլ յոյներուն վրայ և ամէն ջանք ընել դիմանալու, մինչեւ որ ամիրապետին զօրքը օգնութեան հասնի։ Մուշեղ Մամիկոնեան և բոլոր սրեւմտեան նախարարները առաջինները եղան, որ ընդդիմացան այս խորհուրդին. մասնաւորապէս կայսեր զօրութիւնը՝ անոնք ըսին.

— Մենք ամիրապետին հնազանդիլ խոստացանք, և ան պէտք է մեզ պաշտպանէր կայսրէն. բայց ահա կայսրը հաշտ, իսկ ամիրապետը դեռ Դամասկոս կը քնանայ կամ պատրաստութիւններ կը տեսնէ, մինչ մենք պէտք է:

Տիգրան զարմանքով կը խօսէր սովոր ոյժքան խիստ Թէոդորոսի համբերութեան մասին. Հայոց զօրավարը, կ'ըսէր ան, ամէն կերպ կ'ուզէր հաճոյանալ այդ մարդիկը, թէ ստորագրուած ու կնքուած գաղնադրութենէն դէմ կարելի չէ մեղանչել, թէ այդ անքակելի ոճիր է և վայել միայն բարբարոս աւազակներու: Բայց ամէն ջանք անօգուտ անցաւ, ու նախարարները գրուեցան ըսելով՝ թէ ներկայ պարագաներու մէջ ամէն մարդ պէտք է իր գլուխը միայն փրկէ: Թէոդորոս վերջին ճիգ մը ըրաւ, հաճոյանալ արաբացի պատգամաւորներուն, որ ամիրապետին կազմէ երթան գանուն կայսրը և ջանան հաշտեցնել զինքը Հայոց հետ: «Ես ալ, կը պատմէր Տիգրան, այդ մարդոց հետ ուղեւորուեցայ Դերջան: Հոն գտանք կայսրը և տեսանք, որ ան զօրաց թիւը կ'աւելցնէր: Որոխա պատասխան տուաւ պատգամաւորներուն. «Հայաստան իմ աշխարհն է, և ոչ ոք կրնայ արգիլել ինծի հոն երթալ»: Եւ կը սպառնար հրով ու սրով աւերել երկիրը: Այս է ահա վիճակը»:

— Հիմա, եղբայր, ըսաւ վտանգ Սուրէնին, լսելիր պատմութիւնը. կարծեմ, թէ ամէն խելօք մարդ սպասելէ զուր բան մը չի կրնար ընել. տեսնենք՝ Թէոդորոս ի՛նչ պիտի ընէ:

— Ի՞նչ կրնայ ընել, պատասխանեց Սուրէն, երբ չորս կազմը գաւաճաններ են:

— Բայց, ըսաւ Տիգրան, երբ նախարարները

ձգեցին ժողովը ու գացին, Թէոդորոս՝ անխաղաղ ու խրոխտ՝ յայտնեց իրեն հետ միաբան մնացած Սիւնեաց, Աղուանից և Վրաց նախարարներուն, թէ ինք միաք ունէր, դաշտը թշնամիին թողլով, ամրանալ ո՛ւր որ կրնար, և դիմադրել մինչև վերջին հնարաւորութիւնը. խորհուրդ առաւ իր գործակիցներուն հետը ընել, յայտնելով թէ յանուց կայսրը չէր կրնար երկար այս կողմերը մնալ ու երեւի չուռով պիտի հետանար։ Այդ երեք մեծ նախարարները հետեւեցան Թէոդորոսի օրինակին։ Ապա իր հրամանով վանեցիները ամրացուցին Արփայից քերդը, Գաչակաբի իշխան Վարազ Ներսէհ, ամրազէ շրջանի ակնեցիներուն, իշխաններուն և վանականներուն գանձերով, քաջուհեցուս անմատոյց լեռներուն մէջ, իսկ ինք Թէոդորոս իր զօրքով անցաւ Արածանի գետին ձախ կողմը և նստաւ Ագիովիտ։ Իր այս քաջասիրտ չարժուեմէն ետք Համազասպ Մամիկոնեան ևս իրեն միացաւ։ Թէոդորոս ամէն օր զօրուց վարժութիւններ ընել կուտար իր նեղկայութեան և այնպէս զուարթ էր, որ ամէնքը կը զարմանային։

— Ուրեմն, բաւ վտակ Սուրէնի, մենք հոս այս աչուքն ու ձմեռը կը պատրաստուինք, որպէսզի օգնութեամբ կը զօրանանք և գարնան կը յարձակինք այդ Բիւզանդիոյ կայսեր վրայ։ Տարակոյս չունիմ, որ ան արդէն տուած է իր արշաւը իմ մասիս։ և այդ՝ այն ատեն, երբ ես չգացի իր հրաւէրին, կամ թերեւս գեռ այն օրը, երբ ան ապատնեց հօրեղբայրս։ Դուն զօրանաւաքի երթիր, ըրէ՝ ինչ որ կրնաս այս երկրին մէջ, ես քեզ ամէն դիւրութիւն կուտամ. ապահով եղիր, որ ամառը չհասած՝ մեր բանակը կը միանայ Թէոդորոսի բանակին հետ,

և քու Հայաստան մանելդ փառաց և յաղթանակի մասաք կ'ըլլայ։

— Եղբայր, պատասխանեց Սուբէն, ես ոչ փառք և ոչ յաղթանակ կը փնտռեմ. իմ փափաքս Աչուառ հայրենիքիս օգտակար ըլլալն է միայն, և ցաւով կը տեսնեմ, որ արտասնելէ օգնութիւն ուղելու կը պարտաւորուինք ընդդէմ քրիստոնեայ ազգութեան։

— Ի՞նչ կարելի է ընել, երբ այդ քրիստոնեայ ազգութիւնը մ'ինքան անգութ ու բռնաւոր է մեզ համար։ Թէոդորա Աչուառնի, նոյնպէս դաւանանութեամբ չդիմանալու մասնաւոր, դարձեալ հաւատարիմ մնալ կ'ուզէր այդ քրիստոնեայ ազգութեան. բայց քիչ առաջ ինքն էր՝ որ ինձ կը գրէր. «Վերջին հօրմանաւուն առթաւ մէջ՝ բիւզանդական կայսրութեան դիւանական խորհուրդները մեր ազգը ոչնչացնելու մասին ինձ յայտնի եղան, երբ Թէոդոս Երիզացին ինձ հազորդեց կարնոյ դիւանատան մէջ պահուած գաղտնի թղթակցութիւնները և հրամանագիրները. մեր նախարարաց անմիաբանութիւնները և վատութիւնները քիչ մը թեթևցան իմ աչքիս, վասնզի տեսայ, թէ յունական ոսկին ինչ մեծ գեր խաղացեր էր այդ անխելք ու կարճատես մարդիկը մոլորեցնելու մէջ»։

Պատրաստութիւնները կը չարունակուէին։ Վասակ մտերմամտօրէն կ'իմանար ամէնը, ինչ որ կ'անցնէր Հայաստանի մէջ։ Կայսրը կարին հասած վարկանին՝ յունաց զօրավարները և հայոց իշխանները միաբան՝ Թէոդորա Աչուառնին յոյց տուած էին իրեն արժան ամէն չարիաց. ան էր, ըսած էին, որ Մարգոցէից պատերազմին մէջ պատճառ եղած էր յունաց պարտութեան, ան էր՝ որ ամէնքը վախցը-

նեյով՝ սահպած էր արտքնեյու հետ դուխնք կնքելու։

Հոն եկաւ նաև Ներսէս կաթողիկոս, Բագրատունեաց իշխանաց հետ՝ Տայոց գաւառէն, ամրապնդելու այդ ամրաստանութիւնները։ Այնպէսով յաջող գործը վատութեան նախատինք, իսկ Տայոց իշխաններն ու կաթողիկոսը ամէն յանդգնեալ արգարացան, և ամէն ինչ Աշտարեան գօրավարին վրայ բեռնելով՝ նզովեցին ու դատապարտեցին զինք եւ ձգեցին ամէն պատուէ և իշխանութենէ։ Իսկ զինքը փախարինելու համար կայսերական հրովարտակով և քառասուն հոգիով իշխան մը զրկեցին։ Թէոդորոս բանից կապեց այդ մարդիկը և ամանք կզգիներր աքսորեց, ամանք ալ Բազէչի բերդը դրաւ։ Եւ կոստանդին, իմանալով այդ, կը սպառնար ջնջել, ոչնչացնել ամբողջ երկիրը։

Մուշեղ Մամիկոնեան, Ներսէս կաթողիկոս եւ միւս իշխանները զանազան ազաչանքներով կ'աշխատէին իր բարկութիւնն իջեցնել, ի վերջոյ սաբին զինք Դուբին և հոն կաթողիկոսական ակեղեցին մէջ հաղորդուեցան իր ակեղեցիէն իբրև հերետիկոս դատապարտուած մարդուն հետ։ Իսկ զօրքերը արշաւեցին Վրաց, Սիւնեաց և Ազուանից երկիրները, աւերելին՝ ո՛չ որ կրցան, բայց Սիւնիք և Ազուանք չխոնարհցան կայսեր առջև։

Երբ դեռ գարուն էր առաջ լուր հասաւ կայսեր, թէ Վասակ Պատրիկ, Փոքր Հայոց կուսակալը, ապըստամբեցաւ, և թէ Կոստանդնուպոլիս նոյնպէս ապստամբական գոյներ կան, ան առաւ զօրաց մեծ մասը և դիմեց Կապադովկիա Վասակի վրայ։ Բայց յաղթուեցաւ չարաչար և գարձաւ գնաց Կոստանդնուպոլիս կորսակոր ու յուսահատ։ Հոն ան նոր մեքենութիւններով աւելի առելի եղաւ սմենուն։

Իսկ կաթողիկոսը, Թէոդորոսի երկիւղէն, յոյն զօրքին հետ փախաւ Տայոց գաւառը. բայց յոյնները հան ալ չկրցան դիմանալ, վասնզի Հայոց զօրավարը հասաւ հանեցնէն և հալածեց անկից։

Ամէն կողմ յոյն զօրքերը սկսան խմբուիլ Կարնոյ։ Մանրիանոս, իրենց սպարապետը, մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնէր, յետագային պատերազմական գործողութիւնները, մինչև որ իր ցրուեալ զօրքերը ժողվէ։ Թէոդորոսն ալ կը սպասէր Հայոց նախարարներուն, որ տակաւ կը հասնէին, որպէսզի հետզհետէ իրենց վրայ սէգ էին յառաջ, այնպէս յոյներէն յառաջուստ և սիրամոյ, այնպէս ալ տեսնելով, որ սմբատպետը Թէոդորոսին հաճը հազար հոգինոց գունդ մը օգնութեան ղրկեր է։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Կարիոյ գաւառը պատերազմի ասպարէզն էր. Տան երկու բանակ իրարու դէմ կանգնած՝ վիրաւոր կը դիտէին օրերով։ Թէոդորոս՝ իմանալով, որ իրեն մեծ գունդով օգնութեան կուգար Համադասպ Մամիկոնեան Տարօնացին, գիչերով՝ անցաւ Եփրատը և բանակեցաւ քաղաքի հարաւային բլրոյ վրայ. ան յոյս ունէր, թէ այդ դիրքէն կրնար նաև արգիլել թշնամիին՝ առնալ օրևէ օգնութիւն, որ կրնար գալ արեւմուտքէն։ Մաւրիանոս այս չարժման կարեւորութիւնը ուշ հասկցաւ. և տեսնելով, որ Տայոց բանակը օր քան օրէ կը զօրանար, և իրեն նոր օգնութիւն չէր հասներ, ուզից ամիջապէս ճակատամարտի սկսիլ։

Բայց Թէոդորոս բացէ ի բաց մերժից կռիւը և բաւականացաւ իր բանակը ամրացնելով։ Գիտնալով, որ յաւնաց զլխաւոր զօրութիւնը իրենց հետեւակազօրքն է, ան կը ցրուէր իր հեծելազնեայ գունդը զաշտին վրայ և տաւ կ'արգիլէր յոյներուն՝ իրենց համար պաշար և կենդանիներու համար ճարակ հայթայթել։ Մեծ յոյսով կը սպասէր ան նաեւ Փռաք Հայոց Վասակի և Սուրէնի օգնութեան, ուստի պէտք չէր զգար աճապարելու և կռուի ճակատագիրը վտանգելու, թէև Տայոց նախարարներէն ոմանք արդէն սկսած էին գանգատիլ այս գանդաղութենէն։

Երբ հասաւ Համազասպ այն ատեն Թէոդորոս որոշեց կռուի մտնել. առաւօտուն, երբ փոքրը պիտի ննջեցնէին, երկու հազարնոց Ուշտունեաց նոր գունդով ալ հասաւ Գրիգոր Մամիկոնեան, և այդպիսի վայրկեանի մը համար փոքր օգնութիւնն իսկ չէզոքութեան նշան համարուեցաւ բանակին մէջ։

Մուրհանոս այն ժամանակի չոր զօրավարներուն մէջ առաջինը կը համարուէր իր փորձառու հմտութեամբ և չանդգնութեամբ, ուստի կռիւը չտմսու և արիւնռուչտ եղաւ. և մինչեւ խիզախութիւնը հայ նախարարաց, որոնք Չնամիին ազգ մը կը նայէին համար հեռացան իրենց կեդրոնէն, կը թուէր տանդամ ըլլալ չաղթութիւնը, ինչ որ մեծ տագնապ կը պատճառէր Թէոդորոսին, մանաւանդ որ Գրիգորի նորահաս ու չոգնած զինուորները հազիւ կը տակաւին չաւնաց չորձակութիւններուն, անոնց ետիրատաչ ոգիներն ի վեր վազի երեւցաւ. հազարի չափ ձիաւորներու խումբ մը կը սաստիկ դոռալով, անոր նչաններէն և դրոչակներէն Թէոդորոս հասկցաւ, որ Սուրէնի խումբն էր, ու դարձաւ Գրիգորի մարդոց.

— Ձեր չաղթութիւնը չոխչտակելու համար գունդ կը հասնի, ազա՛ք, և դուք կը դանդաղի՞ք։

Այս խօսքերը անագին ձայնով բռաւած և ամենքէն լսուած՝ կատաղութիւնը լիցուցին զօրքը. չոխերը սկսան ընկրկիլ։ Իսկ երբ Սուրէնի մարդկան գունդը հասաւ, Չնամին բոլորովին խորտակուեցաւ և խուճն ի խուճն փախաւ քաղաք. հազիւ իր քառորդ մասը կրցաւ ազատիլ, մնացածները սրոյ ճարակ եղան, և չատ քիչեր միայն գերի մնացին։

Չաղթութիւնը մեծ էր. Չնամիոց բանակը ո-

չընչագեր էր, և իր մեծայրդները կարծոյ հզօր պատրիարքներուն ապաւիներ։ Հայերը յաղթաբեմամարթեր էին. ուրախութեան երգերու, սրինդի եւ տաւիղի ձայնները երկինք կը բարձրանային. մեծ եւ փոքր, զօրապետ և զինուոր, Հայաստանի հիւսիսէն ու հարաւէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն և մինչև անգամ Փոքր Հայքէն, զիրար կը տեսնէին օտար հարատահարողին, կրօնք ու խիղճ բռնաբարողին դէմ միաբան։ Հոն՝ սարբևներով բաժնուած ծանօթները, բարեկամները ու ազգականները իրարու հանդիպած՝ կը գրկախառնուէին, հին ատելութիւնները կը մոռնային, եղբայրութիւնը կը վերահաստատէին. ամէն մարդ գոհ էր և զուարթ։ Միայն մարդ մը՝ ամէն ուրախութեան անխտիրաց, քչնամի արեամբ ներկուած, քրանաքոր ճակատը փուչիով ծածկուած դեռ ձիէն չէր իջած. ամէն կողմ կը դիմէր, մեհեանները խազման կը պատրաստէր, վիրաւորները գիւղերը բաժնել կուտար և բանակին պահապան խումբը կ'որոշէր։ Այդ մարդը Թէոդորոս Ռշտունին էր։

Կէս գիշերուան մօտ էր, երբ հասաւ Վասակ Պատրիկ՝ փոքր, բայց ընտիր բանակով, ճիշդ այն ժամուն, երբ հոյոց նախարարները ու զօրավարները յաւնաց սպարապետի վրանին մէջ պիտի ընթրէին։ Մեծ ուրախութիւն էր տեսնել հոն հոյոց պատմական ճախ և փառաւոր անուններ կրողները սեղանի մը շուրջ եղբայրաբար միացած. հոն էին Բագրատունիք և Արծրունիք, Սիւնիք և Մամիկոնեանք, Կամսարականք և Ռշտունիք, Ազուանք և Խոսրովունիք, Ամատունիք, Վահեւունիք և վերջապէս բոլոր անոնք, որ քանի մը ամիս առաջ չէին փութար Թէոդորոսը ամբաստանելէ և զրպարտելէ, ու նոյնանոնք՝ որ իրեն հետ միաբան՝ խիստխիստ էին Բիւ-

զանդիոյ կայսեր դէմ։ Ան զովեց ամենուն քաջութիւնը, ամենուն հետ սիրալիր եղաւ, ամէնքը նշանաց կամ արդի քաղցր անուանով կոչեց։ բայց գործակցել ուրախ չէր, վասնզի այնչափ տարբերութիւնք, բանակցութիւն և դաշնադրութիւն միշտ ունայն անցած էին և գինքը համոզած, թէ այդ մարդիկը զօրութեան լուծի և անձնական ոգւոյ չեն ուզեր միայն կը խոնարհէին, և թէ հայրենասիրութիւնն և կրօնասիրութիւնն զգացումը սրտմտած չունէր իրենց սրտին մէջ։

Մուրէն և Գրիգոր, օրեան ընթացքին պատերազմի դաշտին մէջ գրազած, իրար տեսնելու ժամանակ չէին ունեցեր. հիմա, իրարու քով նստած, անցեալ օրերու ջչուտ արկածներուն մասին կը խօսէին, և Մուրէն կը հրճուէր, տեսնելով Գրիգորի ուրախութիւնը. իսկ երիտասարդը, որ իր բնաւորութ խելքին ու կորովին հետ նաեւ ազնիւ հոգի ունէր, կը յիշէր իր քեռին անմոռանալի երախտիքը, կամաւորականներու համար մեծ ուրախութիւն էր ոչ միայն այն, որ կը տեսնէին իրենց հզօրագրն ու քեռորդին ողջ առողջ վերադարձած, այլ և այն, որ երկուքն ալ տարիներով մեռած համարուելէ վերջ՝ հիմա փառազարդ ճակատ մը կը ցուցնէին, վասնզի Վտակ Գաթրիկ Մուրէնի քաջութիւնը կը գովէր, և Թէոդորոս Գրիգորը՝ իր քաջութեան հաւատար իմաստութեան և գիտութեան համար՝ ցոյց կուտար իրեւ բարի օրինակ հայ երիտասարդութեան։

Երբ ընթրիքը վերջացաւ, Թէոդորոս ժողովեց նախարարաց գլխաւորները, հարցուց իրենց կարծիքը, և միաբարտուրդ օրոչուեցաւ Թոզուլ Կարնոյ մօտ քանի մը հազար գինուոր և մեծագնացներով յարձակիլ Գոնտասի յանպատրաստ գտնուելուն վրայ։ Եւ

ան յաղթական բանակը կը չարժէր, կ'իջնէր Բարձր Հայքէն, կը զարնէր, կ'աւերէր ամբողջ ծովեզրը, կ'առնէր նաեւ Տրապիզոն քաղաքը և կը վերադառնար մեծ ալարով ու գերիներով։

Թէոդորոս արտասցի խումբը հարուստ ընծաներով վերադարձուց ամիրապետին և ինք այս վերջինէն հրաւիրուած՝ գնաց Դամասկոս։ Մուխա մեծաթոյն գինքը ոսկեթել և ոսկեզէն ընծաներով ու պրոչակներով և իչխանութիւն տուաւ անոր Հայոց, Վրաց և Աղուանից վրայ, մինչեւ Ճորայ պահակը։

Գարնան գեղեցիկ օրերուն Աչառենաց Աստանը մեծ հանգէս կար կրկնակ հարսնիսաց առիթով, Գրիգոր Մամիկոնեանի՝ Աչառենաց Օրիորդին հետ, և Վարդի՝ Սիւնեաց Օրիորդին հետ։ Կը խօսէր թէ վաստակաւոր և ամբողջ Հայաստան երջանիկ օրեան արշալոյսն հասած էին, վասնզի միաբանութիւն կը տիրէր հայ նախարարաց միջեւ, և կը խորհուէր, թէ չկար թշնամի մը, որ համարձակէր ոտնակոխ ընել հայոց հայրենիքը։

Սակայն, երբ երկրի մը վիճակը հաստատ օրէնքներու և սահմանադրական իշխանութեանց վրայ չէ հիմնուած, կարելի չէ յարատեւ երջանկութեան ապահովել. դիպուած մը, արկած մը, որ սանձք խախտանեանած են, կրնայ ամէն բան տակնուվրայ բնել և ամէն յոյս ու ջանք ի դերեւ հանել։

Այսպէս եղաւ նաեւ Թէոդորոսի ծանր և երկար հիւանդութեամբ։

Ան ժողվեց հայ նախարարները, պարզեց իրենց առջեւ երկրին վիճակը և երկու մեծ ախտութեանց՝ յոյնաց ու արաբաց՝ ակար ու զօրաւոր կողմերը, յայտնեց, թէ ոչինչ կը համարէր ամիրապետին կողմէ իրեն տրուած իշխանութիւնը և թէ ինք ատելի մեծ

սիրով յանձն կ'առնէր հնազանդիլ ազգային իշխանութեան մը, զոր նախարարները ընտրած կ'ըլլային իրենց ազատ կամքով, միայն թէ այդ իշխանութիւնը սահման մը և չափ մը ունենար՝ զեղծումներու տեղի չտալու համար։ Եւ որպէսզի ամէնքն ալ համոզուէին, որ ինք աչք չունէր իշխանութեան, Թէոդորոս երդում ըրաւ, որ պիտի մերժէ այդ իմաստով իրեն եղած ամէն առաջարկ։ Ալ չխօսեցաւ Թէոդորոս. ինքզինքը տկար զգալով՝ ան Թագուց ժողովը, Ալթայ նահանգիստէն նաև նահաւէ և Լալա Աղթամարայ կղզիին պատասխանը։

Իսկ թէ այնուհետև ինչ ըրին նոյ նախարարները, ատոր մասին մենք չենք ուզեր դատել, այլ մէջ կը բերենք ժամանակակից պատմագրի մը խօսքերը։

«Իսկ իշխանքն Հայոց որ ի յաւնաց և ի տաճկաց կողմանէ, Համոզեալ և Մուշեղ, եւայլն ամենայն ևկեալ ի մի վայր միաբանեցան, և որոշին ընդ միմեանս հաշտութիւն, զի մի եղիցի ի մէջ նոցա սուր և արիւնահեղութիւն, և անցուցին խաղաղութեամբ զաւուրս ձմերայնոյն, զի և գչինականն ապրեցուցանեն։ Քանզի Աշաւնեաց Տէրն անկաւ յոխտս հիւանդութեան և չոքաւ անկաւ յԱղթամար կղզի։ Եւ ոչ գոյր նմա լինել կարողութիւն երանել որոշեալ կամ խորհիլ ինչ, և բամբռնեցին վերկիրն ըստ Թէոդ իւրաքանչիւր հնձելոց եւ կարգեցին հարկապահանջս ոսկւոյ և արծաթոյ։

«Եւ ասա էր տեսանել զաղէտս տարակուսի, զօրէն հիւանդացեալ յոտիսմ տապնապանոցի ցաւն և հառաչանիցէ ի խօսից, այնպէս եղեն, զի ոչ գոյր մարդկան տեղի փախստի և թափառման և ոչ խնայել ի

Ներքաւսա, այլ որպէս ոք՝ ալի անկցի ի ծով և ոչ կարիցէ գտանել։

«Եւ իբրև եհաս գայս Ներսէհաց Տէրն՝ խընդրեաց իր զօրս յիամբէլցւոց պի հարցէ զՀայն և հալածական արասցէ և վկիրս սատակեսցէ ի սուր սուսերի»։

Ամէն հայու ծանր է կարդալ այս տողերը. իսկ այն մարդուն, որ ամբողջ կեանքին մէջ աչխատեր էր Հայաստանը հայով փրկելու և այդ բանին հաճար միաբանութիւն հաստատելու, նոյնքան ծանր էր տեսնել, որ այդ միաբանութիւնը ի վնաս ժողովուրդին կը դառնար, անտանելի հարուածներու դրժիք կ՚ըլլար, և այսպէսով երկիրը հայրու իսկ ձեռքերով կը կործանէր։ Եւ յուսահատ՝ ան կը դիմէր այն դեղին, որ թոյն էր և ոչ դեղիսի, այն գործիքին, որ ոչ թէ վիրաբոյժի դանակին ազդեցութիւնը, այլ մահ կը բերէր։

Երբ միաբանութիւնը քակտեցաւ, արտաքին ևս տիրեց երկրին և նոյն պատճառ տարաբնդոտը իր ընտանեօք, ապա ժողովեց ամբողջ հայ նախարարութիւնն ծոլիկը և իջևցուց Դամասկոս։

Ջանգիւ չատ ժամանակ, և Ներսեհաց երկիրը կը տանէին՝ հայրենական չիմքին մէջ դնելու մարմինը այն մարդուն, որ հօխտնասուն երկայն տարիներու մէջ երկրին տասջինը եղած էր, սիրած էր իր հայրենիքը, մորմոքած իր ազգին ցաւերուն և տառապանքներուն վրայ, չխնայելով իր կեանքը ոչ պատերազմի և ոչ խաղաղութիւնն մէջ, երբ էր այն ամէնը, ինչ որ մարդկօրէն կարելի էր, ախորժ ու գոռնացած, բայց երբեք յուսահատած։ Իր վերջին խօսքերը վեսին Գրիգորին ասած եղան.

«Իմ երկար կեանքս մէջ, որդեակ իմ, սէր եր-

կար էին և թշուառութեան ու ձախորդութեան տարիները, իմ միակ զլջումը այն եղաւ, որ իմ հայրենակցաց անիրաւութիւնը պատուհասելու համար օտարին զէնքը հրաւիրեցի, չկրնալով նախատեսել, որ օտարին չհասկէր բարերարութիւնը ընտանեաց անիրաւութենէն վատ է. և ահա կը կրեմ ատոր պատիժը՝ օտարութեան մէջ վերջացնելով կեանքս։ Այո՛, արդար են Աստուծոյ դատաստանները։ Ինչպէս կը հաւատամ, որ դուն պիտի խառնուիս Հայաստանի կեանքին մէջ և պիտի գործես։ Յարդարե՛, խրատէ՛ ամէնքը, որ՝ եթէ չեն կարող պատժել՝ համբերութեամբ տանին իրարու պակասութիւնները, յանցանքները և անգամ ոճիրները, որ անքաւելի աճիւն համարին օտարները հրաւիրելը, հայրենի երկիրը օտարներու առնակոխ ընել տալը»։

ԳԼՈՒԽ ՎԵՐՋԻՆ

Այդպէս է անտառաց մէջ տերեւներու սերունդը, և այդպէս նաև մահկանացուացը Տերեւներէն ոմանք քամիի գետին կը թափէ, և ոմանք՝ կանաչ անտառը կը բողբոջէ, երբ գարնան եղանակը հասնի, — այդպէս մարդկանց սերունդք երբեմն կը ծաղկին, երբեմն կը վերջանան։

ՀՈՄԵՐՈՍ

Թէոդորոսի հետ Դամասկոս տարուած պատանիները, հազար հօթը հարիւր հօթանասունն և հինգ հոգի, բոլորն ալ ազնուականն ու նախարարական, բոլորն ալ մէկ օրուան մէջ ջարդուեցան, երբ Մուշեղ և Համազասպ՝ չկրնալով տակաւ օտար սիրակալներու բանուելնան՝ ապատամբեցան։ Ինքը Մուշեղ՝ Թէոդորոսի պէս՝ իր կեանքը վերջացուց օտար բուելնան մէջ, գերուելնան դառն հացը ուտելով, հարուստի խորշակէն հալած, աչքերը հիւսիս դարձուցած՝ սպասելով վրկուելնան, որ չէր հասներ։

Նախախնամութեան խրատներն էին ասոնք, բայց դժբախտաբար անօգուտ անցան։ Երբ մարդ չի խրատուիր հայրերու, նախահայրերու օրինակէն, չի սորվիր անոնց պատմութիւնը, միշտ նոյն սխալներուն մէջ կ'իյնայ, կը մատնուի նոյն տառապանքներուն և տանջանքներուն։ Մարդուս յաւակնութիւնը և իր տարբերութիւնը անտառնիներէն՝ հասուն ըլլալը չէ, այլ անցեալէն խրատուելով՝ օր ուզէր ուելի կատարելագործուիլը, որուն յառաջդիմութիւնը բաւ եղ։

Պատմութեան մէջ, մանաւանդ այն ժամանակի պատմութեան, յաճախ կը տեսնենք, որ հայոց իշխողները՝ նախարար, իշխան և կաթողիկոս՝ ամուր և անառիկ դիրքերու վրայ վանքեր, դղեակներ, բերդեր և ապառներ կը չինէին իբրեւ անձնական պաշտպանութեան համար, մինչ ընդհանուրի մասին մտածող չուտ քիչ կը գտնուէր. իսկ եթէ գտնուէր՝ այդ ընդհանուրը միայն իր չահերուն ծառայեցնելու կը ձգտէր։

Եթէ իշխողները հոգային հանրութեան մասին, թերեւս իրենց չնաշ բերդն ու ամրոցը պատսպարէին պիրներ. բայց որովհետեւ չէին ուզեր ըմբռնել այդ, իրենց փառասէր չէնքերն ալ ի վերջոյ կը կողոպտուէին, կ'այրուէին և ախտաններու կը վերածուէին արբտպիզներու կռմէն։

Մամիկոնեան Գրիգորի չինութիւնները, հետագային Զաքարէի և Իւանէի ձեռքով նորոգուած ու վերջը գարձեալ կիսատքանդ, ժողովուրդն էր՝ որ միտամուտ ուժերով կենդանացուց աւերակներու մէջէն, աւելցնելով այն, ինչ որ Գրիգոր չէր ըրած,— ուսումնարան մը Հառիճի մէջ։

Ժողովրդեան միաբանական ոգի և ուսումնարան. այս երկու բաները միայն կարող են Հայ Ազգին կեանք տնուիլ չունչ բերել։

Համերաշխութիւն բառին գազափարը չկարծուի նոր է, հայ երիտասարդութիւնը մոցուց զայն մեր յեղուին մէջ, մացնելով նաեւ գաղափարը. ան կ'օգնէ իր ազգին, երկրին հետաքրքիր եղբարց, իր քիչ գիտութիւնը ձրիաբար հաղորդ անոնց, որ ծարաւի են ուսման, իր լուսման կրնայ անոնց, որ նօթի են հայի։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԱՐՎԵՍՏԻ

Printed in Egypt
BY JOURNAL «HOUSSAPER»
Cairo
1941

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220028169

II
A 28169
Муз орфеум